

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

«МИРАС» университеті

ШИНТАЕВА Ф.Е., САТАЕВ А.Т.

ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Бакалавриатмамандығының
барлық оқу түрлерінің студенттері үшін

Шымкент 2018

**УДК
ББК**

Оқу құралы Мирас университетінің Оқу-әдістемелік кеңесінде мақұлданып, баспаға ұсынылды. Хаттама № « » 2018ж.

Пікір берушілер:

Жалбуров Е.

Жаналиева А.Ж. – заң ғылымдарының кандидаты, Мирас университетінің аға оқытушысы

Утаров К.А. – заң ғылымдарының кандидаты, ОҚМУ аға оқытушысы

Шинтаева Ф.Е., Сатаев А.Т.

Құқық негіздері: оқу құралы – Шымкент: Мирас Университеті, 2018. –150 бет

ISBN 978-9965-895-83-8

Оқуқұралы жоғарғы білімді оқу орындарын бітірген жастардың құқықтық білімділігін арттыру, құқықтық сананы, тәрбиені жетілдіру, елімізде құқықтық сауаттылықты насихаттау мақсатында жазылған. Сонымен қатар жалпы құқық жүйесі бойынша глоссарий, тест сұрақтары және кестелер қарастырылған.

Оқу құралы бакалавриаттың заң мамандығын алмайтын барлық оқу түрлерінің студенттеріне арналған.

© Шинтаева Ф.Е., Сатаев А.Т., 2018

© Мирас Университеті, 2018.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
1. Мемлекет, құқық және мемлекеттік құқықтық құбылыстар туралы негізгі ұғымдар.....	5
2. Құқықтық қатынастар. Құқықтық мінез-құлық және құқық бұзушылық. Заңды жауапкершілік.....	13
3. Конституция– Қазақстан Республикасының Ата Заңы.....	20
4. Құқық қорғау органдарының қызметін ұйымдастыру және қызметтерінің негіздері.....	31
5. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығының негіздері.....	34
6. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығының негіздері.....	41
7. Отбасы құқығы.....	48
8. Қазақстан Республикасының қаржылық құқығы.....	59
9. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы және әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы.....	65
10. Экологиялық және жер құқығының негіздері.....	72
11. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы.....	87
12. Қылмыстық іс жүргізу және азаматтық іс жүргізу құқығының ұғымы.....	96
13. ҚОРЫТЫНДЫ	102
14. ГЛОССАРИЙ	103
15. ТЕСТТАПСЫРМАЛАРЫ	118
16. ТЕСТ ЖАУАПТАРЫ	127
17. КЕСТЕЛЕР	129
18. ӘДЕБИЕТТЕР	150

КІРІСПЕ

Нақты оқу құралы студенттердің Қазақстан мемлекеттілігінің қалыптасуы мен нығаюына үлес қосуға ынталандыруы және еліміздегі құқық тәртібі мен заңдылықтың орын алуына септігін тигізуі қажет.

«Құқық негіздері» – мемлекет және құқық туралы білімінің негізін құрайтын кешенді оқу пәні. Құқықтық жүйесінде құқық негіздері негізгі орындардың бірін алады, себебі құқық негіздері мемлекет және құқық теориясын негізгі түсінігін және қағидаларын, сонымен қатар қазақстандық құқықтың жетекші салаларын енгізетін кешенді оқу пәні.

«Құқық негізі» заң мамандығын алмайтын студенттерге арналған құқық теориясының негізін, Қазақстан Республикасының заң шығарушылығын түсіндіретін жүйелі оқу курсы. Құқық негізінің объектілерінің жүйесін оқу мемлекет және құқық туралы негізгі білімді меңгеру үшін өзін оқу, монографиялық, арнайы және нормативтік-құқықтық әдебиеттерді біріктіреді. Аталған пәнді оқу әдісі жоғарғы білім беру концепциясына, негізгі түсініктер мен анықтамаларды меңгеру және бекітудің тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы, әлемдік көзқарастар мен құқықтық мәдениетті қалыптастыратын қоғамдық-саяси құқық қолдау тәжірибесінен мәліметтер мен мысалдар келтіруге негізделген. «Құқық негіздері» оқыту пәні мемлекет пен құқықтың пайда болу және дамуының негізгі түсінігін, қағидаларын, заңдылығын анықтайтын және олардың байланысын, сонымен қатар қазақстандық құқықтың жетекші салаларының негізгі түсініктері мен қағидаларының мемлекет және құқықтың негіздері болып табылады.

Құқық негіздерінің негіздерінің қалыптасуы мен оның жетілдіруі белгілі бір кезеңдерден өтеді. Кеңес дәуірінде барылық мамандықтардың студенттері жеке құқығын құқық білімдерінің негіздерімен әрекет етіп жүрген мемлекеттік-құқықтық механизмдердің негіздер, заңның қағидалары мен нормативтік-құқықтық реттеудің негізгі ұғымдары айқындалатын басқа да бөлімдерді оқыды. Қазіргі жағдайда құқық негіздері құқықтық тәрбиенің негізгі элементі ретінде көрініс табады

және ҚР-да құқықтық мәдениетті көтермелеу үшін, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін маңызды құрал болып табылады.

Тақырыбы №1. Мемлекет, құқық және мемлекеттік құқықтық құбылыстар туралы негізгі ұғымдар

Мақсаты: Мемлекет және құқықтың пайда болуының негізгі себептерін түсіндіру, мемлекет және құқық ұғымдарын анықтау, авторитарлық, тоталитарлық және демократиялық мемлекеттің айырмашылығын ұғындыру және қазақ мемлекетімен құқығының қалаптасу ерекшелігін анықтау.

Жоспары:

1. Мемлекет пен құқықтың пайда болуы мен дамуы
2. Құқықтың пайда болуының алғы шарттары
3. Құқықтың функцияларының түсінігі және түрлері

Мемлекет және құқық пәні – қоғамдағы саяси экономикалық, әлеуметтік құбылыстарды зерттеп, қоғамдық өмірдегі қарым-қатынастарды реттеу, басқару әдіс-тәсілдерін, объективтік заңдылықтарын анықтап отыратын ғылым. Ол мемлекет пен құқықтың мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. Мемлекет пен құқықты бөліп қарауға болмайды, олар бір-бірімен тығыз байланысты. Құқық мемлекеттік органдардың құрамын қалыптастырудың ретін, жұмыс тәртібін және оның бағыт-бағдарын орнықтырады, ал мемлекет құқықтық нормаларды қабылдайды, бекітеді және қорғайды.

Методология (әдіс-тәсіл) – дүниені философиялық тұрғыдан түсіндіретін ілім. Мемлекет және құқық теориясының методологиясы философияның объективтік заңдарына, теориялық қағидаларына сүйене отырып, логикалық әдіс-тәсілдер арқылы мемлекет пен құқықтың өмірге келу, даму заңдылықтарын зерттейді. Бұл зерттеу процесінде теория мен тәжірибенің бірлестігіне сүйене отырып, қортынды ғылыми тұжырымдар жасалады. Сонымен мемлекет және құқық теориясының әдіс-диалектикалық материализм методологиясы және заң ғылымдарының зерттеу тәжірибесінен қалыптасқан әдіс-тәсілдер [1].

Адам қоғамының тарихын, даму процесін, мазмұнын, болашағын зерттейтін ғылымдарды қоғамдық ғылым дейді. Оның салалары:

философия, саяси экономика, тарих, социология, заң ғылымдары, филология, археология, этнография т. б. Бұлардың ішінде мемлекет пен құқық теориясына кеңірек көңіл бөлетін философия мен тарих, ал басқалары қысқаша тоқтап өтеді.

Заң ғылымы– қоғам ғылымдарының бір саласы. Заң ғылымы шын және толық мәнінде заң дүниесін, заң құрамын жете танитын ғылым болып ХІХ ғасырдың ортасында қалыптасты. Бұл ғылым мемлекет пен құқықтың өмірге келуін, мазмұнын, атқаратын жұмыстарын, диалектикалық даму процесін т. б. мәселелерін зерттеумен шұғылданады. Заң ғылымдары үш топқа бөлінеді:

- 1.Мемлекет және құқық теориясы, мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы, құқық пен саясаттың тарихи дамуы;
- 2.Салалық заң ғылымдары (азаматтық, қылмыстық, еңбек т. б.)
- 3.Арнаулы заң ғылымдары (криминалистика, сот медицинасы, халықаралық құқық т.б.).

Мемлекет пен құқықтың пайда болуы мен дамуы

Алғашқы қауымдық қоғамның экономикалық, әлеуметтік, құрылымдық, басқарушылық салаларындағы объективтік даму процестері бір-бірімен тығыз байланыста өзгеріп, жаңарып отырды. Малшылық пен егіншілік қалыптасты, ажарланған тастан жасалған қарулар өмірге келіп, адамның тәжірибесі өсіп молайды. қоғамдық еңбек төрт күрделі тарауға бөлінді: малшылық, жер игеру, өндірістік және саудагерлер тобы. Бұның бәрі еңбектің өнімділігін арттырды, қоғамның шығысынан кірісін асырды. Сөйтіп қоғамдық байлық қалыптаса бастады, оны иемденетін топтар, таптар пайда болды. Экономикалық өзгерістер әлеуметтік қайшылықтарды өмірге әкелді. Олар төмендегі негізгі объективтік заңдардың – қосымша өнімнің пайда болуы; жеке меншіктің қалыптасуы; топтар мен таптардың арасындағы күрестің басталуы – әсерінен туындайтын қайшылықтарды реттеп, қоғамды басқару үшін өмірге мемлекет пен құқық келді.

Мемлекеттің дамуы– мемлекет қоғамдық еңбек бөлінісінің, жеке меншіктің пайда болуы нәтижесінде алғашқы қауымдық құрылыс тапқа бөлінуінің туындысы. Мемлекет жария үкіметтің пайда болуы мен іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасатын, қоғам өмірін ұйымдастырудың нысаны мен оның негізгі салаларына басшылық ететін, қажетті жағдайларда мемлекеттің күш-қуатына үйренетін басқару жүйесі.

Мемлекеттің пайда болуының, дамуының бірнеше түрлері бар:

Мемлекеттің қалыптасуы әртүрлі халықтарда түрліше жүзеге асқан ұзақ үдеріс. Шығыста өндірістің азиялық тәсілі (Египет, Вавилон, үндістан, қытай және т.б.) нысаны кеңінен таралады. Бұл жерде рулық құрылымның әлеуметтік-экономикалық бөліктері жердік үлес, ұжымдық меншік және т.б. тұрақты сипатты иеленеді. Ежелгі Шығыста пайда болған алғашқы мемлекеттер ауылдық қауымдастықтарды қанай отырып, оларды

басқарды, яғни өндірісті ұйымдастыру рөлін атқарды. Шығыс елдерінде мемлекеттің қалыптасуы негізінен қоғамдық меншікті қорғаумен байланысты. Себебі алғашқы қоғам ыдырау кезінде бұл елдерде күрделі құрылыстар болды: ірі су каналдарын жасау, суармалы ирригациялық жүйелер құру, құрғақшылықпен күресу [1].

Міне осы күрделі жұмыстарды жақсы жүргізу үшін қоғамдық-мемлекеттік меншік қалыптасты. Сол меншіктің иелері: шенеуніктер, ру, тайпа басшылары, хандар, патшалар мен императорлар болды.

Сонымен, Шығыс елдеріндегі мемлекеттердің қалыптасу себептеріне:

-ірі ирригациялық жүйелерді жасау;

-оны іске асыру үшін құлдарды, жұмысшыларды жүйелі түрдетоптастыру, біріктіру;

-барлық жұмыстарды бір орталықтан басқару жатады.

Мемлекеттің басқару аппараты бұрынғы ру, тайпаны басқарған аппараттан өсіп қалыптасты. Жаңа аппарат қалың бұқарадан алыстай түсіп әділетсіздікті, қанаушылықты күшейтті. Азия типті мемлекеттер өте бәсең дамып, ХІХ–ХХ ғасырларға дейін көп өзгермей, сақталып келді (Қытай, Иран т. б.).

Еуропалық елдерде мемлекет жеке меншіктің шапшаң, күрделі дамуы, қоғамның тапқа бөлінуі арқылы қалыптасты. Афина мен Римде мемлекеттің пайда болу бағыты басқаша жолмен жүзеге асырылды, бұларда құлиеленушілік мемлекет меншіктің пайда болуы және қоғамның таптарға бөлінуі негізінде пайда болды. Афина мемлекеттің пайда болуының ең таза, классикалық нысаны, себебі, мемлекет рулық құрылым ішіндегі таптық қарама-қайшылықтардың негізінде пайда болады. Римде мемлекеттің пайда болуы шеберлердің римдік аристократтар – патрицийилердің қарсы күресінің нәтижесінде тездетіледі. Афина мен Римде алғашқы қоғамның ыдырауы кезінде экономикалық күшті топтар мен таптар мемлекеттік билікті өз қолдарына алып, өз мүдде-мақсаттарын орындайтын мемлекеттік аппарат орнатты. Бұл мемлекеттер, көбінесе, демократиялық жүйедегі саяси бірлестік болып қалыптасты.

Ежелгі герман мемлекетінің пайда болуы көптеген жерлерді алып жатқан бөтен аумақтарды жаулап алумен байланысты, бұл жерлерге үстемдік орнатуда рулық қоғам әлсіз болы, сол себепті, мемлекеттің пайда болу қажеттігі туды. Германияда мемлекеттің қалыптасуы айтарлықтай басқаша болды. Қалың бұқара байларға тәуелді болды, феодалдық қатынастар дами бастады. Осы типті мемлекеттер Еуропаның бірнеше елдерінде Ресейде, Ирландияда және т.б. қалыптасты.

Барлық нысандағы мемлекеттің пайда болуына негіз болып 10-12 жылдар бұрынғы неолиттік революция табылды. Оның мәні мынада: өз қажеттіктерін қанағаттандыру мақсатында адам дайын өсімдік және жануарлық нысандарын иемденумен байланысты құралдық қызметтің табиғатты өзгертумен және азық дайындаумен байланысты шынайы

еңбек қызметіне ауысты, яғни иемденушіден өндіруші экономикаға өту орын алды.

Сонымен мемлекет объективтік түрде, сырттан емес, ішкі факторлардың негізінде пайда болады.

Құқықтың пайда болуының алғы шарттары

Мемлекетке дейінгі әлеуметтік нормалардың ерекшелігі болып, олардың, адамдардың күнделікті өміріне сіңе отырып рудың, тайпаның әлеуметтік-экономикалық біртұтастығын көрсетуі және қамтамасыз етуі табылды. Бұл еңбек құралдарының жетілмегендігімен, оның өндіру деңгейінің төмендігімен байланысты болды. Осыдан барып бірлесіп өмір сүру, қоғамдық меншікті қалыптастыру, өнімдерді теңдік негізінде бөлу қажеттілігі туындады, ал бұл жағдай өз кезегінде, алғашқы қауымдық қоғам нормаларының табиғатына әсерін тигізді.

Мемлекетке дейінгі кезеңде болған нормалардың белгілері:

1) алғашқы қауымдық қоғамдағы қарым-қатынастар ең алдымен әдет-ғұрып нормаларымен, яғни ұзақ уақыт бойы қолдану нәтижесінде әдетке айналған, тарихи қалыптасқан жүріс-тұрыс ережелерімен реттелген;

2) жазбаша нысандағы көрінісі болмастан, адамдардың жүріс-тұрысымен сапасында өмір сүрген;

3) әдеттің, сонымен қатар, сендіру және мәжбүрлеу (рудан қуу) шараларымен қамтамасыз етілген;

4) оларда негізгі реттеу тәсілі болып тыйым (табулар жүйесі, құқықтар мен міндеттердің болмауы) табылған [2].

Құқық әлеуметтік институт ретінде мемлекетпен бірге пайда болады, себебі, көп жағдайда олар бір-бірінің тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған. Мемлекеттің құқықсыз өмір сүре алмайтыны секілді, құқық та мемлекетсіз өмір сүре алмайды: құқық мемлекеттегі саяси билікті ұйымдастырса, мемлекет заң нормаларын орнықтырады, қолданады және оларға кепілдік береді.

Құқық тарихи тұрғыда таптық құбылыс ретінде пайда болып, ең алдымен, экономикалық үстемдік құрушы таптардың еркі мен мүдделерін білдірді. Егер әдет-ғұрыптар адамдардың санасы мен жүріс-тұрысында бекітілсе, құқықтық нормалар жалпыға мәлім болу мақсатында жазбаша рәсімделе басталды. Құқықтың пайда болуы, әлеуметтік байланыстардың күрделенуінің, қоғамдағы қарама-қайшылықтардың таралуын әлеуметтік нормалардың реттей алмауының салдары. Құқықтың мақсаты. Құқықтың қоғамдағы жоғарғы мақсаты азаматтар бостандығын нормативтік тәртіпте қамтамасыз ету және кепілдеу, әділеттілікті қалыптастыру.

Құқықтың функцияларының түсінігі және түрлері

Құқықтың функциялары – бұл құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін көрсететін, құқықтық әсер етудің негізгі бағыттары.

Құқықтың функцияларын түрлерге бөлудің негізінде жатқан екі жақты шартты түрде бөліп қарастыруға болады:

1) сыртқы жақ, бұған сәйкес құқықтың әлеуметтік функциялары анықталады, олар: экономикалық (құқық өндірістік қатынастарды реттейді, меншік нысанын бекітеді және т.б.), саяси (құқық саяси қатынастарды, саяси жүйе субъектілерінің қызметін реттейді және т.б.), тәрбиелік (құқық белгілі біридеологияны көрсетеді, тұлғаларға арнайы педагогикалық әсер етеді және т.б.) функциялар;

2) ішкі жақ, бұл құқықтың табиғатынан туындайды, олар реттеуші және қорғаушы функциялар.

Реттеуші функция – бұл позитивтік жүріс-тұрыс ережелерін орнықтырудан, қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне сәйкес қатынастарды дамытуға жәрдем беру мақсатында құқық субъектілеріне субъективтік құқықтар беруден және заңды міндеттер жүктеуден көрініс табатын, құқықтық әсер етудің әлеуметтік мақсатпен байланысты бағыты.

Бұл функцияның шеңберінде оның екі түрін бөліп қарастырады: реттеуші статистикалық және реттеуші динамикалық функциялар[1].

Реттеуші статистикалық функция құқықтың қоғамдық қатынастарға оларды белгілі бір құқықтық институттарда бекіту жолымен әсер етуінен көрінеді. Статистикалық функцияны жүзеге асыруда конституцияда бекітілген саяси құқықтар мен бостандықтар институты ерекше мәнге ие.

Реттеуші динамикалық функция құқықтың қоғамдық қатынастарға құқық субъектілерінің белсенді жүріс-тұрысын қамтамасыз ету жолымен әсер етуінен көрінеді. Ол азаматтық әкімшілік еңбек құқығының институттарынан көрініс табады. Қорғаушы функция – бұл ерекше маңызды экономикалық, саяси, ұлттық және жеке қатынастарды қорғауға, заңды қорғау мен заңды жауапкершіліктің шамасын, оларды жүктеу мен орындаудың тәртібін орнықтыруға бағытталған құқықтық әсер етудің әлеуметтік мақсатпен байланысты бағыты.

Құқықтың дамуы – адам қоғамының дұрыс өмір сүруінің негізгі объективтік заңдылықтарының бірі. Ол – әлеуметтік нормалардың қалыптасып, қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеп, басқаруы және әлеуметтік нормалардың (әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мораль, діни нормалары) қоғамның даму процесінде бірте-бірте құқықтық нормаларға айналуы. Сонымен, қоғамда мемлекеттің өзі қабылдаған, бекіткен құқықтың жаңа түрлері пайда болды: заң, заңға тәуелді кесімдер, шарттық нормалар, заң күші бар соттың шешімдері.

Құқық екі жолмен дамыды. Біріншіден, мемлекеттік қоғамдық меншікті реттеу моралдық – діни нормаларға сүйенді. Мысалы, Индияда Ману заңы, мұсылман елдерінде Құран заңы. Екіншіден, жеке меншік бағытындағы қатынастарды мемлекеттік органның өзі бекіткен нормалар арқылы реттеп, басқарды.

Адам қоғамы мыңдаған жыл өмір сүріп келеді. Жеке адамдар тиісті мемлекеттің азаматы болып, сол мемлекеттің билігіне, құқықтық тәртібіне бағынып, өзінің іс-әрекетін, мінезін, тәртібін қоғамдық мүдде-мақсатты орындауға жұмсап келеді. Адамдар ежелгі заманнан мемлекет пен құқық қашан пайда болды, қалай дамып келеді? деген мәселелермен шұғылданып, ғылыми зерттеулер жасап келеді.

Енді мемлекеттің және құқықтың пайда болуы туралы теориялардың мазмұнына қысқаша тоқталып өтейік[1].

Теологиялық теория – мемлекет пен құқық Алланың әмірімен қалыптасып, дамып келеді деп түсіндіреді. Табиғи теория– бұл теорияны жақтаушылардың пайымдауынша, мемлекетті, құқықты ешкім ойлап тапқан жоқ, олар адамның өзі сияқты табиғаттан бастау алып, әділеттілікке негізделген абсолюттік ұғымдар деп атайды.

Тарихи теория – осы теорияны ұстанғандар мемлекет пен құқық тарихтан бастау алып, тарихпен бірге жетілді дейді.

Патриархалдық теория– мемлекет адамдардың отбасы тәжірибесінен қалыптасқан азаматтардың саналы түрде өздерінің мүдде-мақсаттарын іске асыру үшін біріккен одақ деп түсіндіреді. Күрделі ірі патриархалдық отбасы басшысы бірте–бірте мемлекеттің басшысына айналған. Отбасы басшысы – әке, мемлекеттің басшысы – монарх.

Психологиялық теория– адамдардың психологиялық біріккен көзқарасы, іс-әрекеті, мінезі, тәртібі – бәрі келісіп, ұжымдық түрде басқарады деген тұжырымды қолдайды және тағы басқалар.

Қазақ жерінде алғашқы қауымдық қоғам заманында рулық қауым пайда болып, ұзақ ғасырлар бойы адамдар туыс, қандастығы ұйымның шеңберінде өмір сүрді. Бұл аймақта мекендеген көшпелі тайпаларда мемлекеттің құрылуы ғасырларға созылып, ол ерекше күрделі түрлер арқылы қалыптасты, ал барша жұрт ертеден келе жатқан ауызша заңдар жүйесі “әдет” заңына бағынып келген.

1465 жылы тарихта тұңғыш дербес қазақ хандығының негізі қаланып, Жәнібектің ұлы Қасым ханның тұсында көркейіп, қуатты мемлекетке айналды. Қасым хан қазақтың құқықтық әдеттерін жүйелеп “Қасым салған қасқа жолды” тұжырымдап берді. Ол бес тараудан тұратын:

1. Мүлік заңдары (мал, мүлік, жер дауы мәселелері).
2. Қылмыс заңдары (кісі өлтіру, ел шабу, мал талау, ұрлық мәселелері).
3. Әскери заңдар (қосын, аламан, әскери міндет, тұлпар ат, қара қазан мәселелері).
4. Елшілік жоралары (майталмандық, шешендік, сыпайылық, әдептілік).
5. Жұртшылық заңы (ас, той, мереке, жасауыл және т. б).

Қоғамның даму барысы қазақ заңдарының одан әрі жетілуіне әкеп соқты. Осындай міндетті Есім хан (1598–1645 жж.) бұрынғы қазақ заңдарына, әдеттеріне жаңадан дем беріп, әсіресе, әскери заңдардың беделін күшейтті. Бұл әрекет жоңғар қалмақтарының басқыншылығына

тойтарыс беруге бағытталды. Есім хан өзінің заңдар жинағында ежелгі құқықтық әдеттерді қаз-қалпында сақтағаны үшін оған халық “Есім ханның ескі жолы” деген ат берді.

Өз заманында Тәуке хан (1680-1718 жж.) дәуір ыңғайына сай бейімдеп қазақ заңдарын жинап, топтастырып, мемлекеттік дәрежеге көтерді. Тарихта бұл заңдар “Тәуке ханның жеті жарғысы” деген атпен белгілі. Жеті жарғыда бұрынғы әдеттерге қосымша жаңа ережелер, қағидалар енгізілді.

Мемлекет: ұғымы, мәні, белгілері, нысандары, механизмі, атқаратын қызметтері. Құқықтық мемлекет. Ғылымға «мемлекет» терминін алғаш рет италияндық ойшыл Николло Макиавелли (1469-1527) енгізген. Оған дейін мемлекет деген ұғымның орнына «республика», «корольдық», «қалалық қауым», «княздық», «жер», «патшалық», «ел», «басқару», «өктемдік», «үстемдік», «ат төбеліндей билік» деген сияқты әр түрлі атаулар қолданылып келген.

Мемлекеттің түпкі мәні қандай болса оның ұғымының, белгілерінің, нысандарының, механизмінің, атқаратын қызметтерінің мазмұны да сондай болады. Демек, осы тұрғыдан қарағанда мемлекетті оқып білуді оның мәнін ашып көрсетуден бастау дұрыс әдіс. Мемлекеттің мәні дегеніміз оның табиғатын, мазмұнын, қызмет ету мақсатын, қоғамдағы қажеттілігін анықтайтын барынша маңызды, тұрақты ішкі және сыртқы жақтары мен қасиеттерінің жиынтығы. Мемлекеттің мәнін ашып көрсетудің екі жолы қалыптасқан: маркстік – лениндік және жалпыәлеуметтік.

Мемлекеттің мәні оның ерекшеліктері мен сипатты белгілерінің жиынтығынан тұратын мазмұнынан көрінеді. Мемлекеттің қоғамдағы саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, ұйымдар мен институттардан ерекшеленетін өзіндік бірнеше белгілері бар. Ондай белгілерге мемлекеттің аумағының болуы, мемлекеттің халқының болуы, мемлекеттік (бұқаралық) билік, мемлекеттің егемендігі (тәуелсіздік), құқық пен заңдардың барлығы, салық пен салықтық жүйенің болуы жатады:

а) Кез келген мемлекеттің өзінің белгілі бір аумағы болады. Аталған аумақта сол мемлекеттің тұрғындары, халқы шоғырландырылады және осы аумақтың көлемінде мемлекеттің билігі таралып іске асырылады. Тек елшілік аясында немесе басқа да халықаралық келісім арқылы көрсетілген шеңберде болмаса, бір мемлекеттің аумағында екінші мемлекеттің билігі жүрмейді;

ә) Мемлекеттің екінші бір белгісі ол мемлекеттік (бұқаралық) биліктің болуы. Биліктің бұқаралық болатын себебі ол, сол мемлекеттің халқы атынан оның аумағында тұратын елдің, адамдардың барлығына бірдей таратылады. Бұқаралық билікке мемлекеттік билік пен басқару органдары, мәжбүр ету аппараттары жатады. Тек мемлекет қана сот,

прокуратура, ішкі істер бөлімдері, әскер, абақты сияқты органдар мен мекемелердің көмегімен мемлекеттік билікті іске асырады;

б) Халықаралық құқық теориясына сәйкес мемлекеттің ең негізгі белгілерінің бірі сол мемлекеттің аумағында тұратын халқының болуы. Мемлекеттік билік өзінің аумағында тұратын адамдардың арасындағы қоғамдық қатынастарды құқық, заң арқылы реттеу үшін, сол халыққа арналған құқықтық нормативтік актілерді қабылдайды. Қабылданған құқықтық нормативтік актілер халықтың барлық топтарына ортақ және міндетті түрде орындалуға, сақталуға және іске асырылуға тиіс;

в) Мемлекеттің келесі бір белгісі ол мемлекеттің егемендігі. Егемендік мемлекеттің ішкі және сыртқы істерді атқарудағы толық тәуелсіздігі. Мемлекеттің егемендігін үш жақта қарастыруға болады: біріншіден, мемлекеттің бүкіл аумағына, халқына тарайтын бірден – бір мемлекеттің бүкіл аумағына, халқына тарайтын бірден-бір мемлекеттік билік болып табылатын биліктің үстемдігі; екіншіден, мемлекет органдарының бірыңғай жүйесін құрайтын мемлекеттік биліктің тұтастығы; үшіншіден, мемлекеттік биліктің өз істерін өз еркімен шешуге құқығы бар биліктің тәуелсіздігі;

г) Мемлекеттің тағы бір белгісі ол мемлекетте құқықтың, заңдардың болуы, құқық пен мемлекеттің ажырамас, тығыз байланысы. Кез келген мемлекет өзінің саясатын, билігін белгілі бір құқықтық нормативтік актілерді қабылдау арқылы іске асырады. Құқық пен заңды сол мемлекеттің өзі қабылдап бекітеді және олар сол мемлекеттің бүкіл іс-әрекетін заңдастыруға көмектеседі, қоғамдағы тәртіп пен тұрақтылықты, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажет;

д) Мемлекеттің негізгі белгілерінің тағы бірі сол мемлекетте салық пен салық жүйесінің болуы. Салықтар, алымдар, төлемақылар – мемлекеттік аппаратты, қызметкерлерді ұстауға, қоғамның басқа қажеттіліктерін қанағаттандыруға жұмсалатын мемлекет қазынасына түсетін, қайтарылмайтын, халық табысының бір бөлігі. Мемлекет халықтан салық алып оны мемлекеттік аппаратты ұстауға, қоғам қажеттіліктерін өтеуге жұмсайды.

Саяси режим (тәртіп) дегеніміздің өзі мемлекеттік биліктің іске асырылуының амал-айла, әдіс, тәсілдерінің жиынтығы. Мемлекеттік биліктің іске асырылуының тәсіліне орай билік, қоғам және жеке адам арасындағы қатынастың сипаты анықталады. Осы тұрғыдан қарағанда саяси режимнің тұрапатына қарай мемлекет нысаны жағынан демократиялық емес (тоталитарлы, авторитарлы режимдер) және демократиялық (президенттік, парламенттік) болып екі үлкен топқа бөлінеді.

Тоталитарлық латын тілінен аударғанда «толық», «тұтас» деген мағына береді. Сонда тоталитарлықтың барысында бүкіл қоғам мен жеке адам өмірінің барлық жағы тұтастай мемлекеттің қолына, бақылауына шоғырландырылады[1].

Бір сөзбен айтсақ, барлығы мемлекет үшін, барлығы мемлекеттің ішінде, мемлекетке қарсы, мемлекеттен тыс ешнәрсе болмауы тиіс, мемлекет мүддесі басқа субъектілердің мүддесінің көрінісі, жиынтығы, шоғырланған шоқтығы. Тоталитаризмнің сталинизм, гитлеризм, фашизм деген сияқты түрлері бар. Батыс Еуропа саясаттану ғылымында тоталитаризмнің төмендегідей бірнеше белгілері көрсетіледі: бір ғана бұқаралық партия; бір идеологияның үстемдігі; бұқаралық ақпарат құралдарына мемлекеттің үстемдігі; экономиканы басқару мен бақылаудың орталықтанған жүйесі; жаппай саяси қуғын-сүргін.

Авторитаризм көп жағдайда тоталитаризмнен демократияға өтпелі кезең ретінде қарастырылады. Сондықтан авторитаризм тұсында көппартиялылық, меншіктің көптүрлілігі, біртұтас идеологияның болмауы, бұқаралық ақпарат құралдарына мемлекеттен тыс үстемдіктің пайда болуы т.с.с. өзгерістер қалыптаса бастайды.

Мемлекеттік билікті, оның қызметтері мен міндеттерін іске асыру үшін белгілі бір механизм қалыптасады. Мемлекеттің міндеттері мен қызметтері іске асырылатын мемлекеттік ұйымдар, мекемелер; мемлекеттік кәсіпорын; ақша – қаржы қоры.

Мемлекет бүкіл қоғамдық қатынастарды реттеуге және халықты басқару барысында өзіне тән бірнеше қызметтер атқарады. Мемлекеттің қызметі дегеніміз оның мәні мен табиғаты көрінетін іс-әрекетінің басты бағыты. Мемлекеттің қызметтері қоғамға, қоршаған ортаға, әлеуметтік топтарға, жеке адамдарға немесе басқа мемлекеттерге бағытталады. Мемлекеттің қызметтеріне экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, мәдени - тәрбиелік, саяси, табиғатты қорғау, әскери, қорғаныс, халықаралық қылмыспен күрес т.б. жатады. Мемлекеттің қызметтері бірнеше топтамаларға бөлінеді. Мысалы мемлекет қызметінің маңыздылығына қарай олар негізгі және қосымша, уақыт жағынан тұрақты, уақытша, кеңістіктегі әрекетіне байланысты; жалпы мемлекеттік (жалпы ұлттық) және аймақтық, жалпы маңызды мақсаттардың атқарылу саласына байланысты: ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

Мемлекеттің қызметтері – мәні мен қажеттілігін білдіретін мемлекеттің іс-әрекетінің негізгі бағыты. Мемлекеттің қызметтері қоғамға, қоршаған ортаға, әлеуметтік топтарға, тұлғаларға, басқа мемлекеттерге бағытталған белсенділігінің әр түрлі көрінісі. Қоғамдық қатынастарды тәртіпке келтіретін және реттейтін мемлекеттік ықпал жасау құралдарын шартты түрде құқықтық және ұйымдастырушылық деп екіге бөлуге болады. Мемлекет қызметінің құқықтық нысанда іске асырылуына құқық шығару, құқық қолдану және құқық қорғау жатады. Құқық шығару қызметі нормативтік құқықтық актілерді санкциялау, жасау, қабылдау, ескілерінің күшін жою сияқты мемлекеттің іс – әрекетінен көрінеді. Мемлекеттің құқық қолдану қызметі дегеніміз қабылданған нормативтік құқықтық кесімдерді іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған шаралар қолдануы.

Құқық қорғау қызметі қабылданған нормативтік құқықтық кесімдердің дұрыс орындалуын және сақталуын қадағалау, бақылау және құқық бұзушыға мәжбүрлілік шарасын қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекет қызметінің ұйымдастырылу арқылы жүзеге асырылу нысаны не әдісі тұрғындардың іс-әрекенінің жағдайына ықпал жасау болып табылады. Мемлекет жалпы мемлекеттік, ұлттық, жергілікті деңгейлердегі маңызы асыру үшін тұрғындарды жұмылдырады, ұйымдастырады. Осы мақсатта әр түрлі саяси шешімдер, бағдарламалар қабылданады.

Аталған басқа да мемлекет төмендегідей қызметтер атқарады: құқық қорғау, құқықты іске асыру, құқыққа түсінік беру, құқық белгілеу, заң қабылдау, өкім, үкім шығару, жаза тағайындау, қауіпсіздікті сақату, қылмыспен күрес, адам, азамат құқығын, бостандығын қорғау, халықаралық лаңкестікпен күрес, экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, мәдени – тәрбиелік, саяси, табиғатты қорғау, сыртқы істерді жүргізу, қорғану т.б.

Тақырыбы №2. Құқықтық қатынастар. Құқықтық мінез-құлық және құқықбұзушылық. Заңды жауапкершілік

Мақсаты: Құқықтық қатынастар ерекшеліктерін, құқық бұзушылықтың белгілерін, құрамын, түрлерін анықтау

Жоспары:

1. Құқықтық қатынастар ұғымы және ерекшеліктері. Құқықтық қатынастар құрамы. Заңды айғақтар ұғымы және түрлері
  2. Құқықты жүзеге асыру нысандары. Құқықты түсіндіру. Құқықтық мінез-құлық ұғымы және белгілері
  3. Құқық бұзушылық ұғымы, белгілері, құрамы, түрлері
  4. Заңды жауапкершілік ұғымы және белгілері, қағидалары, түрлері.
- Заңды жауапкершіліктен босатудың негіздері
5. Құқықтық тәртіп және заңдылық
  6. Құқықтық сана және құқықтық мәдениет

Құқықтық қатынастар – құқыққа байланысты, құқық негізіндегі қатынастар болып табылады. Бұл үшін бір-бірімен байланысты үш негіз болуы керек: 1) құқық нормасы; 2) субъективтік құқықтар мен міндеттер; 3) заңға негізделген айғақ болуы керек. Мысалы, студент қыз бен жігіт достасып жүреді. Екеуінің арасындағы қарым-қатынас моральдық нормалардың, әдет-ғұрыптың негізінде жүріп жатады. Ал, екеуі заңды некеге тұрғаннан кейін, қарым-қатынастары құқықтық қатынастарға, мемлекеттік органға барып тіркелуі, заңға негізделген айғаққа айналады.

Құқықтық қатынастардың белгілері:

а) бұл әлеуметтік субъектілер арасындағы екіжақты нақты байланысты білдіретін қоғамдық қатынас;

ә) ол құқық нормаларының негізінде қалыптасады, яғни, құқық нормаларының жалпы талаптары субъектілер мен нақты жағдайларға қатысты жеке дараланады;

б) бұл тұлғалар арасында субъективтік құқықтар мен заңды міндеттер арқылы қалыптасатын байланыс;

в) бұл ерікті қатынас, себебі, оның пайда болуы үшін оның қатысушыларының еркі қажет;

г) бұл мемлекетпен қорғалатын және қамтамасыз етілетін қатынастар.

Құқықтық қатынастардың құрамы төрт элементтен тұрады: субъект, объект, субъективтік құқық, заңды міндеттер. Құқықтық қатынастардың субъектісі – жеке адам және заңды тұлғалар. Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа елдердің азаматтары сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар (апатридтер) жеке тұлғалар болып ұғынылады. Заңды тұлғалар: мемлекет, мемлекеттік аппарат – мекемелер, лауазымды тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер, одақтар, ұйымдар, ұжымдар заңды түрде құрылып, бекітілсе, тіркелсе толық түрде құқықтық және әрекет қабілеттілігі бар деп саналады. Қатынастың субъектісі болу үшін олардың құқықтық қабілеттілігі және әрекеттілігі қалыптасуы керек.

Құқықтық қабілет–құқыққа, бостандықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті. Мұндай қабілеттілік адам туғаннан пайда болып, ол өлгенде барып жойылады.

Әрекеттілік – адамның өз әрекетімен құқығын пайдалана алу және оны жүзеге асыру, өзі үшін міндеттер тудырып, оларды орындау қабілеті. Әрекеттіліктің басты шарты кәмілеттік немесе құқықтық нормадағы белгілі жасқа толу болып табылады.

Құқықтық қатынастың объектісі (заты)– қоғамдағы көп түрлі, көп салалы саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік, азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, еңбектік және т. б. Қарым-қатынастар. Материалдық дүние-заттар, рухани-шығармашылықтың өнімдері, жеке мүліктік емес игіліктер, құқық субъектілерінің мінез-құлқы және құқық қатынастарының нәтижелері – құқық қатынастарының объектілері.

Субъективтік құқық–бұл субъектінің өз мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін заңды мүмкін жүріс-тұрыс шамасы. Субъективтік құқық бар жерде заңды міндеттер болады. Бұл екеуі бір-бірінсіз бола алмайды. Себебі қатынастардың көпшілігінде екі жақты субъектілердің құқықтары бар және соған сәйкес екі жақты субъектілердің міндеттері бар. Заңды міндет–бұл заңды қажет жүріс-тұрыс шамасы. Міндет–бұл субъективтік құқықтың жүзеге асырылуының кепілі. Заңды міндеті бар тұлға оны өз еркімен орындамаса, мемлекеттің мәжбүрлеу күші қолданылады. Мысалы, ата-ана өз баласын асырап, бағып, тәрбиелеуге міндетті. Егер бұл міндетін орындамаса, заңда белгіленген шара қолданылады. Міндет заңды тұлғаларға да жүктеледі.

Заңға негізделген айғақтар– құқықтық қатынастардың пайда болуымен, өзгеруімен немесе тоқтауымен құқық нормалары арқылы байланыста болатын тіршілік жағдайлары [3].

Заңды фактілер туындайтын салдардың сипаты бойынша:

-құқықтудырушы (мысалы, жоғары оқу орнына түсу);

-құқықөзгертуші (мысалы, күндізгі оқу бөлімінен сыртқы бөлімге ауысу);

-құқықтоқтатушы (мысалы, жоғары оқу орнын аяқтау).

Түрлері: оқиғалар және әрекеттер. Оқиғалар– адамдардың бұл субъектілердің еркіне тәуелсіз пайда болады. Мысалы, табиғат апаты, өлім және т.бадам өлімі мұрагерлік құқықты тудырады, ал пенсия жасына жету, зейнетақы алуға мүмкіндік береді. Әрекеттер– адамдардың мен пайда болатын заңға негізделген айғақтар. Олар құқыққа сай (заңды әрекет) және құқыққа қарсы әрекеттер (заңсыз әрекет) болып бөлінеді.

Заңды әрекет– бұл заңның талаптарына сәйкес келетін, субъектілердің құқықтары және міндеттерімен қабысатын мінез-құлық. Заңсыз әрекет– бұл қылық заң талаптарын бұзады, субъективтік құқықтарға нұқсан келтіреді, адамдарға жүктелген міндеттерге сәйкес келмейді.

Құқықтық нормаларды жүзеге асыру–құқықтық нормалардың ережелері көрініс тапқан адамдардың жүріс-тұрысы, олардың құқықтарды жүзеге асыру мен заңды міндеттерді орындаумен байланысты тәжірибелік қызметі.

Субъектілердің әрекеттеінің сипатына қарай құқықты жүзеге асырудың төрт нысанын бөліп қарастырады:

1) сақтау-қолданыстағы құқықпен тыйым салынған әрекеттерден бас тарту;

2) орындау-оң мазмұнды заңды міндеттерді орындауға байланысты белсенді әрекеттерді жүзеге асыру;

3) пайдалану-олар арқылы тұлғаның өз мүддесін қанағаттандырылатын субъективтік құқықтарды жүзеге асыру;

4) қолдану-қүзіретті органдардың нақты бір заңды істі шешуге байланысты биліктік қызметі, нәтижесінде сәйкес жеке қабылданады.

Құқық нормаларын түсіндіру–бұл мемлекеттің, лауазымды тұлғалардың, қоғамдық ұйымдардың, жекелеген азаматтардың құқық нормаларының мазмұнын түсіндіруге, оларда көрініс тапқан билік басында тұрған әлеуметтік күштердің еркін ашуға бағытталған қызметі.

Түсіндірудің мақсаты заңшығарушының не айтқысы келгенін емес, оның қалыптастырған ережесінің мәнін анықтау. Түсіндіру қолданыстағы заңнамаға өзгертулер мен толықтырулар енгізбейді және енгізе алмайды да, ол заңдағы ережелерді түсіндіруге және нақтылауға бағытталған.

Құқықтық мінез-құлық бұл субъектілердің құқық нормаларына және әлеуметтік маңызды мақсаттарға сай келетін жүріс-тұрысы.

Құқықтық мінез-құлық келесі белгілермен сипатталады:

- заңмен орнықтырылған шекте болады (формальды аспект);
- әлеуметтік пайдалы, қоғамдық мақсаттар мен мүдделерге қайшыкелмейді;
- бұлар оның объективтік жағын құрайды (мазмұнды аспект);
- саналы сипатқа ие; бұл оның субъективтік жағын құрайды.

Құқық бұзушылық – бұл қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне нұқсан келтіруші, тұлғаның кінәлі, құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті әрекеті.

Құқықбұзушылықтың белгілері:

- әрекет немесе әрекетсіздік;
- кінә;
- құқыққа қайшылығы;
- зиянды нәтиже;
- әрекет пен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыс;
- заңды жауапкершілік.

Әлеуметтік қауіптілігіне қарай барлық құқықбұзушылықтар қылмыстарға және теріс қылықтарға бөлінеді.

Қылмыстар–бұл қоғамға ерекше қауіптілікпен ерекшеленетін, әлеуметтік маңызды мүдделерге нұқсан келтіретін, нұқсан келтірушіліктен қылмыстық заңнамамен қорғалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Теріс қылықтар–әлеуметтік қауіптіліктің, қылмысқа қарағанда, аз дәрежесімен ерекшеленеді, қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларында жүзеге асырылуы мүмкін, әр түрлі нұқсан келтіру объектілері мен заңды салдарға ие. Олар үшін жаза емес, әр түрлі шаралар көзделген.

Теріс қылықтардың түрлері:

1. Азаматтық–бұл мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар саласында жасалатын, ұйымдарға немесе жеке азаматтарға мүліктік зиян келтіруден көрініс табатын, шарт бойынша міндеттемелерді орындауды, азаматтың абыройы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін мәліметтерді таратуды және т.б. білдіретін құқықбұзушылықтар. Олар үшін зиянды өтеу, бұзылған құқықты мәжбүрлі түрде қалпына келтіру, орындалмаған міндетті мәжбүрлі түрде орындату сияқты санкциялар және басқа да құқықты қалпына келтіруші санкциялар көзделген.

2.Әкімшілік бұл заңмен орнықтырылған қоғамдық тәртіпке, мемлекет органдарының атқарушылық-өкімдік қызметі саласындағы қызметтік міндеттерді жүзеге асырумен байланысты емес қатынастарға нұқсан келтіруші құқықбұзушылықтар. Әкімшілік құқықбұзушылықтар үшін айыппұл, ескерту, арнайы құқықтан айыру (мысалы, көлік құралын айдау құқығы) және әкімшілік заңнамамен көзделген басқа да санкциялар көзделген.

3.Тәртіптік бұл еңбек қатынастары саласында жүзеге асырылатын, кәсіпорындардың, ұйымдардың, мекемелердің қызметінің ішкі тәртібіне нұқсан келтіретін құқықбұзушылықтар. Тәртіптік шаралар Еңбек туралы

кодексте, әскерилер үшін–Тәртіп туралы жарғыда, лауазымды тұлғалардың кейбір санаттары үшін–арнайы ережелерде қарастырылған. Бұл шараларды кәсіпорынның, мекеменің немесе ұйымның әкімшілігі жүзеге асырады.

Құқық бұзушылықтардың барлық түрлері үшін санкциялар көзделген. Санкциялар құқықты қалпына келтіруші және айыппұлдық болып бөлінеді. Құқықты қалпына келтіруші санкциялар міндетті мәжбүрлі түрде орындатуға, бұзылған құқықты мәжбүрлі түрде қалпына келтіруге бағытталған, ал айыппұлдық санкциялар құқық бұзушының белгілі бір құқықтарын шектеуді, оған арнайы міндеттерді жүктеуді немесе оны ресми түрде сынға алуды көздейді[4].

Құқықбұзушылықтың құрамы:

1. Құқықбұзушылықтың субъектісі–бұл осы әрекетті немесе әрекетсіздікті жасаған құқықты әрекетқабілетті жеке тұлға немесе әлеуметтік ұйым.

2.Құқықбұзушылықтың объектісі–бұл осы құқықбұзушылықтың неге бағытталғанын көрсетеді. Объектінің түрлік және тектік түрлерін бөліп қарастырады. Тектік объект ретінде қоғамдық қатынастар орын алса, түрлік объектіге өмір, денсаулық, абырой, мүлік және т.б. жатады.

3. Құқықбұзушылықтың субъективтік жағы–бұл тұлғаның өз әрекетіне және оның салдарына деген субъективтік қатынасын сипаттайтын белгілердің жиынтығы. Бұл жерде басты категория болып кінә табылады. Кінә дегеніміз тұлғаның өзі жасаған құқыққа қайшы әрекетіне психологиялық қатынасы.

Кінәнің екі түрі болады: қасақаналық және абайсыздық. Қасақаналық тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей қасақаналықта тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті сипатын сезінеді, зиянды салдардың туу мүмкіндігін түсінеді және осы салдардың тууын қалайды. Жанама қасақаналықта тұлға өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті сипатын сезінеді, зиянды салдардың туу мүмкіндігін түсінеді және осы салдардың тууын қаламаса да, олардың туындауына саналы түрде жол береді. Абайсыздықтың да екі нысаны болады: менмендік және немқұрайдылық.

4.Құқық бұзушылықтың объективтік жағы–бұл осы құқықбұзушылықты сипаттайтын сыртқы белгілердің жиынтығы, оларға мыналар жатады:

а) әрекет немесе әрекетсіздік;

ә)құқыққа қайшылық;

б)зиянды нәтиже;

в)әрекет (әрекетсіздік) пен зиянды салдың арасындағы себепті байланыс.

Заңды жауапкершілік–бұл құқықбұзушылық жасаған тұлғаларға заңнамамен көзделген мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын белгілі бір іс жүргізушілік тәртіпте қолдану. Шаралар мынадай сипатта болуы мүмкін: а) жеке сипаттағы шаралар (бас бостандығынан айыру); ә) мүліктік

сипаттағы шаралар (айыппұл); б) ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар (жұмыстан босату).

Заңды жауапкершіліктің белгілері:

- оны мемлекет құқықтық нормаларды орнықтырады;
- мемлекеттік мәжбүрлеуге негізделеді;
- арнайы өкілетті мемлекеттік органдар қолданады;
- жаңа қосымша міндетті жүктеумен байланысты;
- жеке, мүліктік және ұйымдастырушылық сипаттағы белгілі бір теріс салдардан көрініс табады;
- іс жүргізушілік нысанда жүктеледі;
- тек жасалған құқықбұзушылық үшін ғана туындайды.

Заңды жауапкершіліктің қағидалары:

1)заңдылық–жауапкершіліктің тек құқықбұзушылық (яғни, құқықәрекетқабілетті тұлға жасаған кінәлі, құқыққа қайшы әрекет немесе әрекетсіздік) үшін ғана қолданылатынын білдіреді;

2) әділеттілік–жазаның кінәға сәйкестігін, теріс қылықтар үшін қылмыстық санкцияларды белгілеуге жол берілмейтіндігін, кінәліге бір құқықбұзушылық үшін тек бір ғана жазаны тағайындауды білдіреді;

3)негізділік–істің жағдайларын объективтік түрде зерттеуді және нақты жазалау шарасын заңға сәйкес анықтауды білдіреді;

4) ізгілік (гуманизм)–адамның қадір-қасиетін қорлайтын жазалау шараларын белгілеуге және қолдануға тыйым салуды білдіреді;

5) жауапкершіліктің міндетті түрде болатындығы–жасалған қылмыс үшін заңды жауапкершіліктің міндетті түрде туындайтынын білдіреді;

6)мақсаттылық–құқық бұзушыға қатысты таңдалған жазаның заңды жауапкершіліктің мақсаттарына сәйкестігін білдіреді.

Заңды жауапкершіліктің төмендегідей түрлері болады:

1. Қылмыстық–тек қылмыстар үшін қолданылады; ешкім де сот шешімінсіз қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылмауы және қылмыстық жауаптылыққа тартылмауы тиіс. Қылмыстық жазалау шаралары–кінәлінің тұлғасына бағытталған мемлекеттік мәжбүрлеудің ең қатаң нысандары бас бостандығынан айыру, өлім жазасы және т.б.

2. Әкімшілік–әкімшілік теріс қылықтарды жасағаны үшін туындайды және айыппұл, арнайы құқығынан айыру және т.б. сияқты шаралардан көрініс табады.

3.Азаматтық–мүліктік сипаттағы шарттық міндеттемелерді бұзу және шарттан тыс мүліктік зиян келтіру үшін туындайды. Азаматтық–құқықтық жауапкершіліктің негізгі қағидасы–зиянды толығымен өтеу.

4. Тәртіптік–еңбек, оқу, қызметтік, әскери тәртіпті бұзу үшін қолданылады; тәртіптік жауапкершілік шаралары–сөгіс, қатаң сөгіс, жұмыстан шығару және т.б.

5.Материалдық–қызметкерлер мен жұмысшылардың өз қызметтік міндеттерін орындауы барысында кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға келтірген зияны үшін туындайды.

Әрекеттің құқыққа қайшылығын және заңды жауапкершілікті жоятын жағдайлар. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

1) есі дұрыс еместік–тұлғаның өз әрекеттеріне есеп бере алмауы;

2) қажетті қорғаныс–мемлекеттің, қоғамның тұлғаның мүдделерін қоғамға қауіпті нұқсан келтіруден қорғау барысында нұқсан келтіруші тұлғаға зиян келтірумен сипатталады; алайда, қажетті қорғаныс шегінен асып кетпеуі тиіс, яғни, қорғанудың нұқсан келтірушіліктің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне айқын түрде сәйкес келмеуі орын алмауы тиіс;

3) аса қажеттілік–мемлекеттің, қоғамның, тұлғаның мүдделеріне қауіп төндіруші әрекетті жою жағдайында мүмкін, қойылатын шарт–бұл қауіп басқа құралдармен жойыла алмауы қажет және аса қажеттіліктен туындаған зиян алдын алған зияннан аз болуы тиіс;

4) қоғамға аса қауіптілігі жоқ құқықбұзушылық;

5) казус (жағдай) және т.б.

Заңдылық–бұл қоғамдық қатынастардың барлық қатысушыларының құқық нормаларын қатаң түрде сақтауы.

Заңдылықтың қағидалары:

1) заң үстемдігі–барлық нормативтік және жеке құқықтық актілердің заңға бағыныстылығын білдіреді;

2) заңдылықтың тұтастығы–нормативтік актілерді түсіну мен қолдану елдің бүкіл аумағында бірдей болуы тиіс дегенді білдіреді;

3) заңдылықтың мақсатқа сәйкестігі– құқықшығармашылық және құқықты жүзеге асыру қызметінің қоғамның мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін ең дұрыс түрлерін қатаң түрде заңдардың шегінде таңдау қажеттігін, заңдылық пен мақсатқа сәйкестілікті қарама-қарсы қоюды болдырмауды білдіреді, яғни, мақсатқа сәйкестілікті себеп қылып заңды бұзуға жол берілмейді;

4) заңдылықтың шынайылығы–құқықтық ережелердің барлық қызмет түрлерінде іс жүзінде орындалуына жетуді және оларды кез-келген түрде бұзу міндетті түрде жауапкершілікті көздейтінін білдіреді;

5) құқықтық тәртіп–бұл субъектілердің құқықтық мінез-құлығымен сипатталатын қоғамдық қатынастар жүйесі;

6) бұл әлеуметтік байланыстардың реттелу жағдайы, заңдылықтың шынайы қоғамдық қатынастарға айналуының нәтижесі.

Құқықтық сана– бұл адамдардың құқыққа деген қатынасын көрсететін түсініктер мен сезімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың, бағалаулардың жиынтығы түріндегі қоғамдық сананың ерекше нысаны. Құқықтық сана–бұл адамдардың жаңадан қабылданған заңдарға, нормативтік актілердің нақты жобаларына және т.б. деген оң немесе теріс көзқарасы.

Құқықтық сана мынаны білдіреді:

-құқықтың қажеттігін түсіну және сезіну;

-құқықты бағалау;

-заңнаманың дамыған жүйесін құру қажеттігін түсіну;
-қолданыстағы нормативтік актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізудің қажеттігін түсіну;

-құқықты жүзеге асырудың нәтижелері мен процесін қабылдау.

Құқықтық мәдениет құқықтық санамен тығыз байланыстылықта бола тұрып, оған сүйенеді. Құқықтық мәдениет мыналарды білдіреді:

1) құқықтық шындықты сезімдік қабылдаудың және құқықтық ойланудың белгілі бір деңгейі;

2) халықтың заңдарды білуінің тиісті дәрежесі;

3) құқық нормаларды, олардың үстемдігін түсінудің жоғары деңгейі;

4) құқықшығармашылық және құқықты жүзеге асыру процестерінің сапалық жағдайы;

5) құқықтық қызметтің ерекше тәсілдері (құқыққорғау органдарының жұмысы, конституциялық бақылау және т.б.);

6) құқықтық қызметтің адамдар жасаған рухани және материалдық игіліктер түріндегі нәтижелері (заңдар, сот тәжірибесі, заңнама жүйесі және т.б.).

Тақырыбы №3. Конституция – Қазақстан Республикасының Ата Заңы

Мақсаты: Конституциялық құқықтың заңды ерекшелігі, адам және азаматтың құқықтық мәртебесінің негізін, билік органдарын ұйымдастыру және қағидаларының негізін түсіндіру. Демократиялық құқықтық зайырлы мемлекеттің негізгі қағидаларын анықтау, ҚР халық билігін жүргізудің нысандарын сипаттау, билік тармақтарын бөле білу.

Жоспары:

1. Конституциялық құқық ұғымы, принциптері және бастаулары
2. ҚР адам және азаматтарының құқықтық мәртебесі
3. ҚР Президентінің құқықтық мәртебесі
4. ҚР Парламентінің құқықтық жағдайы
5. ҚР Үкіметінің қызметін ұйымдастырудың негізгі қызметі
6. ҚР сайлау жүйесінің түсінігі

“Конституция” деген сөздің латыннан аудармасы “құрылғы”, “жарғы”, “заң” деген мағыналарды білдіреді. Ежелгі Римде император билігінің кейбір актілері осылай аталған. Ең бірінші конституция дүние жүзінде 1787 жылы қабылданып, осы күнге дейін қолданылып келе жатқан АҚШ-тың Конституциясы болып табылады. Еуропада бірінші конституциялар 1791 жылы Франция мен Польшада қабылданған. Конституцияның басқа құқықтық нормативтік кесімдерден мынадай ерекшеліктері бар екенін айта кету керек:

-қоғамдық қатынастардың негізін қалайды;

-құқықтың негізгі бастауы болып табылады;

- ең жоғарғы заңдылық күші бар;
- оның ерекше тәртіппен қабылдануы;
- тұрақтылығы.

1991 жылдың желтоқсан айында КСРО ыдырап, құрамына кірген одақтас республикалар егемен, тәуелсіз әрі дербес мемлекеттер құрды. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы жойылды. Оның аумағында Қазақстан Республикасы деп аталатын жаңа мемлекет пайда болды.

Қазақстан Республикасы құрылған кезден бастап бірталай құқықтық актілер қабылданып, жаңа мемлекеттің заңды негізін қалай бастады. Оларға жататындар:

1. Қазақ ССР–нің Мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы, 1990ж. 25қазан.

2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңы 1991ж. 16 желтоқсан.

3. 1993 жылғы және 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциялары.

Аталған нормативті актілер Қазақстанның тәуелсіздігін, дербестігін жариялап, демократиялық, құқықтық мемлекет құрудың негіздерін қалады.

Қазіргі уақытта негізгі құқықтық құжат – Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамызда өткен республикалық референдумында қабылданған Конституциясы. Ол тәуелсіздік кезеңіндегі Конституциялық заңдардың қағидаларын тұжырымдап, бір арнаға келтірді.

Бұрынғы конституциялар социалистік мемлекеттің негізгі заңдары деп саналса, жаңа Конституция демократиялық мемлекеттің Ата Заңы деп жарияланды. Бұл мақсат Конституцияның алғы сөзінен-ақ байқалады:

“Біз, ортақ тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастыққа лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз”, – делінген [5].

Оның жоғары заңдық күші бар және еліміздегі барлық іс-қимыл мен қалыптасушы жүйелердің нормативті базасы болып табылады. Республиканың бүкіл аумағына тікелей қолданылады. Бейнелей айтсақ, бұл Конституция – мемлекетке қоғамның құқықтық сенімі және халықтың берген төлқұжаты деуге болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы республикалық құрылыстың негізін, мемлекеттік билік жүйесін және Қазақстан мемлекеті мен азаматының қатынасын белгілейді. Адам және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын Конституция мемлекеттің ең қымбат

қазынасы деп танып, мемлекеттің сол үшін қызмет етуі тиістігін атап көрсетеді.

Қазақстан Республикасы – егеменді және тәуелсіз мемлекет аталды. Халықтың билік етуі жарияланды. ҚР Конституциясы бойынша мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі – халық. Халыққа, негізінен мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын анықтау құқығы берілген. Қазақстан халқы – тек қазақ ұлты ғана емес, сонымен қатар Қазақстанмен тарихи тағдыры тығыз байланысты басқа ұлттар топтары. Халық дауыс беру, (референдум), талқылау, сондай-ақ Парламент депутаттарын сайлау арқылы мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелерін шешуге қатысады. Президентті де тікелей халық сайлайды.

Егемендік және тәуелсіздік жарияланды. Егемендік – мемлекеттік биліктің бірлігін, үстемдігі мен тәуелсіздігін анықтайтын мемлекеттің мәні болып табылады. Аталған қасиеттер тығыз байланысты және солардың арқасында мемлекеттің азаматтарын жалпыға бірдей тең құқықпен мемлекеттік – құқықтық бірлікке топтастырып отырған Қазақстан Республикасының осындай егемендік жайына толық сипат бере алады.

Мемлекеттің билігінің біртұтастығы Қазақстанды тәуелсіз, толық билікті бөліктерге бөлінбейтін бір ғана мемлекеттік биліктің болуы мүмкін және бар екендігін білдіреді.

Республика мемлекеттік билігінің тәуелсіздігі – оның мемлекетаралық қатынастағы егемендігі. Қазақстан мемлекетінің басқа бір мемлекеттің билігіне бағынбауы, оның дербестігін, сөзсіз сыртқы саясаттық құқықтық субъектілігін білдіреді. Ешқандай басқа мемлекеттің Қазақстанның ішкі істеріне араласуға құқығы жоқ, өйткені ол – егеменді ел.

Қазақстан мемлекетінің тарихи қалыптасқан аумағы бар. Мемлекетіміздің аумағы біртұтас және оған қол сұғуға болмайды. Қазақстан Республикасының аумағын күшпен басып, қосып алу не ыдыратып жіберу халықаралық қауымдастық тарапынан елдің аумақтық тұтастығына қол сұғушылық және жалпыға бірдей халықаралық құқық принциптерін өрескел бұзушылық болып табылады. Қай жақтан шықса да, мұндай озбырлық әрекеттердің кез келгеніне Қазақстан Республикасы өзінің қарулы Күштерінің барлық қуатымен тойтарыс беруге хақылы. Бұл – оның мемлекет ретіндегі егемендік құқы. Сондықтан Конституцияның 2-ші бабында: “Республика егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қолсұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді” – деп атап көрсетілген [5].

Конституцияда жарияланғандай Қазақстан басқа көрші елдермен татулық принципін сақтау және олардың ішкі ісіне араласпау, дауларды келісім арқылы шешу, бірінші болып қарулы күштерді қолданбау саясатын жүргізеді [5].

Біртұтас мемлекеттік биліктің тармақтарға бөліну принциптері – Қазақстан Республикасының негізге алынатын конституциялық құрылысы, елдегі билікті күшпен иемденіп кетпеуіне қоғам алдында кепілдік беретін принцип.

Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас, өйткені оның бірден-бір бастауы – Қазақстан халқы және мемлекеттің егемендігі бөлінбейді. Әйтсе де, бұл билік өзінің бөліну принципіне сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлініп, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы жүзеге асырылады (Конституцияның 3 – бабы) [5].

Осыған орай, Конституция Парламенттің, Үкімет пен Жоғарғы Соттың міндеттерін дәл белгілеп, шек қоятын және біртұтас мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз етудегі Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттілігі қисынды шешімін тапқан [5].

Республика Парламенті белгіленген жағдайда ел Үкіметіне сенімсіздік білдіріп, Президентті қызметінен босатуға “қауіп” төндіре алады. Президент өз тарапынан Парламентті таратып, Үкіметтің өкілеттігін тоқтатуға, Парламент қабылдаған заңдарға тыйым салуға және Үкіметтің актілерін өзгертуге не тоқтатуға құзыры бар [5].

Үкімет өздері ұсынған заң жобасы қабылданбаған жағдайда, Парламент Палаталарының бірлескен мәжілісіне Премьер–министрдің бастауындағы Үкіметке деген сенім мәселесін қоюға құқылы.

Егемендіктің тағы бір белгілері: өз азаматтығының және басқамемлекеттермен қарым-қатынас қабілеттілігінің болуы. Азаматтыққа байланысты мәселелер Конституцияда, азаматтық туралы заңда, басқа да құқықтық-нормативтік кесімдерде көрініс тапты. Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымының, басқа да халықаралық ұйымдардың мүшесі, көптеген шет мемлекеттермен елшілік қатынастарын жолға қойды.

Егемен Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері: Елтаңбасы, Туы, Гимні бар. Әр адам мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге міндетті. Заңдарда оларды пайдаланудың тәртібі белгіленген [5].

Қазақстан – демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет

Конституция Қазақстан Республикасын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады [5].

Демократиялық мемлекет– Қазақстан, ең алдымен, Конституция қабылдап, тікелей мемлекет басшысын және Парламент сайлауға, өкілетті мерзімі біткен соң, оларды ауыстыруға халықтың құрылтайшылық билігі бар ел. Сонымен қатар, демократиялық мемлекет ретінде Қазақстан әлеуметтік және ұлттық нысандарына, тағы басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, азшылық пен жекелеген азаматтардың мүддесін білдіруіне, оның есепке алынуына да мүмкіндіктер береді.

Зайырлы мемлекет– Қазақстан Республикасында діни мекемелер мен дін ұстаудың мемлекеттен бөлектігін білдіреді және бұл жағдай Қазақстандағы ислам мен православиелік, тағы да басқа нанымдық ағымдарға бірдей қатысты. Мемлекет органдары қағидалық заң негізінде емес, Конституция негізінде құрылып, жұмыс істейді. Сонымен бірге, әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Наным немесе атеизм мәселесі адамның жеке басының шаруасы болуы тиіс.

Құқықтық мемлекет– жеке адам мен қоғам мүддесін қорғайтыны, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделіп құрылған мемлекет. Ол принциптер: заңның үстемдік етуі; мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлінуі; адам мен азамат құқығы мен бостандығына халықаралық өлшем деңгейінде кепілдік берілуі; тұлға мен мемлекеттің өзара жауаптылығының болуы, т. б.

Әлеуметтік мемлекет– жекелеген топтарға немесе ұлыстарға емес қоғам мен адамға тұтас қызмет ететін мемлекет. Ол мемлекеттік қаржы көздері есебінен барлық азаматтарға мүмкіндігінше бірдей мөлшерде игіліктер көрсетіп, қоғамдағы ауыртпалықтарды да теңдей бөлу жолымен әлеуметтік теңсіздікті жеңілдетуге әрекет етеді.

Қазақстан өз мемлекетінің әлеуметтік сипатын Конституциясында кепілдік берілген білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, әлеуметтік жұмысбастылық, еңбекті қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру және табыстары төмен тұратындар тобын қолдау сияқты әлеуметтік игілік істер арқылы анықтаған.

Конституциямызда жазылғандай, Қазақстан біртұтас, Президенттік басқару жүйесіне негізделген мемлекет [5].

Бұл жүйе бойынша мемлекет басшысы жалпы халық сайлаған Президент болады да, Премьер-министрдің басқаруындағы, өзінің алдында жауапты Үкіметті тағайындайды [5].

Қазақстандағы президенттік басқару нысанының ерекшелігі сол билік бөлісу жүйесінде Президент “билік буындарының үстінен қарау” құқығына ие әрі олардың келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Ол Конституциялық тәртіпке сәйкес Үкіметтің өкілеттігін ғана тоқтатып қоймай, Парламентті де тарата алады, соттарды тағайындап және қажет болған жағдайда заңдық күші бар жарлықтар мен заңдар шығарады [5].

Қазақстанның біртұтастығы оның әкімшілік аумақтық бөлшектерден құрылатындығын (облыс, аудан, қалалық аудан, ауылдар мен селолар), автономияға бөлінбеуі. Әкімшілік аумақтық құрылым туралы ерекше заң бар. Ол Қазақстанның тарихи және қазіргі замандағы ерекшеліктерін бейнелейді.

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесі

Қазақстанда сайлау жүйесінің екі түрі қолданылады: төте сайлау және жанама сайлау. Қазақстан Президенті, Мәжіліс және Мәслихат депутаттарын төте сайлау жүйесі арқылы сайланады [6]. Президентті

конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы Республиканың кәмелетке толған азаматтары бес жыл мерзімге сайлайды. [5].

Мәжіліс депутаттарын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығының негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Мәжіліс депутаттарының кезекті сайлауы Парламенттің, жұмыс істеп тұрған сайлану өкілеттілігінің, мерзімі аяқталғанға дейінгі екі айдан кешіктірілмей өткізіледі[5].

Сенат депутаттары жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір екі жыл сайын қайта сайланып отырады.

Жергілікті органдарды – мәслихаттарды жалпыға бірдей, тек, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге халық сайлайды. Жиырма жасқа толған азамат мәслихат депутаты болып сайлана алады. Республика азаматы бір мәслихаттың ғана депутаты бола алады[5].

Қазақстан – Президенттік Республика.

Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, елдің жоғары лауазымды тұлғасы. Қазақстанның Президенті Конституция бойынша жоғары лауазымды тұлға болғандықтан, Қазақстан халқының бірлігін қамтамасыз етеді, былайша айтқанда, түрлі ұлттар арасында, әлеуметтік топтар арасында ала ауыздық болмауына қамқорлық жасайды. Мемлекеттік биліктің түрлі буындарының арасында қақтығыс болмауын қадағалайды. Президент Парламент қабылдайтын заңдарға қол қояды, егер заңдар Конституцияға сәйкес келмесе қайта қарау үшін кері қайтарады.

Егер Парламент заң қабылдау құқығын уақытша Президентке тапсырса, ол заңды өз Жарлығымен қабылдай алады. Сонымен қатар, Республика Президентінің заңдар жобасын қараудың басымдылығын белгілеуге, сондай-ақ осы жоба жедел қаралады деп жариялауға құқығы бар, бұл – Парламент заң жобасын енгізілген күннен бастап, бір ай ішінде қарауға міндетті екендігін білдіреді. Парламент осы талапты орындамаса, Республика Президенті заң күші бар жарлық қабылдай алады.

Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілетті органы. Парламент тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: Сенаттан және Мәжілістен тұрады[5].

Үкімет – Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдардың жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды. Үкімет өзінің бұл қызметінде Республика Президентінің алдында жауап береді[5].

Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот ғана жүзеге асырады. Сот жүйесіне Республиканың Жоғарғы соты және жергілікті соттар кіреді.

Жергілікті мемлекеттік басқаруды тиісті аумақтаығы істің жай-күйіне жауап беретін жергілікті өкілетті (мәслихаттар) және атқарушы органдар (Президент пен Үкіметтің өкілдері болып табылатын әкімдер басқаратын) жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі құқықтары мен бостандықтары

Қазақстан адамдары мен азаматтарының құқықтық мәртебесі Конституцияның «Адам және азамат» бөлімінде бекітілген.

Конституцияның 12-ші бабына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі [5].

Республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтары Қазақстан мемлекеті мойындайтын әрі кепілдік беретін өз азаматтарының белгілі мінез-құлқының заңдық мүмкіндіктерін білдіреді. Осының нәтижесінде өркениетті мемлекеттердегі адам мен азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары толық көлемде Республика Конституциясында бекітілген. Конституция бойынша оларды жеке, саяси, экономикалық және әлеуметтік топтарға бөлуге болады.

Жеке құқықтар мен бостандықтар.

Өмір сүру құқығы. өмір сүру құқығы – ол ешкімнің қандай жағдайда болсын айыруына болмайтын адамның басқа барлық құқығының ең негізгісі. 1948 жылғы Адам мен азамат құқығының жалпыға бірдей Декларациясында жеке адамның адами құндылығын мен әр адамның өмір сүру құқығы жарияланған.

Өмір сүру құқығы тек Конституциямен ғана емес, сондай-ақ салалық заңдармен қорғалады. Мысалы: Өмір сүру құқығы адам қайтыс болғанға дейін өз мәнін сақтайды. “Денсаулық жүйесі және халық денсаулығы туралы” кодексінің 52 бабы өмірді қолдаушы аппарат тек өлім расталған жағдайда ғана қызметін тоқтатуы мүмкін екендігі айтылған[5].

Ешкімнің, өз бетінше, адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасы адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар, сондай-ақ соғыс уақытысында ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін, ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы арыздану құқығы беріледі.

Әркімнің өзінің жеке басының құқығы бар және адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Адамның жеке басының бостандығы – өзінің болмысынан туындайтын оның бөлінбейтін және абсолютті құқығы. Мысалы, заңда көзделген реттерде ғана және тек соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі. Күдікті адамды 72 сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады.

Осылармен қатар ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

Адамның қадір-қасиеті мемлекетпен қорғалатын құндылықтарды құрайды, өйткені ол өзін және өзінің жеке тұлғалық жағдайын нақ құқықтық мемлекеттегідей сезінетін кез-келген жеке адамға тән. Қадір-қасиет – саналы түрде сезінген, айналып келгенде, оның жеке ішкі және сыртқы қасиеттеріне айналған “қанына сіңген” жеке тұлға ретінде сипаттайтын, адамның дамушы ізгі мінез-әрекеттерінің сырттай бейнеленген көрінісі ретінде түсініледі. Адамның қадір-қасиеті оның қоғамдағы орнына, атағына, тұрмыс қалпына, кәсіпқойлығына және басқа жағдайларға байланысты.

Әрбір адам сый-құрмет пен мойындауға және дербес ой мен әрекет құқығына лайық. Заң әрекеттерін қолдану кезінде (мысалы: куәландыру, сұрыптау, тінту, сұраққа жауап алу, беттестіру, корреспонденция алу, ұстау, тұтқындау секілді басқа түрлі тергеу жұмыстарын жүргізу барысында) адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмауы жөніндегі міндет Конституцияда қатаң көрсетілген.

Қинауға, күш қолдануға, басқа да қатал не адамның қадір-қасиетін қорлайтын қатынас пен жазаға тиым салынады. Заң адамның қадір-қасиетін, ар-ожданын қорғау мүмкіндіктерін белгілейді. Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 347–1 бабына сәйкес тергеушінің, анықтауды жүргізуші адамның немесе өзге лауазымды адамның мәліметтер алу немесе мойындату, не оны жасаған немесе жасады деп күдік келтірілген іс-әрекет үшін жазалау, сондай-ақ оны немесе үшінші адамды кез келген сипаттағы кемсітуге негізделген кез келген себеп бойынша қорқыту немесе мәжбүр ету мақсатымен әдейі тән немесе психикалық зардап шектіруіне жол берілмейді[7].

Егер сол әрекет жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келтірсе немесе абайсызда адам өліміне апарып соқса, онда оны үш жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметтерді атқару құқығынан айыра отырып, бес жылдан он жылғы мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Ұлттық және діни салалардағы құқықтар мен бостандықтар және олардың кепілдіктері: “Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы” деген конституциялық тұжырыммен айшықталған – көп ұлтты, саяси алуан пікірлі және көп конфессияланған қазақстандық қоғамдағы адам жағдайын бейнелейді. Ұлттық, партиялық немесе діни болмысты анықтау – ол адамның өзін-өзіне іштей ұқсастыруының нәтижесі. Мысалы, төлқұжат жеке басты куәландыратын және Қазақстан Республикасының азаматтығын растайтын басты құжат болып табылады. Төлқұжатта азаматтың ұлты оның иесінің еркі бойынша көрсетіледі. Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы. Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар.

Дегенмен, ұлттық белгіні жеке адамның заңи мәртебесінен алу ұлтаралық қатынас сияқты аса маңызды саладағы оның ролін төмендету емес. Тіл мен діннің қызмет етуі, өз мәдениетін толыққанды пайдалану, ұлттық және рулық болмысындағы белгілері бойынша кемсітушілікпен күрес мәселелері мемлекетте қолданылатын заңдармен егжей-тегжейлі реттелген, ұлттық-мәдени орталықтары және Республика Президенті жанындағы Қазақстан халықтары Ассамблеясы, сондай-ақ әртүрлі қоғамдық бірлестіктерді қоса алғанда мемлекеттік органдардың тұрақты назарында.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл –қазақ тілі. Онымен қоса мемлекеттік ұйымдарда жергілікті басқару орындарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. Тілдердің өмір сүруінің құқықтық негіздері, оларды зерделеу мен дамыту, мемлекеттің өз ауқымында қолданылатын тілдердің бәріне бірдей құрмет сезімін қамтамасыз ету үшін қолайлы жағдай жасау міндеттері “Қазақстан Республикасындағы тіл туралы” 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданған. Заңмен белгіленген және ынталандырады.

Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде тұратын әрбір адамның, заңда арнайы көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты елді мекенді өз қалауы бойыншатаңдап алуға, республикадан тыс жерлерге кетуіне, республика азаматтарының кедергісіз қайтып оралуына құқығы бар.

Шетел азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар, Қазақстан Республикасының азаматтары сияқты, республика аумағында еркін жүріп-тұруға және өздеріне тұрғылықты мекенді қалауынша тағдауға құқылы. Алайда, оларға белгілі бір тиісті шектеулер нормативтік кесімдермен белгіленген.

Қазақстанда тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдау еркіндігін шектеудің ұзақ жылдар бойғы бір нысаны – тіркеу институты болып келді яғни қайсы бір аумақта тұру үшін арнайы рұқсат алу қажеттігі.

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 5 сәуірдегі қаулысымен бекітілген төлқұжат жүйесі жөніндегі ереже жаңа институтты – азаматтарды тіркеу институтын енгізді. Азаматтар тұрғылықты тұратын жеріне және уақытша келген жеріне міндетті түрде тіркелуі тиіс. Тіркеуді ішкі істер органдары жүргізеді.

Біздің елдің азаматтарының келіп мекендеген және тұрғылықты жерін тіркеу, олардың тұрғын үйді немесе бөлмені иелену меншігін растайтын не тұрғын бөлмені пайдалануға, оның ішінде жалдану және жалгерлік шарт бойынша пайдалануға алғандығын куәландырылатын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздер бойынша тұрғын бөлмеге кіру құқығын растайтын құжаттар негізінде жүзеге асырылады.

Саяси бостандықтар мен құқықтар.

Мемлекет ісін басқаруға қатысу құқығы –Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекеттің өкілдік, атқарушы және сот органдарының құрылуы мен жұмыс істеуі жөніндегі әрекетін жүзеге асыру мүмкіндігі. Конституцияның 33 – бабы мұндай қатысудың төмендегідей түрлерін белгілейді: “Мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей жүгіну, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен өзін-өзі басқару органдарына жеке және ұжымдық өтініштер жолдау; мемлекеттік органдар мен өзін-өзі басқару органдарын сайлау және оларға сайлану; референдумға қатысу; мемлекеттік қызметке кіру” [5].

Мемлекеттік қызметке кіру – бұл орайда республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады, ал мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайларын Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы реттейді.

Жиналыстарға, бейбіт әрі қарусыз жиналуға, митингілерге, демонстрацияларға, шерулерге қатысуға және тосқауылдарға тұру құқығы –азаматтардың көңілін, талаптарын, мүдделерін, тілектерін білдіру түрі. Азаматтар Конституцияға сәйкес, бейбіт әрі қарусыз жоғарыда аталған тәсілдердің кез келгені бойынша бұқаралық жария шаралар өткізуге құқылы. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін.

Бірлесу бостандығы құқығы– азаматтардың өздерінің мүдделеріне сәйкес ортақ мақсатқа жету үшін ерікті көңіл білдірудің негізінде ерікті құрама құру мүмкіндігі. Бұл құқық жаңа бірлестік құру, сол сияқты тең құқықтық, өзін-өзі басқару және заңдылық принциптерімен қызмет етіп жатқан бірлестіктер құрамына кіру жолдарымен жүзеге асырылуы мүмкін. Мақсаты мен қызмет саласына қарай азаматтар бірлестігі сан алуан болып келеді. Бірлестіктердің негізгі түрлеріне саяси партиялар, бұқаралық қозғалыстар, кәсіптік одақтар, балалар, жастар, әйелдер, ардагерлер ұйымдары, ғылыми, техникалық, мәдени-ағарту, спорттық, өзге ерікті қоғамдар, шығармашылық одақтар, ұлттық мәдени орталықтар және т. б. жатады.

Экономикалық құқықтар мен бостандықтар– адамға өз мүмкіндігін материалдық өндіріс саласында жүзеге асыру үшін қажет екендігін айта кету керек. Мысалы, әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.

Қазақстанда жеке меншік заңмен қорғалады. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын

мүлкін жеке меншігінде ұстай алады. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды.

Әлеуметтік құқықтар мен бостандықтарға: денсаулық сақтау, білім алу, әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек ету бостандығы және т. б. жатады.

Еңбек ету бостандығын – әркімнің өз қабілетіне қарай еңбек таңдау мүмкіндігі. Әрбір адамның қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға құқығы бар. Еріксіз еңбекке соттың үкімі бойынша не төтенше жағдайда немесе соғыс жағдайында ғана жол беріледі. Әркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек ету жағдайына, еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар және т. б.

Қазақстанда азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға, жасына келген, науқастанған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған ең төмен жалақы және зейнетақының мөлшерінде, мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі.

Қазақстан Республикасы азаматтарының негізгі міндеттері

Азаматтардың негізгі міндеттеріне Қазақстан Республикасының Конституциясын және басқа заңдарды сақтау, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу, салықтар мен алымдарды төлеу, т. б. жатады.

Әр азамат Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті. Рәміздерге: Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба және Мемлекеттік Гимн жатады. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасын мемлекеттік емес ұйымдардың және олардың лауазымды адамдарының бланктерінде және басқа реквизиттерінде пайдалануына заңмен тиым салынған.

Мемлекеттік нышандарды қорлаушылық үшін қылмыстық жауаптылыққа дейінгі заңдық жауаптылық белгіленген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 317-бабында Мемлекеттік Туды, Мемлекеттік Елтаңбаны немесе Мемлекеттік Гимнді қорлағаны үшін, қылмыскер айыппен немесе бас бостандығынан айыруға жазаланады [7].

Елді сыртқы қарулы күш көрсетуден қорғау бүкіл халықтың басты қызметінің бірі болып табылады. Сондықтан Қазақстан Республикасын қорғау әр азаматтың қасиетті борышы мен міндеті ретінде конституциялық тұрғыда бекітілген. Мемлекетті қорғау қызметі мән-мағынасы жағынан сол мемлекеттің міндеті. Бейбіт кезде елдің қорғаныс қабілетін нығайту, қарулы шабуылдың алдын алу және Қазақстан Республикасына қарсы жасалуы мүмкін шабуылды тойтару, сондай-ақ әскери ғылым мен техниканы дамыту үшін мемлекет қажетті шараларды жүзеге асырады.

Әскери қызметтің тәртібі мен түрлері “Жалпыға бірдей әскери міндет және әскери қызмет туралы” 1993 жылғы 1 қаңтардағы Қазақстан

Республикасының Заңымен реттеледі. Жалпыға бірдей әскери міндетке: азаматтарды әскери қызметке дайындау; шақыру учаскелеріне тіркеу; әскери қызметке тіркеу; әскери қызметті өтеу; запастағы әскери қызмет; запаста жүрген кезде оқу жиындарынан өту; соғыс кезінде азаматтардың бәріне бірдей әскери білім беру кіреді.

Қазақстан Республикасының азаматтары жалпыға бірдей әскери міндеттілігіне қатысты мынадай санаттарға: әскерге шақыруға дайындар – шақыру пунктіне тіркелгенге дейін 15 жастан бастап әскери қызметке әзірліктен өткен бозбалалар; әскерге шақырылатындар– шақыру пунктіне тіркелген тіркелген адамдар; әскерилер– әскери қызметте жүрген адамдар; әскери міндеттілер– запастағы адамдар; әскери міндеттілік жүктелмегендер– әскери есепке алынбағандар немесе осы тізімнен алынғандар жатқызылады.

Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи, мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға, табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті.

Жоғарыда аталған міндеттермен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада және заңмен шектелуі мүмкін. Бұл мәселе, мысалы, Республиканың бүкіл аумағында не бір бөлігінде төтенше жағдай енгізілген кезде көрініс табады. Себебі, төтенше жағдай уақытша шара болып және азаматтардың, заңды құқығы бар мекемелердің құқықтары мен бостандықтарын шектеуді белгілейтін айрықша құқықтық режим болып табылады.

Конституцияның 39–бабында саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейтіндігі туралы тұжырым бар[5].

Тақырыбы №4. Құқық қорғау органдарының қызметін ұйымдастыру және қызметтерінің негіздері

Мақсаты: Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарына сипат беру, құқық жүйесіндегі ролін анықтау, олардың қызметін ұйымдастырудың негізгі қызметін анықтау.

Жоспары:

1. Құқық қорғау қызметі және құқық қорғау органдары, олардың түрлері.
2. Құқық қорғау қызметінің принциптері мен мақсаттары.
3. Сот билігі ұғымы және ҚР соттары.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары дегеніміз бұзылған құқықты орнына келтіруге, заң бойынша міндеттің орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік органның

мәжбүрлеу қызметі. Осы шараларды қолдау үшін ерекше құқық қорғау органдары құрылады.

Құқық қорғау органдарының жұмысы тек заң шеңберінде ғана жүзеге асырылады және олар мемлекеттің заңдылық негіздерін орнықтыру мен құқық тәртібін нығайтуға жәрдемдеседі. 2011 ж 6 қаңтарда «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Заңның негізгі мақсаты құқық қорғау қызметіне тұруға, оны өткеруге және тоқтатуға байланысты қоғамдық қатынастарды реттеу, сонымен бірге құқық қорғау органдары қызметкерлерінің құқықтық жағдайын, материалдық қамтамасыз етілуін және әлеуметтік қорғалуын айқындау. Олардың қызметінің негізгі бағыттарына прокурорлық қадағалау, қылмыстық қудалау, қаржы полициясы органдары, мемлекеттік өртке қарсы қызмет, кеден органдары қызметтері жатады.

Құқықты қорғау үшін мемлекетімізде мынандай органдар құрылған:

Прокуратура. Прокуратура заңның дәлме – дәл және біркелкі орындалуын қадағалайтын орган. ҚР прокуратурасының құқықтық мәртебесі, қызметтік ұйымдастырылуы, қызмет тәртібі және прокурорлардың өкілетті Конституциясымен бірге, ҚР президентінің «Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы» 1995 жылғы 21 желтоқсандағы заң күші бар Жарлығымен, халықаралық шарттармен, прокуратура қызметінің жекелеген қырларын реттейтін әрі шектейтін заңдармен, сондай-ақ Бас Прокурордың бұйрықтарымен реттелген.

Прокуратураның орталықтандырылған бірегей жүйесін ҚР – ның Бас Прокуроры басқарады, ал оған облыстық прокуратуралар, республикалық дәрежедегі қалалық және республика астанасының прокуратуралары, ауданаралық, аудандық, қалалық және мамандандырылған прокуратуралар кіреді[8].

Республиканың Бас Прокурорын Республика Парламенті Сенатының келісімімен Президент тағайындайды. Сонымен, прокуратура мемлекеттік билік тармақтарының бөлінісі және өзара қатынасындағы ерекше орган. Оның басты мақсаты – Республиканың аумағында заңдардың, Президент жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын, жедел – іздестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және орындаушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғары қадағалауды жүзеге асырады.

Ішкі істер органдары. Ішкі істер органдарының құқықтық статусы ҚР Президентінің 1995 жылғы 21 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» заң күші бар Жарлығымен реттеледі.

Заң бойынша ішкі істер органдарының міндеттері мыналар:

- жеке адамның, азаматтың конституциялық құқықтарын қорғау;
- қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- қылмысқа қарсы күресу ;

-өз құзыреті шегінде қылмыстық жазалауды және әкімшілік шараларды қолдануды орындау ;

-жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оған жүргізушілер мен автотехника құралдарын пайдалануға мемлекеттік рұқсат беру, жол жүрісі саласындағы ережелердің сақталуын бақылауды жүзеге асыру және т.с.с[8].

Қазақстанның ішкі істер органдарының бірыңғай жүйесі – Ішкі істер министрлігінен, оған бағынышты облыстардағы, қалалардағы, транспорттағы, ішкі істер басқармаларынан, қалалық, аудандық, поселкелік ішкі істер органдарынан, ішкі істер әскерлері және басқа мекемелерден құралады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның қызметінің негізгі бағыттары:

-заңмен белгіленген өкілеттері шегінде сыбайлас жемқорлық қылмыстардың жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру қызметін;

-сыбайлас жемқорлық қылмыстардың алдын-ала тергеу және анықтау;

-әкімшілік іс жүргізу арқылы экономика мен қаржы қызметі саласында адам мен азаматтың құқықтарына, қоғам мен мемлекет мүдделеріне қылымыстық және құқыққа қайшы өзге де қол сұғушылықты болдырмауды қамтамасыз ететін құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын жедел тергеу бөлімшелері.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V «Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Заңына сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның құзыреті:

1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеуді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен өз құзыреті шегінде нормативтік-құқықтық актілер қабылдайды;

2) мемлекеттік органдар, ұйымдар және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметінде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтайды;

3) Қазақстан Республикасы Үкіметінің қарауына мемлекеттік органдар, ұйымдар және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметінде сыбайлас жемқорлықтың туындау себептері мен жағдайларын барынша азайту және жою жөнінде ұсынымдар енгізеді;

4) жыл сайын Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Ұлттық баяндаманы, әрі қарай Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыну үшін, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Үкіметіне енгізеді;

5) сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін сыртқы талдау нәтижелері бойынша шығарылған, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөніндегі

ұсынымдарды мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің орындауын мониторингтейді;

6) сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша тәркіленген және қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алынған мүліктің өткізілуіне мониторингті жүзеге асырып, оны мемлекет кірісіне айналдыру туралы ақпаратты әдетте кейіннен жариялайды;

7) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың оң тәжірибесін зерделеп таратады;

8) сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру саласында білім беру бағдарламаларын жетілдіру жөнінде ұсыныстар тұжырымдайды;

9) сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға бағытталған, сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру мен тәрбиелеу, ақпараттық және түсіндіру қызметі, мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орындау бойынша білім беру бағдарламаларын іске асыруда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілеріне жәрдемдесіп әдістемелік көмек көрсетеді; 1

10) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жәніндегі уәкілетті орган қызметінің негізгі бағыттары бойынша басқа да мемлекеттік органдармен, жеке және заңды тұлғалармен өзара іс-қимыл жасауды жүргізеді;

11) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық шарттардың жобаларын дайындауға қатысады, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша шет мемлекеттердің тиісті органдарымен өзара іс-қимыл жасауды, өз өкілеттіктері шегінде халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуды жүргізеді.

СОТ. Біздің елдегі сот төрелігін Конституцияның 75 – бабына, ҚР – ның 2000 жылғы 25 – желтоқсандағы «ҚР–ның сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» конституциялық заңына сәйкес тек сот қана жүзеге асырады. Сот жүйесін ҚР – ның Жоғарғы соты және жергілікті соттар құрайды.

Жергілікті соттарға облыстық және оларға теңестірілген соттар және аудандық, сол сияқты оларға теңестірілген соттар жатады.

Сот азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғайтын, ол бұзылған жағдайда оны қалпына келтіретін барынша ықпалды нысан болып табылады.

Соттар қайсыбіреулерінің еркіне қарамастан тек Конституция мен Республика заңдарына сәйкес, өздеріне Республика атынан берілген билікті жүзеге асырады, іс жүргізу нысандарында белгіленген сот ісін қарауға процесс мүшелерінің барлығының да белсенді қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, істің ақиқатын ашады және ол бойынша заңды әрі негізделген шешім шығарады.

Соттарға мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану құқығы берілген. Сот азаматтық және шаруашылық істер жөніндегі шешімдер талапкер мен

жауапкерді тиісті тәртіпке шақырады. Кінәліге қылмыстық жазаны тек сот тағайындай алады.

Істі сот орындарында қарау мен шешу Конституцияның 77 – бабында аталған төменгі принциптерге негізделеді.

-адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

-бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;

-өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;

-сотта әркім өз сөзін тыңдауға құқылы;

-жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқық бұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тастаса немесе жеңілдетілсе, жаңа заң қолданылады;

-айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;

-ешкім өзіне-өзі, жұбайына және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес;

-адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез-келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;

-заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды.Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес;

-қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

Конституциямен белгіленген сот төрелігінің аталған принциптері Республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады[8].

ҚР – ның барлық соттарының судьяларының мәртебесі бірдей, ал бір-бірінен тек өкілеттерімен ғана ерекшеленеді. Оларға сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктер беріледі, ол өз міндеттерін тұрақты негізде орындайды және сот билігін жүргізуші болып табылады.

Тақырыбы №5. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығының негіздері

Мақсаты: Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымын анықтау, денсаулық сақтау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық әрекеттерді сипаттау, әкімшілік құқықтың басқа құқық салаларынан айырмашылығын көрсету, әкімшілік ескертудің шараларын анықтау, медициналық сипаттағы әкімшілік құқық бұзушылықтың түрлерін бөле білу, ҚР әкімшілік құқық бұзушылық кодексімен жұмыс істей білу.

Жоспары:

1. Әкімшілік құқықтың ұғымы, әдісі, қайнар көздері. Әкімшілік-құқықтық нормалар. Әкімшілік-құқықтық қатынастар.

2. Атқарушы билік органдары

3. Мемлекеттік қызмет

4. Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымы. Әкімшілік құқық бұзушылық құрамы. Медицина саласындағы әкімшілік құқық бұзушылық.

5. Әкімшілік жауаптылық және әкімшілік жаза.

Әкімшілік құқық – қоғамдық қатынастардың белгілі-бір саласын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы, құқықтың бір саласы.

Әкімшілік құқықтың мәні мыналардан көрініс табады: атқару билігі мен мемлекеттік басқарудың іске асырылуы барысында, тұлға мен мемлекет, азамат пен атқару билік органдары, мемлекеттік басқару саласындағы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, іске асыру, олардың бұзылуынан немесе шектелуінен, озбырлықты қорғау барысында пайда болатын қоғамдық қатынастарды реттеуден.

Әкімшілік құқықтың пәні – әкімшілік құқықтық нормалардың көмегімен реттейтін қоғамдық қатынастардың жүйесі.

Мысалы, бағдаршамның қызыл жарығына жүріп жол бұзған жүргізушіні жол полициясының қызметкері ешкімнің айтуынсыз өзі тәртіп бұзушыны жауапқа тарта алады. Егер жүргізуші қарсылық көрсетіп, бағынбаса оған күш қолданып, мәжбүрлеуге құқы бар.

Әкімшілік құқық әдістерінің келесі бір ерекшеліктері құқықтық нормативтік актілерде көрсетілген нормалардың, қалыптардың, талаптардың бұлжытпай орындалуы. Бұндай міндеттеу адамдардың барлығына бірдей не белгілі-бір әлеуметтік топтарға ғана бағытталуы мүмкін. Мысалы қоғамдық орындарда тәртіп сақтау, көшені арнайы көрсетілген жерден қиып өту немесе жеке топтарға арналған, жүргізушілерге автокөліктермен жүруге, автокөлік қоюға тиым салатын жерлерді айтуға болады. Сонымен көп жағдайда әкімшілік құқықтың әдістері билік және бағыну, бұйрықтарды, талаптарды орындау сипатында болады.

Әкімшілік құқықтың қағидалары: заңдылық; сот құзіретінің еркіндігі; азаматтардың заң алдында теңдігі (әкімшілік құқық бұзушылық жасайтын адамдар жынысы, тегі, әлеуметтік, лауазымдық, мүліктік жағдайына, тұратын жеріне, қоғамдық бірлестіктерге қатысына және өзгеде мән жайларға қарамастан әкімшілік жауаптылықта болуға тиіс); кінәсіздік презумпциясы (өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық іс қозғалған жеке адам өз кінәсі әкімшілік кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенше және өз өкімдігі шегінде істі қараған судьяның, орган заңды күшіне енген қаулысымен белгіленбейінше, кінәсіз деп танылады). Ешкімде өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; кінә (жеке адам тек кінәсі анықталған құқық бұзушылықтары үшін ғана әкімшілік жауаптылықта болуы тиіс); қайтадан әкімшілік жауапқа тартуға жол бермеушілік (бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де 2 рет әкімшілік жазаға тартуға болмайды); ізгілік (адамдардың қауымдастығын қамтамасыз етеді, жаза қолданғанда адам жанын күйзелтуді немесе

адамның қадір-қасиетін қорлауды жазалау мақсаты етіп қоймайды); жеке басқа қол сұқпаушылық; жеке бастың ар-ожданы мен қадір-қасиетін құрметтеу; жеке өмірге қол сұқпаушылық, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, поштамен, телеграф арқылы, өзге хабарламалар алысу құпиясы; меншікке қол сұқпаушылық; судьяның тәуелсіздігі (судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз, тек Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңға бағынады); іс жүргізу тілі (мемлекеттік тіл, орыс тілі қатар); куә айғақтарын беру міндетінен босату (ешкім өзінен-өзі, жұбайына не заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес); билікті заң көмегін алуға құқықтарды қамтамасыз ету не т.б.

Әкімшілік әрекет – міндеттер мен заң талаптарын орындамау, бұзумен тікелей байланысты, құқық бұзудың мінез – құлқының белсенді түр пішіні.

Әкімшілік әрекетсіздік – міндеттер мен заңды талаптарды орындамаумен тікелей байланысты, құқық бұзудың мінез-құлқының бәсең түр пішіні. (Мысалы, сауда кәсіпкерлігінің бастығы, дер кезінде сатылатын тауарды оларға берілетін сертификатпен қамтамасыз жасамағандықтан, сатып алушылар тауарлардың шығу тегіне байланысты ақпараттарды уақытында біле алмады).

Қамауға алу – 15 тәулікке дейіні жеке адамзат қарсы құқық бұзушылық үшін, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны, төтенше жағдай режимі таптарын бұзғаны үшін – 30 тәулік мерзім белгіленген [9].

Реттеу әдісі – белгіленген бір іс-әрекет үшін тәртіп орнату, оның іске асырылуына, оларға қосымша ықпал жасау болып табылады (әйелдер 58 жастан, ер 63 жастан асса қамауға алу қойылмайды).

Айлық есептік көрсеткіштің белгіленген бір мөлшеріне сай (жеке адамға айыппұл айлық есептік көрсеткіштің оннан бір бөлігінен, лауазымды адамдарға – 5 айлық есептік көрсеткішпен, заңды тұлға – 20 айлық есептік көрсеткіштен кем болмайды. Оларға мемлекет қаржысына түседі). (ақшалардың айналу құқығынан айыру мерзімі 1 ай және 2 жылдан аспауға тиіс), (көлік құралын мас күйінде жүргізгенде көлік оқиғасы болған жерден кетіп қаларда жүргізу құқығынан айыру).[9].

Конституцияның 16 бап 2 тармағында заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясын тұтынуға және қамқорда ұстауға болады.Тұтқындауға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз адамдарды 72 сағаттан аспайтын мерзімге ұстауға болады.

Әкімшілік құқық– мемлекеттік басқарушы органдардың басқарушы– жарлықшы қызметін реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы. Әкімшілік құқығы құқық жүйесі салаларының бір түрі ретінде, қоғамдық қатынастады реттейтін, мемлекетті басқару қызметі үрдісінде пайдаланылатын мемлекеттік аппараттың тәртіптелген жұмысын қамтамасыз ететін құқық.

Әкімшілік құқықтық норма атқарушы билік аясындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін мінез-құлық ережелерінің жиынтығы. Әкімшілік-құқықтық нормалар дегеніміз заң шығарушы, атқарушы органдар орнататын, рұқсат етілген іс-қимылды және атқару билігіндегі қоғамдық қатынастарды реттейтін ережелер.

Әкімшілік құқықтық нормалар мазмұны бойынша: материалдық, процессуалдық, ал субъектілердің іс-қимылына әсер ету тәсіліне қарай: міндеттеу, тыйым салу және өкілеттік беру түрлеріне бөлінеді. Сонымен әкімшілік құқықтық қатынастар деп мемлекеттік басқару саласындағы әкімшілік құқықтық нормаларымен реттелген қатынастарды айтады. Бұл қатынастарға қатысушы тараптардың бірі әдетте мемлекеттік орган немесе лауазымды адам болады.

Әкімшілік құқығының қайнар көздеріне Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 30 қаңтарында қабылданған “әкімшілік құқық бұзушылық” кодексі және басқа да құқықтық-нормативтік кесімдер жасайды.

Әкімшілік құқықтың пәніне мына қатынастар жатады:

-мемлекеттік атқарушы органдардың құрылуымен байланысты қатынастар;

-әкімшілік билікті жүзеге асыру барысындағы атқарушы мемлекеттік органдардың азаматтар, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдармен бірлескен іс-қимылы;

-әкімшілік құқық бұзушылықты жатқызуға болады.

Атқарушы билік мемлекеттік басқару органдары жүйесінен тұрады, ал бұл жүйеге Үкімет, министрліктер, мемлекеттік комитеттер мен мекемелер, жергілікті атқарушы органдар, мемлекеттік кәсіпорындар және мемлекеттік мекемелердің әкімшіліктері жатады.

Үкімет мемлекеттің жоғары атқарушы өкімет органы болып табылады. Қазақстан Республикасында атқарушы биліктің үлгісі президенттік басқару нысанына үйлестіріле құрылған. Бұл мемлекет басшысының төменнен жоғарыға дейінгі атқарушы органдарды қалыптастыруда, олардың қызмет атқаруында алатын шешуші рөлін білдіреді. (1995 ж. 18 желтоқсандағы “Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы” мемлекет басшысының Жарлығы). Үкіметті Премьер-министр, оның орынбасарлары, министрлер және мемлекеттік комитеттердің құрамында Республика Президенті құрады. Республика Премьер-министрі тағайындалғаннан кейін он күн мерзімінде Үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы Президентке ұсыныс енгізеді. Үкімет мүшелері Қазақстан халқы мен Президентіне ант береді.

Атқарушы биліктің орталық органдарын олардың қызметінің сипатына қарай салалық құзыретті органдарға, бақылау және қадағалау органдарына, мемлекеттің арнайы немесе ерекше функцияларын іске асыратын мамандандырылған мемлекеттік органдарға бөлуге болады.

Қазіргі кезде төмендегі салалар бойынша республиканың мынадай орталық атқарушы органдары бар:

- А. Экономика салалары бойынша;
- Б. Әлеуметтік мәдениет салалары бойынша;
- В. Әкімшілік саяси қызмет салалары бойынша.

Сонымен ҚР әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандарда қалыптасып, қызмет атқарып жатқан мына төмендегідей орталық атқарушы органдардың түрлері бар:

- А. Қазақстан Республикасының министрліктері;
- Б. ҚР агенттіктері;
- В. ҚР орталық атқарушы органдарының ведомстволары.

Үкімет ұйымдық жағынан алқалы орган болып табылады, яғни оның шешімдері Үкіметтің отырысында алқалы түрде қабылданады.

Министрлік Республиканың мемлекеттік басқарудың тиісті салаларындағы, сондай-ақ заңдар деңгейінде салалық үйлестіруге басшылықты жүзеге асыратын орталық атқарушы орган болып табылады.

Мемлекеттік комитет– Республикада мемлекеттік басқарудың тиісті салаларда бірыңғай мемлекеттік саясатты жүргізетін және заңдарға сәйкес осы мақсаттарда салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган. Үкіметтің құрылымынан Үкіметтің құрамына кірмейтін, бірақ оның иелігінде болатын орталық атқарушы органдарды (Республика комитеті, бас басқармасы, комиссиясы, агенттігі және өзге де республикалық мемлекеттік басқару органдарын) және Республиканың ведомстволарын (министрліктегі, мемлекеттік комитеттегі комитеттер, департаменттер, агенттіктер) бөліп айтқан жөн. Үкіметтің билік жүйесіндегі жоғары орган ретіндегі рөлі оны елдің бүкіл аумағында іске асырылатын барлық орталық және жергілікті атқарушы органдарда қолданылатын өкілеттігінен көрінеді. Сонымен қатар оның билігіне жатқызылған мәселелерді дербес шешеді (Конституцияның 66 – бабы).

Жергілікті атқарушы органдар еліміздің атқарушы билігінің бірегей жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады және олар жергілікті жерлерде жалпы мемлекеттік саясатты тиісті аумақтарды дамыту мүддесімен үйлестіре жүргізуді көздейді.

Әкімшілік құқықтың құрамдас бір бөлігі мемлекеттік қызмет болып табылады. Мемлекеттік қызмет– мемлекет қызметінің бір саласы және мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттілігін атқару жөніндегі қызметі болып табылады.

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайларын Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі Заңы реттейді.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметтің ұйымдастырылуы мен атқарылуы келесі принциптерден негіз алады: заңдылық, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік қызмет жүйесінің біртұтастығы; азаматтар құқықтарының, бостандықтарының және заңды

мүдделерінің мемлекет мүдделері алдындағы басымдылығы; мемлекеттік қызметтің жалпыға ашықтығы, Республика азаматтарының мемлекеттік қызметке қол жеткізу және өз қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес мемлекеттік қызмет бойынша жоғарылатуға тең құқығы; Жоғарыда тұрған мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар өз өкілеттігі шегінде қабылдаған шешімдердің бағынысты мемлекеттік қызметшілер мен төменгі мемлекеттік органдар қызметшілерінің орындауы үшін міндеттілігі; мемлекеттік қызметшілердің бақылауда болуы және есептілігі; Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуы; мемлекеттік қызметшілерді қызметтік міндеттерін адал, ынталы атқарғаны, ерекше маңызды және күрделі тапсырмаларды орындағаны үшін көтермелеу; мемлекеттік қызметшілердің қызметтік міндеттерін орындамағаны не тиісінше орындамағаны және өздерінің өкілеттігін асыра пайдаланғаны үшін жеке жауаптылығы.

Мемлекеттік қызметшілер лауазымдарының құрамына мемлекеттік қызметшілердің саяси және әкімшілік лауазымдары кіреді. Мемлекеттік саяси қызметшілердің мемлекеттік қызметке кіруі тағайындау, не сайлау негізінде, ал мемлекеттік әкімшілік қызметке орналасуы конкурстық негізде жүргізіледі. Мемлекеттік қызметке кіретін адамдарға мынадай талаптар қойылады: олар Қазақстан Республикасының азаматтары болуы, жасы 18-ден кем болмауы, қажетті білімі, кәсіби даярлық деңгейі болуы керек және т. б.[9].

Әкімшілік құқық бұзушылық дегеніміз – құқыққа қарсы, кінәлі(қасақана немесе абайсыздықта жасалған) жеке адамның немесе заңды тұлғаның әрекеті немесе әрекетсіздігі. Әкімшілік құқық бұзушылық азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін және құқыққа қарсы әрекет болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілері: құқыққа қарсылығы, кінәлілігі, әкімшіліктік жазалану.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы: бұл заңдық элементтердің жиынтығы, солар болған жағдайда әрекет әкімшілік құқық бұзушылық болып саналады да әкімшілік жауаптылық туындайды. Басқаша айтқанда, бұзушының әрекетінде белгілі бір заңдық элементтер болған жағдайда ғана ол әкімшілік жауаптылыққа жатады. Мұндай элементтер әкімшілік құқық бұзушының объектісі, субъекті, объективтік және субъективтік жақтары.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объектісі әкімшілік жауаптылықтың шараларымен қорғалатын кез-келген қоғамдық қатынас болып табылады.

Объективтік жағы әкімшілік құқық бұзушылық объектісіне бағытталған құқыққа қарсы әрекет, яғни іс әрекет немесе әрекетсіздік, оның сипаты, сондай-ақ оны жасаудың немесе жасамаудың жағдайы.

Субъект – бұл әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке немесе заңды тұлға. Арнайы субъектілер лауазымды адамдар, әскери қызметшілер, шетел азаматтары. Ақыл есі дұрыс, әкімшілік құқық

бұзушылық жасаған кезде 16 жасқа толған адам әкімшілік жауаптылыққа тартылады.

Субъективтік жағы бұл кінә, яғни адамның өзі жасаған құқыққа қарсы әрекетіне және мүмкін болатын оның салдарларына рухани көзқарасы. Кінә қасақана немесе абайсыздық нысанда көрініс табуы мүмкін.

Сонымен, егер адамның әрекетінде заң элементтерінің төртеуінің жиынтығы бар деп танылатын болса, онда ол әкімшілік жауаптылыққа тартылады. Көрсетілген элементтердің ең болмағанда біреуінің болмауы бұзушыны әкімшілік жауаптылыққа тартуға мүмкіндік бермейді.

Әкімшілік жауаптылық – өкілетті мемлекеттік органның немесе лауазымды тұлғаның әкімшілік құқықтық нормаларда қаралған, құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі жеке адамдарға немесе заңды тұлғаларға қолдануынан көрінеді. Әкімшілік жауаптылық әкімшілік құқықтық нормаларды бұзған жағдайда пайда болады. Әкімшілік жаза әкімшілік құқық бұзушылық үшін қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Тәртіпсіздікке барғандарға әкімшілік жаза қолданылады және ол жаза мемлекеттің мәжбүрлеу шаралары болып табылады. Әкімшілік жаза түрлері: Ескерту жасау. Әкімшілік айыппұл салу. Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған заттың өтемін төлеп алып қою. Әкімшілік құқық бұзушылықтың объектісі болған затты, әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған кірістерді, ақшаны және бағалы қағаздарды тәркілеу. Арнаулы құқығынан айыру. Лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәлігінен) айыру немесе қызметінің белгілі бір түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға оның қолданылуын тоқтата тұру. Жеке кәсіпкердің қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу. Өз бетімен салынып жатқан немесе салынған құрылысты мәжбүрлеп бұзып тастау. Әкімшілік қамауға алу. Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қ.Р. шегінен әкімшілік жолмен кетіру.

Бұлардан басқа лауазымды адам қызметтік міндеттерін орындамауына немесе тиісті дәрежеде орындамауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жағдайда әкімшілік жазаға тартылуы мүмкін. Бұл жазалардың ең көп қолданылатын түрі әкімшілік айыппұл. Ол – мөлшері айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сай келетін дәрежеде салынатын ақшалай жаза. Жеке адамға салынатын айыппұлдың мөлшері айлық есептік көрсеткіштің оннан бір бөлігінен, лауазымды адамға салынатын айыппұл – бес айлық көрсеткіштен, ал заңды тұлғаға салынатын айыппұл – жиырма айлық есептік көрсеткіштен кем болмайды. Әкімшілік қамауға алу – он бес тәулікке, ал төтенше жағдай режимі талаптарын бұзғаны үшін отыз тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді. Әкімшілік қамауға алуды судья қолданады және т. б. Әкімшілік жауапкершіліктің жекелеген түрлері мен негіздері Кодекстің ерекше бөлімінде көрсетілген (меншікке қарсы, кәсіпкерлік, салық,

қоршаған ортаны қорғау, еңбек, транспорт, қоғамдық тәртіп, шекара т. с. с.).

Әкімшілік істерді төменгі органдар қарайды:

- аудандық және соларға теңестірілген соттардың судьялары;

- кәметке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі аудандық (қалалық), қалалардағы аудандық комиссиялар;

- ішкі істер органдары, мемлекеттік инспекция органдары және “Әкімшілік құқық бұзушылық туралы” Кодекстің 543–576 баптарымен осындай істерді қарауға уәкілеттік берілген басқа да қадағалау және бақылау органдары және олардың лауазымды адамдары, мысалы еңбек инспекциясы, полиция, статистика, салық, өрт сөндіру және т. б. болып табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасалынады, оған хаттаманы жасаған лауазымды қызметкер, куәлері (егер бар болса) және тәртіпсіздік жасаған адам қол қоюға тиіс. Заңда көрсетілген жағдайларда тәртіпсіздікті одан әрі болдырмау мақсатында бұлтартпау шаралары қолданылады. Ондай шараларға мыналар жатады: әкімшілік ұстау, бостандығынан айыру жазасын өтеп келгендерге әкімшілік бақылау орнату, жұмыстарды тоқтату, жәй күш қолдану құралдары (қызметтік иттерді пайдалану, жауынгерлік күрес), арнайы құралдарды қолдану (су шашқыш, броньды машиналар, қолға кісен салу), атыс қаруын қолдану. Мысалы, тәртіпсіздікті одан әрі болдырмау үшін, құқық бұзушының аты-жөнін анықтау мақсатында уақытша ұстау қарастырылған. Ондай шара мерзімі үш сағаттан аспауы тиіс (егер мас болса, мерзім мастығынан айыққан кезден саналады).

Тақырыбы №6. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығының негіздері

Мақсаты: Азаматтық құқықтың ерекшелігін анықтау, азаматтық заңдардың мақсаттары мен қағидаларын білу, азаматтық құқықтық қатынастардағы субъект және объектілердің ролі мен байланыстылығын білу, студенттерге әртүрлі құжаттарды жасауды үйрету: мәміле, шарт, сенім хат, қол хат т.б. ,

Жоспары:

1. ҚР азаматтық құқығы туралы жалпы түсінік
2. Меншік құқығы және өзге де заттық құқықтар
3. Міндеттемелер туралы ережелер
4. Шаруашылық шарттарының жекеленген түрлері
5. Мұрагерлік құқық

Азаматтық заңдармен тауар-ақша қатынастары және қатысушылардың теңдігіне негізделген өзге де мүліктік қатынастар, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастар реттеледі. Азаматтық заңдар өздері реттейтін қатынастарға

қатысушылардың теңдігін, меншікке қол сұқпаушылықты, шарт еркіндігін, жеке істерге кімнің болса да озбырлықпен араласуына жол беруге болмайтындығын, азаматтық құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру, нұқсан келтірілген құқықтардың қалпына келтірілуін, оларды соттың қорғауын қамтамасыз ету қажеттігін тануға негізделеді.

Азаматтық құқықтық қатынастардың элементтері субъектілері, объектілері мен мазмұны, ал негізгі бастаулары Қазақстан Республикасының Конституциясы, Азаматтық Кодексі, оған сәйкес қабылданған өзге де заңдар және заңға тәуелді кесімдер болып табылады. Азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың субъектілеріне: жеке және заңды тұлғалар, мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бөліністер жатады. Жеке тұлға-Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар. Азаматтарда өз құқықтары мен іс-әрекетін жүзеге асыру үшін құқықтық және әрекет қабілеттілігі болуы тиіс. Азаматтың құқықтық қабілеттілігі- бұл азаматтық құқық пен азаматтық міндеттемелерге ие болу қабілеттілігі. Ол адам туылғанда пайда болып және адам өлгенде барып тоқтатылады.

Құқықтың қабілеттілігінің негізінде азаматтар:өзінің меншігіндегі мүлікке ие бола алады; мүлікті мұрагерлікке беріп және өсиет ете алады; заңмен шектелмеген кез келген кәсіпкерлікпен шұғылдана алады; заңды тұлға құра алады; заңмен тыйым салынбаған кез келген мәмілелер жасап міндеттемелерге қатыса алады; тұрғылықты тұратын жер таңдап ала алады; әдебиет пен өнер, ғылыми еңбектердің авторы, өнертапқыштық және басқа да заңмен қорғалатын интеллектуалдық қызметке авторлық құқығы болуға; басқа да мүліктік және мүліктік емес құқықтарға ие бола алады.

Азаматтық әрекет қабілеттілігі- азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттемелер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі кәмететке толғанда, яғни 18 жастан толық ә.қ. пайда болады. Жартылай немесе ішінара ә.қ. Он төрт жасқа толмағандар үшін келісімдерді олардың атынан ата-аналары, бала асырап алған адамдар немесе қамқоршылар жасайды. Өздігінен бұл жасөспірімдер тек өздерінің жасына лайықты күнделікті тұрмыстағы жасалған кезінде орындалатын ұсақ келісімдерді жасауға хақылы. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгілер келісімді ата-аналарының, бала асырап алған адамдардың немесе қамқоршылардың ризалығымен жасайды. Өздігінен олар табысын немесе стипендиясын билеуге, өздерінің шығармаларына, өнертапқыштық құқықтарын жүзеге асыруға, сондай-ақ күнделікті тұрмыстағы келісімді жасауға хақылы.

Жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі салдарынан өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын немесе не істегенін білмейтін азаматты сот әрекет қабілеттілігі жоқ деп тануы мүмкін, соған байланысты оған қамқоршылық белгіленеді.[10].

Спирт ішімдіктеріне немесе есірткі заттарға салыну салдарынан өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттілігін сот заңда көрсетілген тәртіппен шектеуі мүмкін. Оған да қамқоршы белгіленеді. Бірақ, ол тұрмыстық ұсақ мәмілелерді қамқоршының келісімімен жасауға құқылы.

Заңды тұлға құрмай-ақ мемлекеттік тіркеуге тұрған кезден бастап, азаматтар кәсіпкерлік қызметпен айналысуға және де осы кезден жеке кәсіпкерліктің субъектілері болып табылады. Түрлері: өзіндік, бірлескен кәсіпкерлік. Өзіндік кәсіпкерлікті бір азамат меншік құқығы бойынша өзіне тиесілі мүлік негізінде, сондай-ақ мүлікті пайдалануға немесе оған билік етуге жол беретін езге де құқыққа, ал бірлескен кәсіпкерлікті жеке кәсіпкерлер ортақ меншік құқығы бойынша өздеріне тиесілі мүлік негізінде, сондай-ақ мүлікті бірлесіп пайдалануға немесе оған билік етуге жол беретін өзге де құқықтарға байланысты жүзеге асырады.

Меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады [10].

Түрлері: өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табысын келтіруді (коммерциялық ұйым), не мұндай мақсат ретінде пайда келтіре алмайтын және алынған пайдасын қатысушыларына үлестірмейтін (коммерциялық емес) ұйым заңды тұлға бола алады.

Коммерциялық ұйымдар болып табылатын заңды тұлғалар шаруашылық серіктестік, өндірістік кооператив, мемлекеттік кәсіпорын нысандарында құрылуы мүмкін, ал мекеме, қоғамдық бірлестік, тұтыну кооперативі, қоғамдық қор және діни бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ол құрылған кезде пайда болып, оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңды тұлға органдарының түрлері, тағайындалу тәртібі және олардың өкілеттілігі заңдар мен құрылтай құжаттарында белгіленеді. Сонымен қатар, оны басқа заңды тұлғалардан айыруға мүмкіндік беретін өз атауы болады. Заңды тұлғалар әділет органдарында мемлекеттік тіркеуден өтуі тиіс. Лицензия дегеніміз шаруашылық жүргізуші субъектінің белгілі бір қызмет түрімен айналысуға немесе белгілі бір іс-әрекет жасауға құзырлы мемлекеттік орган беретін рұқсат.

Мемлекеттік кәсіпорындарға шаруашылық жүргізу құқығына, оралымды басқару құқығына негізделген (қазыналық) кәсіпорындар жатады. Мемлекеттік кәсіпорынның мүлкі бөлінбейді және оны салымдар бойынша, соның ішінде, кәсіпорын қызметкерлерінің арасында бөлуге болмайды. Заңды тұлға құрмайтын жеке адамдар және де қызметкерлерінің орташа жылдық саны 50 адамнан аспайтын, ал активтерінің жалпы құны орта есеппен бір жыл ішінде 60000 еселеген есептік көрсеткіштен аспайтын, кәсіпкерлік қызметпен шұғылданатын

заңды тұлғалар шағын кәсіпкерліктің субъектілері болып табылады. Кәсіпкерлік дегеніміз – меншік түрлеріне карамастан, азаматтар мен заңды тұлғалардың, тауарларға (жұмысқа қызметке) сұранымды канагаттандыру арқылы пайда немесе жеке табыс табуға бағытталған, жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік) не мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген ынталы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкердің атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады.

Кіріс түсіру негізгі мақсаты болып табылмайтын және алынған таза кірісті қатысушылар арасында бөлмейтін заңды тұлға коммерциялық емес ұйым деп танылады. Азаматтық құқықтарды қорғауды сот, төрелік сот немесе аралық сот атқарады: құқықтарды мойындату; құқық бұзылғанға дейінгі болған жағдайларды қалпына келтіру; құқықты бұзатын немесе оның бұзылу қаупін туғызатын әрекеттерге тыйым салу; залалдарды, төленетін айыпты өндіріп алу; мәмілені жарамсыз деп тану; моральдық зиянның өтемін төлету және басқа әдістермен жүзеге асыру (Азаматтық Кодекстің 9–бабы). Шаруашылық қатынастарды тиімді реттеуге бағытталған құқықтық құралдардың бірі – дауды сотқа дейін реттеу. Бұл – кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің шаруашылық шарттарды орындау барысында және басқа да негіздер бойынша туындаған шаруашылық шарт жасасу, оны өзгерту мен бұзу кезінде туындайтын келіспеушіліктерді реттеу тәртібі. Осы реттеу тәртібін дұрыс ұйымдастыру тараптардың бұзылған құқықтарын тез арада қалпына келтіруге, көлденең шығындардың алдын алуға ықпал етеді.

Шаруашылық дауларын сот арқылы шешу. Шаруашылық дауларынан туындайтын істерді қарау тәртібін Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізуші Кодексі және т. б. құқықтық-нормативтік актілер реттейді. Талап қою бағасы арыз берілген кезде заңда белгіленген 5000 есептік айлық көрсеткіштен асқан жағдайда, тараптары заңды тұлғалар, кәсіпкерлік қызметті заңды тұлға құрмай жүзеге асыратын азаматтар болып табылатын мүліктік дауларды облыстық және оларға теңестірілген бірінше сатыдағы соттар, ал қалған шаруашылық даулары аудандық (қалалық) соттарда қаралып, шешіледі.

Мүліктік және жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтар азаматтық құқық объектілері бола алады.

Мүліктік игіліктер мен құқықтарға (мүлікке): заттар, ақша, оның ішінде шетел валютасы, құнды қағаздар, жұмыс, қызмет, шығармашылық интеллектуалдық қызметтің объектіге айналған нәтижелері, фирмалық атаулар, тауарлық белгілер және басқа да мүлік жатады. Заттар өз кезегінде жылжымайтын және қозғалатын мүліктер болып бөлінеді. Жылжымайтын мүлікке: жер учаскелері, үйлер, ғимараттар, көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге мүлік, яғни орнынан олардың мақсатына сай емес шығынсыз ауыстыру мүмкін болмайтын мүлік жатады. Мемлекеттік тіркеуге жататын әуе және теңіз кемелері, ішкі

сауда жүзу кемесі, ғарыштық объектілер қозғалмайтын заттарға теңестіріледі. Жылжымайтын заттарға жатпайтын мүлік, оның ішінде ақша мен бағалы қағаздар қозғалатын мүлік деп танылады. Заң құжаттарында көрсетілгеннен басқа реттерде қозғалатын мүлікке құқықтарды тіркеу талап етілмейді, ал қозғалмайтын заттарға меншік құқығы мен басқа құқықтар, бұл құқықтарға шек қою, олардың пайда болуы, ауысуы және тоқтатылуы мемлекеттік тіркелуге тиіс. Жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға мыналар: жеке адамның өмірі, денсаулығы, қадір-қасиеті, абырой, игі атақ, іскерлік, бедел, жеке өмірге қол сұқпаушылық, жеке құпия мен отбасының құпиясы, есім алу құқығы, автор болу құқығы, шығармаға қол сұқпаушылық құқығы, басқа да мүліктік емес игіліктер мен құқықтар жатады. Азаматтық құқық қатынастарының мазмұны, бұл – біріншіден, осы құқық қатынастары субъектісінің субъективтік құқығы мен міндеттері және екіншіден, субъектінің өз субъективтік құқығы мен міндеттерін іске асырудағы іс-қимылы. Мысалы, жасалған шарттың негізінде сатушы сатып-алушыға мүлікті береді, ал сатып-алушы келісім бойынша ақысын төлейді.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері мәмілелер деп танылады.

Мәмілелер біржақты және екі немесе көпжақты (шарттар) болуы мүмкін. Заңдарға немесе тараптардың келісіміне сәйкес жасалуы үшін бір тараптың ерік білдіруі қажет және жеткілікті болатын мәміле біржақты деп есептелінеді. Шарт жасасу үшін екі тараптың (екіжақты мәміле) не үш немесе одан да көп тараптың (көпжақты мәміле) келісілген ерік білдіруі қажет [10].

Азаматтық құқықтық мәмілелер ауызша, жазбаша нысанда жасалады. Жасалған кезде атқарылатын (егер тараптар жазбаша жасаймыз деп өзара келіспесе), жетон, билет немесе әдеттегідей қабылданған өзге де растайтын белгі арқылы жасайтын мәмілелер ауызша жасалынады. Мұндай мәмілелер адамның мінез-құлқынан, оның мәміле жасау еркі айқын көрініп тұрған ретте де жасалған деп саналады. Үндемей қалу заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген реттерде мәміле жасауға ерік білдіру деп танылады. Жазбаша нысан жәй және нотариалдық болып екіге бөлінеді. Мынадай мәмілелер: кәсіпкерлік үрдісінде жүзеге асырылатын; мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, жүз еселеген есептік көрсеткіштен жоғары сомаға; заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген өзге де реттерде жазбаша жасауы тиіс. Мәміленің жай жазбаша түрін сақтамау, оның жарамсыз болып қалуына соқтырмайды, бірақ дау туған жағдайда тараптарды мәміленің жасалғанын, мазмұнын немесе орындалуын куәгерлік айғақтармен растау құқығынан айырады. Өкілдік және сенімхат Басқа адамның (өкілдік берушінің) атынан бір адамның (өкілдің) сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне, не әкімшілік құжатқа негізделген

өкілеттілігі күшімен жасалған мәмілесі өкілдік берушінің азаматтық құқықтары мен міндеттерін тікелей туғызады, өзгертеді және тоқтатады. Өкілеттік өкілдің (бөлшек сауда жүйесіндегі сатушы, кассир және т. б.) әрекет жағдайынан да көрінуі мүмкін. Өкілдіктің түрлері: әрекет қабілеттілігі жоқ адамдар үшін өкілдік; өкілеттілігі жоқ өкілдік; коммерциялық өкілдік. Сенімхат– бір адамның (сенім берушінің) өз атынан өкілдік жасау үшін басқа адамға (сенім алушыға) беретін жазбаша өкілдігі. Сенімхат сенім алушының өкілеттілігінің мөлшерін анықтайтын бір жақты келісім, ол тікелей сол сенімхатты беруге белгіленген құқықтар мен міндеттерді тудырады.

Меншік құқығыдегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы. Меншік иесінің өз мүлкін иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы болады. Иелену құқығы дегеніміз мүлікті іс жүзінде иеленуді жүзеге асыруды заң жүзінде қамтамасыз ету. Пайдалану құқығы мүліктен оны пайдалы табиғи қасиеттерін алудың, сондай-ақ одан пайда табудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі. Пайда кіріс, өсім, жеміс, төл алу және өзге нысандарында болуы мүмкін. Билік ету құқығы дегеніміз мүліктің заң жүзіндегі тағдырын белгілеудің заңмен қамтамасыз етілуі. Қазақстан Республикасының Конституциясы (6-бап) мемлекеттік меншік пен жеке меншікті таниды және бірдей қорғайды [5].

Жеке меншік– азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалар мен олардың бірлестіктерінің меншігі ретінде көрінеді. Жеке меншікте болатын мүліктің саны мен құны шектелмейді. Мемлекеттік меншік республикалық және коммуналдық меншік болып бөлінеді. Жер, оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар тек қана мемлекеттік республикалық меншікте болады. Меншік иесі болып табылмайтын адамдардың заттық құқықтарына: жерді пайдалану құқығы; шаруашылық жүргізу құқығы; оралымды басқару құқығы; заңдарда көзделген басқа да заттық құқықтар жатады. Жерді пайдалану құқығы арнайы жер туралы заңнамалық кесімдермен реттеледі. Шаруашылық жүргізу құқығы мүлікті мемлекеттен меншік иесі ретінде алған және бұл мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқықтарын заңмен белгіленген текте жүзеге асыратын мемлекеттік кәсіпорынның заттық құқықтары болып табылады. Оралымды басқару құқығы меншік иесінің қаражаты есебінен қаржыландыратын мемлекеттік мекеменің, меншік иесінен мүлік алған және өз қызметінің мақсатына, меншік иесінің тапсырмаларына және оған билік ету құқығын жүзеге асыратын қазыналық кәсіпорынның заттық құқығы болып табылады. Екі немесе бірнеше адамның меншігіндегі мүлік оларға ортақ меншік құқығымен тиесілі болады. Ортақ меншік екі немесе бірнеше адамдардың меншігіне мүлік түскенде пайда болады. Ортақ бірлескен меншік: ерлі-зайыптылардың ортақ меншігі; шаруа қожалығының ортақ меншігі; жекешелендірілген тұрғын үйге ортақ меншік түрінде болады.

Міндеттемелік құқық. Міндеттемеге сәйкес бір адам (борышкер) басқа адамның (несие берушінің) пайдасына белгілі бір әрекет жасауға, атап айтқанда: мүлік беруге, жұмыс орындауға, ақша төлеуге және тағы осылар сияқты әрекеттер жасауға, не болмаса белгілі бір әрекеттер жасауға тартынуға міндеттенеді, ал несие берушінің борышкерден өз міндеттерін орындауын талап етуге хақысы бар. Тараптар (борышкер мен несие беруші) және үшінші жақ міндеттемеге қатысушылар болып табылады. Шарт зат алмасудың негізгі құқықтық нысаны болып табылады, яғни тауар бір меншік иесінен екіншісіне ауысып отырады. “Екі немесе бірнеше тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді орнату, өзгерту және тоқтату туралы келісімі шарт болып танылады” деп айтылған. Сонымен, шарт – оның тараптарының арасындағы дербес еркінің актісі, бірнеше құжатпен бекітілген болса да, өзара келісімі болып табылады. Шарттың атқаратын қызметі, мақсаты – құқықтар мен міндеттерді орнату, өзгерту немесе тоқтату.

Бір тараптың ғана ықтияры (іс-әрекеті) жеткілікті болатын мәмілелер (шарттар) бір жақты болып табылады. Бұл жағдайда басқа тараптың оған деген ықтияры болмайды. Мәселен, өсиетхат жазу, сенімхат, чек беру, мұрадан бас тарту және басқалары бір жақты шарт (мәміле) болып табылады. Бір жақты мәмілені (мысалы, өсиетхат) көбіне-көп бір ғана тұлға жасайды, дегенмен бір жақты мәмілелердің қайсыбірін, мәселен, ортақ сенімхат беруді, жұрт алдында награда беруге уағда етуді, меншік иелерінің (жалға берушінің) мүлік жалдау шартынан бас тартуын және тағы осындайларды бір тарап ретінде әрекет ететін екі немесе одан да көп тұлғалар бірлесе отырып жасауға хақылы. Бір немесе бірнеше нақтылы тұлғаларға жасалған шарт жасасу туралы ұсыныс, егер ол мүмкіндігінше айқын болса және ұсыныс жасаған тұлғаның ол қабылданған жағдайда (акцепт) өзін тәуелдімін деп есептейтін ниетін білдірсе, оферта деп танылады. Егер ұсыныста шарттың елеулі талаптары немесе оларды айқындау тәртібі көрсетілген болса, ол жеткілікті түрде айқындалған ұсыныс болып табылады. Шартта тараптардың форс-мажордың болуы салдарынан міндеттемелерден босатылу жайы алдын ала қарастырылуы қажет. Мұндай жағдайларға әдетте: өрт, су тасқыны, жер сілкіністері, індет, әскери қимылдар, блокадалар, көтерілістер, үкімет шаралары және т. б. жатады. Бірақ, бұл орайда болатыны алдын ала білуге болатын немесе белгілі төтенше жағдайларды форс-мажорға жатқызуға болмайтынын ескеру керек.

Азаматтық шарттардың негізгі түрлері:

1. Мүлікті меншікке берудегі міндеттемелер: – сатып алу-сату шарты (бөлшектеп сатып алу-сату, тауар жеткізілімі, келісім-шарт жасау, энергиямен жабдықтау, кәсіпорынды сату); – айырбас шарты.

2. Мүлікті уақытша пайдалануға берудегі міндеттемелер: мүлікті жалдау (аренда); лизинг; кәсіпорынды жалдау; үйлер мен ғимараттарды

жалдау; көлік жалдау; прокат; тұрғын үйді жалдау шарты; мүлікті тегін пайдалану шарты.

3. Жұмыстар атқарудағы міндеттемелер: құрылыс мердігерлігі шарты; жобалау және іздестіру жұмыстарына мердігерлік шарты; ғылыми зерттеу, тәжірибе конструкторлық және технологиялық жұмыстарға мердігерлік шарты.

4. Қызмет көрсетудегі міндеттемелер: өтелмелі қызмет көрсету шарты; тасымалдау шарты; көлік экспедициясы; заем шарты; факторинг шарты; банктік қызмет көрсету шарттары; сақтау шарты; сақтандыру шарты және т.б.

Интеллектуальдық меншік құқығының объектілеріне интеллектуальдық шығармашылық қызметтің нәтижелері, азаматтық айналымға қатысушылар, тауарлар, жұмыстар немесе қызмет көрсетулер, дараландыру құралдары жатады. Бұларға қоса ғылым, әдебиет, өнер туындылары, орындау, фонограмма, хабар таратуды ұйымдастыру, өнертабыс, пайдалы үлгілер, өндірістік үлгілер және ашылмаған ақпарат, оның ішінде өндіріс құпиялары (ноу-хау), фирмалық атаулар, тауарлық белгілер және т. б. атауға болады.

Мұрагерлік құқық – қайтыс болған адамның мүлкінің мұрагеріне көшу тәртібін белгілейтін құқықтық нормалардың жиынтығы [10]. Мұра азаматтың қайтыс болуы немесе оны қайтыс болды деп жариялау салдарынан ашылады. Мұра екі түрде қалдырылады: заң және өсиет бойынша. Мұра қалдырушы қайтыс болар алдында мүлкі жайлы ешкімге өсиет етпесе немесе өсиет еткеннен кейін де мүлік иесіз қалса, мұрагерлер заң бойынша мұраға ие болуға шақырылады. Өсиет бойынша мұрагерлік дегеніміз – заңда көрсетілген ретпен жасалған азаматтың өз дүние мүлкін кімге қалдыру жөніндегі тірі кезінде жасалған ерікті тапсырмасы. Өсиет жазбаша түрде жасалады. Оны нотариалдық кеңсе немесе жергілікті әкімшілік растайды. Өсиет бойынша мұрагерлер мыналар болуы мүмкін: 1) заңға сай мұрагерлер; 2) заң бойынша мұрагерлікке кірмейтін бөтен адамдар; 3) мемлекет пен жеке ұйымдар.

Тақырыбы №7. Отбасы құқығы

Мақсаты: Отбасына, некеге, туған туыстарына, ата-аналарына жауаптылықпен қарап, сыйлау, қадір-қасиетті болу, құрмет көрсету т.б. әрекеттердің қалыптасуын тәрбиелеу

Жоспары:

1. Неке ұғымы. Некеге тұру және некені тоқтату тәртібі. Некені бұзу
2. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері
3. Баланың құқықтары мен міндеттері

Неке дегеніміз ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда

белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ. Ал отбасы деп некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобын айтамыз.

Неке азаматтық хал актілерін тіркеу (АХАЖ) органдарында рәсімделгенде заңды деп танылады және белгілі бір құқықтық салдар туғыза алады. Шіркеулерде, мешіттерде некені қиюға заң тыйым салмайды, бірақ олардың құқықтық күші жоқ.

Некеге тұру үшін заң некеге тұрудың жағымды және жағымсыз жақтарын белгілейді. Неке тұрудың жағымды жақтарына: некеге тұрушы еркек пен әйелдің өзара ерікті келісімі және олардың неке жасына жетуі жатады.

Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» 2011 жылғы Заңының 10-бабына сәйкес неке жасы еркектер мен әйелдер үшін он сегіз жас болып белгіленеді [11]. Дәлелді себептер болған жағдайда мемлекеттік тіркеу орны бойынша азаматтық хал актілерін жазу органдары неке жасын екі жылдан аспайтын мерзімге төмендетуі мүмкін. Неке жасын төмендету туралы өтініші некеге тұруға тілек білдірушілер немесе олардың ата-аналары, не қорғаншылары (қамқоршылары) белгіленген неке жасын төмендету қажеттігін туғызатын себептер көрсете отырып қозғай алады. Барлық жағдайларда неке жасын төмендетуге тек некеге тұрушылардың келісімімен ғана жол беріледі. Неке жасына толмаған адамдар арасындағы некеге ата-аналарының не қорғаншыларының келісімімен ғана рұқсат етіледі.

Неке тұрудың жағымсыз жақтарына некеге тұруға жол бермейтін жәйттар кіреді. Некеге тұруға: 1) біреуі болса да басқа тіркелген некеде тұрған адамдардың; 2) тікелей ата-тегі бойынша және өзінен тікелей жақын туыстардың (ата-аналар мен балардың, атасының, әжесінің және немерелерінің) ата-анасы бір және ата-анасы бөлек әкесі бөлек немесе анасы ортақ ағалы-інілі мен апалы-сіңілілердің (аға-қарындастардың); 3) асырап алушылар мен асырап алғандардың; 4) біреуін болса да психикалық ауруының немесе ақыл-есі кемдігінің салдарынан сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың арасында жол берілмейді.

Некені тоқтату. Неке ерлі-зайыптылардың біреуінің қайтыс болуы немесе сот оны өлді немесе хабар-ошарсыз кеткен деп жариялау салдарынан тоқтатылады. Сот қайтыс болды деп жариялаған немесе сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныған жұбайы келген және тиісті сот шешімі күшін жойған жағдайда некені ерлі-зайыптылардың бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы қалпына келтіруі мүмкін. Егер жұбайлардың екіншісі жаңа некеге отырса, некені қалпына келтіруге болмайды.

Некені бұзу. Неке ерлі-зайыптылардың біреуінің немесе екеуінің де өтініші бойынша, сондай-ақ сот әрекетке қабілетсіз деп таныған жұбайдың қорғаншысының өтініші оны бұзу жолымен тоқтатылуы мүмкін. Некені әйелдің жүктілігі кезеңінде және бала туғаннан кейінгі бір жыл ішінде әйелдің келісімінсіз бұзуға болмайды.

Азаматтық хал актілерін жазу органдарында некені бұзу кәмілетке толмаған ортақ балалары жоқ және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптар қоймайтын ерлі-зайыптылардың некені бұзуға өзара келісуі жағдайында жүргізіледі. Ерлі-зайыптыларға ортақ кәмілетке толмаған балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша, егер ерлі-зайыптылардың екіншісін: 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса; 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса; 3) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бюостандығынан айыруға сотталса, неке азаматтық хал актілерін жазу органдарында бұзылады.

Некені сот тәртібімен бұзу: «Неке және отбасы туралы» кодексінің 17-бабының 2-тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, ерлі-зайыптыларда кәмілетке толмаған ортақ балалардың болуы; 1) ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзуға келісімі болмаған кезде; 2) егер ерлі-зайыптылардың біреуі өзінің қарсылығы болмауына қарамастан, некені бұзудан өз әрекеттері не әрекетсіздігі арқылы жалтарса; 3) ерлі-зайыптылардың бір-біріне мүліктік талаптары болған жағдайларда жүргізіледі [11].

Егер сот ерлі-зайыптылардың одан әрі бірлесіп өмір сүруі және отбасын сақтауы мүмкін еместігін анықтаса, неке сот тәртібімен бұзылады. Ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзуға келісімі болмаған жағдайда, сот ерлі-зайыптыларды татуластыруға шаралар қолдануға және ерлі-зайыптыларға татуласу үшін үш ай көлемінде мерзім тағайындай отырып, істі қарауды кейінге қалдыруға құқылы. Егер ерлі-зайыптылардың татуластыру жөніндегі шаралар нәтижесіз болып шықса және ерлі-зайыптылар (олардың біреуі) некені бұзуды талап етсе, неке бұзылады. Екі жақтың өзара некені тоқтату туралы ерікті келісімі болған жағдайда некені бұзу сот шешімімен кемінде бір ай өткен соң жүргізіледі.

Некені сот тәртібімен бұзу кезінде ерлі-зайыптылар соттың қарауына кәмілетке толмаған балалар өздерінің қайсысымен тұратындығы туралы, балаларды және (немесе) еңбекке жарамсыз мұқтаж жұбайын асырауға қаражат төлеу тәртібі туралы, бұл қаражаттың мөлшері туралы не ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы келісім ұсына алады.

Егер ерлі зайыптылардың арасында 22 бапта 1-тармағында аталған мәселелер бойынша келісім болмаса, сондай-ақ ол келісім балалардың немесе ерлі-зайыптылардың біреуінің мүдделерін бұзатындығы анықталса, сот:

1) неке бұзылғаннан кейін кәмілетке толмаған балалар ата-анасының қайсысымен тұратындығын айқындауға;

2) балаларды асырауға алимент ат-аналардың қайсысынан және қандай мөлшерде өндіріліп алынатынын белгілеуге;

3) ерлі-зайыптылардың (олардың біреуінің) талап етуі бойынша олардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлікті бөлуді жүргізуге;

4) екінші жұбайдың асырауға қаражат алуға құқығы бар жұбайдың талап етуі бойынша осы асырау қаражатының мөлшерін айқындауға міндетті [11].

Егер мүлікті бөлу үшінші бір адамдардың мүдделерін қозғайтын болса, сот мүлікті жеке іс жүргізіліп бөлу туралы талапты жеке істе қозғауға құқылы.

Азаматтық хал актілерін жазу органдарында бұзылатын неке азаматтық хал актілерін жазу кітабында некенің бұзылғандығы мемлекеттік тіркелген күннен бастап, ал неке сотта бұзылған жағдайда соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап тоқталады. Сот некені бұзу туралы соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш күн ішінде сот шешімінің көшірмесін шешім шығарылған жердегі азаматтық хал актілерін жазу органына жолдауға міндетті. Ерлі-зайыптылардың азаматтық хал актілерін жазу органында некенің бұзылғаны туралы куәлік алғанға дейін жаңадан некеге тұруға құқығы жоқ.

Ерлі-зайыптылардың жеке құқықтары мен міндеттері. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері азаматтық хал актілерін жазу органдарында некеге тұру мемлекеттік тіркелген күннен бастап туындайды. Ерлі-зайыптылар тең құқықтарды пайдаланады және тең міндеттер атқарады. Ерлі-зайыптылардың әрқайсысы қызмет, кәсіп түрін, тұрғылықты жерді таңдауда ерікті. Ана, әке болу, балаларды тәрбиелеу, оларға білім беру мәселелері мен отбасы өмірінің басқа да мәселелерін ерлі-зайыптылар бірлесіп шешеді. Ерлі-зайыптылар отбасындағы өз қатынастарын өзара сыйластық және өзара көмек негізінде құруға, отбасының игілігі мен нығаюына жәрдемдесуге, өз балаларының денсаулығына, өсіп-жетілуіне және олардың әл-ауқаты жағдайында қамқорлық жасауға міндетті.

Ерлі-зайыптылардың мүліктік емес жеке құқықтары. Некеге тұру кезінде ерлі-зайыптылар өз тілектері бойынша ортақ тек ретінде өздерінің біреуінің тегін таңдап алады не ерлі-зайыптылардың әрқайсысы өзінің некеге тұрғанға дейінгі тегін сақтап қалады, не өз тегіне екінші жұбайдың тегін қосады. Егер ерлі-зайыптылардың біреуінің некеге тұрғанға дейінгі тегі қосарлас болса, тектерді қосуға жол берілмейді. Ерлі-зайыптылардың біреуінің тегін өзгертуі екінші жұбайдың тегін өзгертуіне әкеп соқпайды. Неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылар ортақ текті сақтауға немесе өздерінің некеге тұрғанға дейінгі тегін қалпына келтіруге құқылы.

Сонымен, ерлі-зайыптылардың мүліктік емес қатынастарына: айналысатын ісін, кәсібін, мамандығын, тұратын жерін, аты жөнін, тегін таңдау еркі жатады. Аналық, әкелік, баланы тәрбиелеу, білім беру,

отбасының тағы басқа мәселелерін ерлі-зайыптылар өзара ақылдасып, бірігіп шешеді. Ерлі-зайыптылар отбасындағы өздерінің қатынастарында бір-бірін сыйлауға, өзара көмек көрсетуге, отбасының беріктігін нығайтуға, отбасы мүшелерінің, балардың денсаулығын сақтауға, олардың өсуіне дұрыс жағдайлар туғызуға міндетті.

Ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттері

Ерлі-зайыптылар некеде тұрған кезде жинаған мүлік олардың бірлескен ортақ меншігі болып табылады [11]. Ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған мүлкіне (ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне) ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен және санаткерлік қызмет нәтижелерінен тапқан табыстары, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен және ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бөлек мүлкінен кірістер, олар алған зейнетақылар, жәрдемақылар, сондай-ақ арнаулы нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер (материалдық көмек сомалары, мертігу не денсаулығының өзге де зақымдануы салдарынан еңбек қабілетін жоғалтуына және басқаларына байланысты залалды өтеуге төленген сомалар) жатады. Сондай-ақ ерлі-зайыптылар ортақ кірістерінің есебінен сатып алынған жылжымалы және жылжымайтын мүліктер, бағалы қағаздар, жарналар, салымдар, несие мекемелеріне немесе өз де коммерциялық ұйымдарға салынған капиталды үлестер және ерлі-зайыптылар некеде тұрған кезеңде тапқан басқа да кез келген мүлік ол ерлі-зайыптылардың қайсысының атына сатып алынғанына не ақша қаражаттарын ерлі-зайыптылардың қайсысы салынғанына қарамастан, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі болып табылады.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлікке құқығы некеде тұрған кезеңде үй шаруашылығын жүргізуді, балаларды бағып-күтуді жүзеге асырған немесе басқа да дәлелді себептермен жеке кірісі болмаған жұбайға да тиесілі.

Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі. Мыналар ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі болып табылады:

1) некеге тұрғанға дейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысына тиесілі болған мүлік;

2) ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезеңінде сыйлыққа, мұрагерлік тәртібімен немесе өзге де мәміле жасау бойынша тегін алған мүлкі;

3) қымбат заттар мен басқа да сән-салтанат заттарын қоспағанда, некеде тұрған кезеңде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражаты есебінен сатып алынса да, жеке пайдалану заттары (киім-кешек, аяқкиім және басқалар).

Некенің іс жүзінде тоқтатылуына байланысты бөлек тұрған кезде ерлі-зайыптылардың әрқайсысы тапқан мүлікті сот олардың әрқайсысының меншігі деп тануы мүмкін.

Егер некеде тұрған кезеңде ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі немесе басқа жұбайдың мүлкі не ерлі-зайыптылардың кез келгенінің еңбегі

есебінен осы мүліктің құнын едәуір арттыратын салыным жүргізілгені (күрделі жөндеу, қайта жаңғырту, қайта жабдықтау және т.с.с.) анықталса, ерлі-зайыптылардың әрқайсысының мүлкі олардың бірлескен ортақ меншігі болып танылуы мүмкін.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу және осы мүліктегі үлестерін айқындау кезінде, егер олардың арасындағы шартта өзгеше көзделмесе, ерлі-зайыптылардың әрқайсысының үлесі тең деп танылады.

Нарықтық эканомиканың отбасылық құқықтық қатынастарға енгізген жаңалықтарының бірі некелесушілер, отбасын құрушы ерлі-зайыптылар некеге отырумен қатар өзара неке шартын жасасуға құқықтары бар. Некеге тұрушы адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім неке шарты деп танылады.

Неке шарты некеге тұруды мемлекеттік тіркеуге дейін де, неке кезеңіндегі кез келген уақытта да жасалуы мүмкін. Некеге тұруды мемлекеттік тіркеуге дейін жасалған неке шарты некеге тұру мемлекеттік тіркелген күннен бастап күшіне енеді. Неке шарты жазбаша түрде және оны нотариат куәландыруға тиіс [12].

Неке шарты бойынша ерлі-зайыптылар неке шартымен заңда белгіленген бірлескен ортақ меншік режимін өзгертуге, ерлі-зайыптылардың барлық мүлкіне, оның жекелеген түрлеріне немесе ерлі-зайыптылардың әрқайсысының мүлкіне бірлескен, үлестік немесе бөлекетелген меншік режимін белгілеуге құқылы. Неке шарты ерлі-зайыптылардың қолда бар мүлкі жөнінде де, болашақтағы мүлкі жөнінде де жасалуы мүмкін.

Неке шартында ерлі-зайыптылар өзара күтіп – бағу жөніндегі өз құқықтары мен міндеттерін, бір-бірінің кірістеріне қатысу әдістерін, олардың әрқайсысының отбасылық шығындар жасау тәртібін айқындауға; неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылардың әрқайсысына берілетін мүлікті белгілеуге, сондай-ақ неке шартына ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарына қатысты өзге де кез келген ережелерді енгізуге құқылы.

Неке шартында көзделген құқықтар мен міндеттер белгілі бір мерзімдермен шектелуі не белгілі бір жағдайлардың туындауына немесе туындамауына қарай қойылуы мүмкін. Неке шарты ерлі-зайыптылардың құқық қабілетін немесе әрекет қабілеттілігін, олардың өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгіну құқығын шектей алмайды; ерлі зайыптылар арасындағы мүліктік емес жеке қатынастарды, ерлі-зайыптылардың балаларға қатысты құқықтары мен міндеттерін реттей алмайды; ерлі-зайыптылардың біреуін өте қолайсыз жағдайға қалдыратын немесе некеотбасы заңдарының негізгі бастауларына қайшы келетін басқа да жағдайларды қамти алмайды.

Неке шарты ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша кез келген уақытта өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Неке шартын өзгерту туралы немесе бұзу туралы келісім неке шартының өзі сияқты нысанда жасалады. Неке шартын орындаудан біржақты бас тартуға жол берілмейді.

Баланың құқықтары.

Баланың отбасында өмір сүруі және тәрбиелену құқығы. Он сегіз жасқа (кәмлетке) толмаған адам бала деп танылады. әрбір баланың мүмкін болғанынша отбасыда өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы, өзінің ата-анасын білуге құқығы, олардың қамқорлығына құқығы, өзінің мүдделеріне қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, олармен бірге тұруға құқығы бар.

Баланың өз ата-анасы тәрбиеленуіне, оның мүдделерін қамтамасыз етуіне, жан-жақты өсіп – жетілуне, оның адамдық қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар. Ата-анасы болмаған жағдайда, оларды ата-ана құқығынан айырған жағдайда және ата-ана қамқорлығынан айырылудың басқа да жағдайларында баланың отбасында тәрбиелену құқығын, белгіленген тәртіппен қорғаншы және қамқоршы орган қамтамасыз етеді [13].

Баланың ата-анасымен және басқа да туыстармен қарым-қатынас жасау құқығы. Баланың ата-анасының екеуімен де, аталарымен, әжелерімен, аға-інілерімен, апа-сіңілілерімен (қарындастарымен) және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы некесінің бұзылуы, оның жарамсыз деп танылуы немесе ата-анасының бөлек тұруы баланың құқығына әсер етпеуі тиіс. Ата-анасы бөлек тұрған жағдайда баланың олардың әрқайсысымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Ата-анасы әр түрлі мемлекеттерде тұрған жағдайда да баланың өз ата-анасымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар. Қысылтаяң жағдайда (ұсталу, тұтқындалу, қамауға алыну, емдеу мекемесінде болу және т.с.с.) ұшыраған баланың заңда белгіленген тәртіппен өзінің ата-анасымен және басқа да туыстарымен қарым-қатынас жасауға құқығы бар.

Баланың өз пікірін білдіру құқығы. Бала отбасында өз мүддесін қозғайтын кез келген мәселені шешу кезінде өзінің пікірін білдіруге, сондай-ақ кез келген сот немесе әкімшілік іс қарау барысында тыңдалуға құқылы. Он жасқа толған бала пікірі, егер бұл пікір оның мүдделеріне қайшы келмейтін болса, ескерілуге міндетті[11]. Мысалы, баланаң аты мен тегін өзгерту, ата-ана құқықтарын қалпына келтіру, асырап алуға баланың келісімі, асырап алынған баланың аты, әкесінің аты және тегі, бала асырап алғандарды асырауға алынған баланың ата-анасы ретінде жазу, бала асырап алудың күшін жоюды талап етуге құқығы бар адамдар, бала асырап алудың күшін жоюдың салдары, патронат белгіленетін бала (балалар) осындай жағдайлар барысында қорғаншы және қамқоршы органдар немесе сот он жасқа толған баланың келісімімен ғана шешім қабылдай алады. Баланың есім алуға, әкесінің атын және тегін алуға

құқығы. Баланың есім алуға, әкесінің атын және тегін алуға құқығы бар. Балаға есім ата-анасының (немесе олардың орнындағы адамдардың) келісімі бойынша қойылады, аты-жөні әкесінің аты бойынша не ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып беріледі. Әкесі атын өзгерткен жағдайда оның кәмлетке толмаған балларының әкесінің аты-жөні өзгереді, ал кәмелетке толған балалардың әкесінің аты-жөні бұл туралы арыз берген жағдайда өзгертіледі. Баланың тегі ата-анасының тегімен айқындалады. Ата-анасының тегі әртүрлі болған жағдайда балаға ата-анасының келісімі бойынша әкесінің немесе анасының тегі беріледі. Ата-анасының тілегі бойынша балалардың тегі ұлттық дәстүрлер ескеріле отырып, әкесінің немесе атасының атынан шығарылуы мүмкін. Баланың атына және (немесе) тегіне қатысты ата-анасының арасында туындаған келіспеушілік сот тәртібімен шешіледі. Егер әкесі белгіленбесе, баланың аты анасының көрсетуі бойынша қойылады, әкесінің аты-жөні баланың әкесі ретінде жазылған адамның аты бойынша, тегі-анасының тегі бойынша беріледі. Егер ата-анасының екеуі де белгісіз болса, баланың тегін, атын, аты-жөнін қорғаншы және қамқоршы орган қояды.

Баланың аты мен тегін өзгерту. Ата-анасының екеуі де тегін өзгерткен жағдайда кәмлетке толмаған балалардың тегі өзгереді [11]. Бала он алты жасқа толғанға дейін ата-анасының бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы баланың мүдделерін негізге ала отырып, баланың атын, сондай-ақ оған берілген текті басқа ата-ананың тегіне өзгертуге рұқсат беруге құқылы. Неке тоқтатылған немесе неке жарамсыз дап танылған жағдайда балалар өздеріне туған кезде берілген тектерін сақтап қалады. Егер ата-анасы бөлек тұрса және бала бірге тұратын ата-анасының біреуі оған өзінің тегін бергісі келсе, азаматтық хал актілерін жазу органы бұл мәселені баланың мүдделеріне қарай және ата-ананың екіншісінің пікірін ескере отырып шешеді. Ата-ананың тұратын жерін анықтау мүмкін болмаған, ол ата-ана құқығынан айырылған, әрекетке қабілетсіз деп танылған жағдайда, сондай-ақ ата-ана баланы асырап бағу мен тәрбиелеуден дәлелді себептерсіз жалтарған ретте оның пікірін ескеру міндетті емес.

Егер бала бір-бірімен некеде тұрмайтын адамдардан туған болса және әкесі заңды тәртіппен белгіленбесе, азаматтық хал актілерін жазу органы, баланың мүдделерін негізге ала отырып, оның тегін анасының осындай өтініш жасаған кездегі соның тегіне өзгертуге рұқсат етуге құқылы. Он жасқа толған баланың атын және (немесе) тегін оның келісімімен ғана өзгертуге болады.

Баланың ұлты. Баланың ұлты оның ата-анасының ұлтымен айқындалады. Егер ата-анасының ұлты әр түрлі болса, ол баланың қалауы бойынша оған жеке басының куәлігі немесе паспорт берілген кезде әкесінің немесе шешесінің ұлтымен айқындалады. Одан әрі баланың ұлты оның өтініші бойынша басқа ата-анасының ұлтына өзгертілуі мүмкін.

Некеге тұрмаған, кәмелетке толмаған ата-аналар олар бала туған жағдайда және олардың ана және (немесе) әке болуы анықталған жағдайда өздері он алты жасқа толғанда ата-ана құқығын өз бетінше жүзеге асыруға құқылы. Кәмлетке толмаған ата-аналар он алты жасқа толғанға дейін қорғаншы және қамқоршы орган балаға қорғаншы тағайындайды, ол баланың кәмлетке толмаған ата-аналарымен бірге оны тәрбиелеуді жүзеге асырады. Баланың қорғаншысы мен кәмлетке толмаған ата-ананың арасында туындаған келіспеушілікті қорғаншы және қамқоршы орган шешеді.

Кәмелетке толмаған ата-аналардың жалпы негіздерде өздерінің әке және ана болуын мойындауға және оған дау айтуға құқығы бар, сондай-ақ олардың он төрт жасқа толғаннан кейін сот тәртібімен өз балаларына қатысты әке болуын аңқтауды талап етуге құқығы бар.

Ата-аналар өз балаларының денсаулығына қамқорлық жасауға міндетті. Ата-аналардың өз балаларын тәрбиелеуге құқығы бар және оған міндетті. Ата-аналардың басқа да барлық адамдарға қарағанда өз балаларын тәрбиелеуге басым құқығы бар. Бала тәрбиелеуші ата-аналар өздерінің қабілеттері мен қаржылық мүмкіндіктерінің шегінде, оның дене, психикалық, адамгершілік және рухани жағынан дамуына қажетті өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін негізгі жауапкершілікте болады[11].

Ата-аналар балалардың орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Ата-аналардың балалардың пікірін ескере отырып, орта білім алғанға дейін білім беру мекемесі мен балаларды оқыту нысанын таңдауға құқығы бар. Балалардың тәрбиесімен білім алуына қатысты барлық мәселелерді балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып, өзара келісімі бойынша ата-аналар шешеді. Ата-аналардың арасында келіспеушілік болған жағдайда олар (олардың біреуі) бұл келіспеушіліктерді шешу үшін қорғаншы және қамқоршы органға немесе сотқа жүгінуге құқылы.

Ата-аналар өз балаларының заңды өкілі болып табылады және кез келген жеке және заңды тұлғаларға қатысты, оның ішінде соттарда арнаулы өкілеттіксіз олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды. Егер қорғаншы және қамқоршы орган ата-аналар мен балалар мүдделерінің арасында қайшылық барын анықтаса, ата-аналардың өз балаларының мүдделерін білдіруге құқығы жоқ. Ата-аналар мен балалардың арасында келіспеушілік болған жағдайда қорғаншы және қамқоршы орган балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін өкіл тағайындауға міндетті.

Ата-ана құқықтарын балалардың мүдделеріне қарама-қайшы жүзеге асыруға болмайды. Балалардың мүдделерін қамтамасыз ету олардың ата-аналары қамқорлығының негізгі мәні болуға тиіс. Ата-ана құқықтарын жүзеге асыру кезінде ата-аналар балалардың дене және психикалық денсаулығына, олардың адамгершілік жағынан дамуына зиян келтіруге

құқығы жоқ. Балаларды тәрбиелеу әдістерінде адамның қадір-қасиетін кемсітетін немқұрайлылық, қатыгездік, дөрекілік, балаларды қорлау немесе қанау болмауға тиіс. Ата-ана құқықтарын балалардың құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіре отырып жүзеге асыратын ата-аналар заңда белгіленген тәртіппен жауап береді.

Баласынан бөлек тұратын ата-ананың қарым-қатынас жасауға, оны тәрбиелеуге және баланың білім алуы мәселелерін шешуге қатысуға құқығы бар. Бала бірге тұратын ата-ана, егер мұндай қарым-қатынас жасау баланың дене және психикалық денсаулығына, оның адамгершілік дамуына зиян келтірмесе, баланың екінші ата-анасымен қарым-қатынас жасауына кедергі болмауға тиіс. Ата-аналары бөлек тұрып жатқан жағдайда балалардың тұратын жері ата-аналарының келісімімен белгіленеді.

Келісім болмаған жағдайда ата-аналардың арасындағы дауды балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып сот шешеді. Бұл орайда сот баланың ата-аналардың әрқайсысына, аға-інілері мен апа-сіңілілеріне (қарындастарына) үйірілген, баланың жасын, ата-аналардың әрқайсысы мен баланың арасында орын алған қатынастарды, олардың дамыту және тәрбиелеу үшін балаға жағдай жасау мүмкіндігін (ата-аналар қызметінің түрі, жұмыс режимі, материалдық және отбасылық жағдайы және т.с.с.) ескереді.

Ата-аналар баладан бөлек тұратын ата-ананың ата-ана құқығын жүзеге асыру тәртібі туралы жазбаша түрде келісім жасасуға құқылы. Егер ата-аналар келісімге келе алмаса, ата-аналардың (олардың біреуінің) талап етуі бойынша дауды қорғаншы және қамқоршы органының қатысуымен сот шешеді. Соттың шешімі орындалмаған жағдайда кінәлі ата-анаға заңдарда көзделген шаралар қолданылады. Сот шешімі қасақана орындалмаған жағдайда баладан бөлек тұратын ата-ананың талап етуі бойынша сот баланың мүдделерін негізге алып және баланың пікірін ескере отырып, баланы соған беру туралы шешім шығара алады.

Баласынан бөлек тұратын ата-ананың өз баласы туралы тәрбие, емдеу мекемелері мен басқа да мекемелерден ақпарат алуға құқығы бар. Ақпарат беруден ата-ана тарапынан баланың өмірі мен денсаулығына қатер болған жағдайларда ғана бас тартылуы мүмкін. Ақпарат беруден бас тартуға сот тәртібімен дау айтыуы мүмкін.

Ата-аналармен балалардың алименттік міндеттемелері

Ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағуға міндетті [11]. Кәмелетке толмаған балаларды асыраудың тәртібі мен нысанын ата-аналар дербес айқындайды. Ата-аналар «Неке және отбасы туралы» кодексінің 19 – тарауына сәйкес өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағу туралы келісім (алимент төлеу туралы келісім) жасауға құқылы.

Егер ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағуына алмаса, кәмелетке толмаған балаларды асырап бағуға арналған

қаражат (алимент) ата-аналардан сот тәртібімен өндіріп алады. Ата-аналардың алимент төлеу туралы келісімі болмағанда, кәмелетке толмаған балалар асырап-бағуға алынбағанда және сотқа талап-арыз берілмегенде қорғаншы және қамқоршы орган кәмелетке толмаған балаларға олардың ата-анасынан (олардың біреуінен) алимент өндіріп алу туралы талап қоюға құқылы.

Алимент төлеу туралы келісім болмаған жағдайда сот кәмелетке толмаған балаларға олардың ата-аналарынан алиментті ай сайын мынадай мөлшерде: бір балаға ата-анасы табысының және (немесе) өзге де кірісінің-төрттен бірін; екі балаға-үштен бірін; үш және одан да көп балаға тең жартысын өндіріп алады. Бұл үлестердің мөлшерін сот тараптардың материалдық немесе отбасылық жағдайларын және назар аударарлық өзге де мән-жайларды ескере отырып кемітуі немесе көбейтуі мүмкін.

Ата-аналар өздерінің көмекке мұқтаж, еңбекке жарамсыз кәмелетке толған балаларын асырап-бағуға міндетті. Алимент төлеу туралы келісім болмаған жағдайда еңбекке жарамсыз кәмелетке толған балаларға алимент төлеу мөлшерін сот алимент төленетін кезде қолданылып жүрген айлық есептік көрсеткішке еселенген қатынасында, тараптардың материалдық және отбасылық жағдайлары мен назар аударарлық басқа да мүдделерін негізге ала отырып белгілейді.

Алимент мөлшерін айқындау кезінде сот балаларының бәріне олардың біреуіне немесе олардың бірнешеуіне талап қойылғанына қарамастан, осы ата-ананың еңбекке жарамды, кәмелетке толған балаларының бәрін ескеруге құқылы. Егер сот ата-аналардың міндеттерін орындаудан жалтарғанын анықтаса, балаларының өздерінің еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж ата-аналарын асырап-бағу жөніндегі міндеттерінен босатылуы мүмкін. Балалары ата-ана құқықтарынан айырылған ата-аналарына алимент төлеуден босатылады.

Ерлі-зайыптылардың бір-бірін асырап-бағу жөніндегі міндеттері. Ерлі-зайыпталар бір-бірін материалдық жағынан қолдауға міндетті. Мұндай қолдаудан бас тартқан және ерлі-зайыптылардың арасында алимент төлеуге қажетті қаражаты бар жұбайдан:

- 1) еңбекке жарамсыз мұқтаж жұбайынан;
- 2) жүкті кезінде және ортақ баласы туған күннен бастап үш жыл бойы әйелінің;
- 3) ортақ мүгедек баланы бағып отырған мұқтаж жұбайының бала он сегіз жасқа толғанға дейін;
- 4) ортақ мүгедек баланы 18 жасқа толғанға дейін бағып-күтіп отырған, сондай-ақ 18 жасқа толғаннан соң ортақ мүгедек балаға I-II топтағы мүгедек белгіленген жағдайда мұқтаж жұбайының алимент төлеуді сот тәртібімен талап етуге құқығы бар [11].

Бұрынғы жұбайдың неке бұзылғаннан кейін алимент алуға құқығы. Алимент төлеуге қажетті қаражаты бар бұрынғы жұбайынан алимент төлеуді сот тәртібімен талап етуге:

1) жүкті кезінде және ортақ баласы туған күннен бастап үш жыл бойы бұрынғы әйелінің;

2) ортақ мүгедек баланы 18 жасқа толғанға дейін бағып-күтіп отырған, сондай-ақ 18 жасқа толған соң ортақ мүгедек балаға I–II топтағы мүгедектік белгіленген жағдайда көмекке мұқтаж бұрынғы жұбайының;

3) неке бұзылғанға дейін еңбекке жарамсыз болып қалған еңбекке жарамсыз көмекке мұқтаж бұрынғы жұбайының құқығы бар.

Алименттің мөлшері мен оны неке бұзылғаннан кейін бұрынғы жұбайына берудің тәртібі бұрынғы ерлі-зайыптылардың арасындағы келісім бойынша немесе ондай келісім болмаған жағдайда сот тәртібімен белгіленуі мүмкін.

Отбасының басқа мүшелерінің алименттік міндеттемелері. Ағалары мен апаларының өздерінің кәмлетке толмаған және еңбекке жарамсыз, кәмелетке толған інілері мен сіңлілерін (қарындастарын) асырау жөніндегі міндеттері.

Кәмлетке толмаған көмекке мұқтаж інілері мен сіңлілерінің (қарындастарының) өз ата-аналарынан қаражат алуға мүмкіндігі болмаған жағдайда өздерінің алимент төлеуге қажетті қаражаты бар еңбекке жарамды, кәмлетке толған ағалары мен апаларынан сот тәртібімен алимент алуға құқығы бар. Еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж кәмелетке толған ағалар мен апаларына да, егер олар өздерінің еңбекке жарамды, кәмлетке толған балаларынан, жұбайларынан (бұрынғы жұбайларынан) немесе ата-анасынан көмек ала алмаса, осындай құқық беріледі.

Немерелерін асырап-бағу жөніндегі атасы мен әжесінің міндеттері. Өздерінің ата-аналарынан көмек алуы мүмкін болмаған жағдайда, кәмлетке толмаған, көмекке мұқтаж немерелердің өздерінің алимент төлеуге қажетті қаражаты бар әжесі мен атасынан сот тәртібімен алимент алуға құқығы бар. өздерінің жұбайларынан (бұрынғы жұбайларынан) немесе ата-анасынан көмек ала алмаса, еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж кәмелетке толған немерелерге де осындай құқық беріледі.

Өздерінің кәмелетке толған еңбекке жарамды балаларынан немесе жұбайынан (бұрынғы жұбайынан) қажетті қаражат ала алмаған жағдайда, еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж аталар мен әжелер өздерінің алимент төлеуге қажетті қаражаты бар кәмелетке толған немерелерінен сот тәртібімен алимент талап етуге құқылы.

Кәмелетке толмаған балаларға нақты тәрбие беруді, асырап-бағуды жүзеге асырушы, еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж адамдар, егер олар өздерінің кәмлетке толған, еңбекке жарамды балаларынан немесе жұбайларынан (бұрынғы жұбайларынан) көмек ала алмаса, олар өздерінің кәмлетке толған, еңбекке жарамды тәрбиеленушілерінен көмек беруді сот

тәртібімен талап етуге құқылы. Егер тәрбиелеушілер тәрбиеленушілерді бес жылдан аз уақыт асырап-бағып, тәрбиелесе, сондай-ақ өздерінің тәрбиеленушілерін тиісті түрде асырап-бақпаған және тәрбиелемеген болса, сот тәрбиеленушілерді нақты тәрбиеленушілерін асырап, бағу жөніндегі міндеттен босатуға құқыл [11].

Өгей ұлдар мен өгей қыздарын тәрбиелеп, асырап-баққан, еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж өгей әке мен өгей шешенің, егер өздерінің кәмлетке толған еңбекке жарамды балаларынан немесе жұбайларынан (бұрынғы жұбайларынан) көмек ала алмаса, осыған қажетті қаражаты бар еңбекке жарамды, кәмелетке толған өгей ұлдарынан немесе өгей қыздарынан асырап-бағуды сот тәртібімен талап етуге құқылы.

Егер өгей әке мен өгей шеше өгей балалары мен өгей қыздарын бес жолдан аз уақыт тәрбиелеп, асырап-бақса, сондай-ақ олар өздерінің тәрбиелеу және асырау міндеттерін тиісті түрде атқармаса, сот өгей ұлдар мен өгей қыздарды өгей әкесі мен өгей шешесін асырап-бағу міндеттерінен босатуға құқылы.

Қорғаншылық және қамқоршылық. Ата-анасының қайтыс болуы, олардың ата-ана құқықтарынан айырылуы, олардың ата-ана құқықтарының шектелуі, ата-анасының әрекетке қабілетсіз деп танылуы, ата-анасының сырқаттылығы, ата-аналарының ұзақ уақыт болмауы, ата-аналардың балаларын тәрбиелеуден немесе олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруы, соның ішінде ата-аналардың тәрбиелеу, емдеу және басқа да осыған ұқсас мекемелерден өз балаларын алудан бас тартуы, сондай-ақ ата-аналардың қамқорлығы мен мүдделерін қорғау қорғаншы және қамқоршы органдарға жүктеледі [11].

Қорғаншы және қамқоршы органдар ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды анықтайды, осындай балалардың есебін алуды жүргізеді және ата-анасының қамқорлығынсыз қалудың нақты мән-жайларын негізге ала отырып, балаларды орналастырудың нысандарын таңдайды, сондай-ақ оларды асырау, тәрбиелеу және білім беру жағдайларына одан әрі бақылау жасауды жүзеге асырады. Қорғаншы және қамқоршы органдардан басқа, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыру жөніндегі заңды және жеке тұлғалардың қызметке жол берілмейді.

Тақырыбы №8. Қазақстан Республикасының қаржылық құқығы

Мақсаты: Қаржы құқығы ұғымын түсіндіру, қаржы қызметінің мақсаттарын анықтау, қаржы қызметінің әдістері ұғындыру, қаржы бақылауының элементтерін анықтау.

Жоспары:

1. Мемлекеттің қаржылық қызметі
2. Банкілік қызмет. ҚР банкілік жүйесі
3. Қаржылық-құқықтық реттеу әдісі

4. Қаржылық-құқықтық қатынастар

5. ҚР салық құқығының негіздері

Қаржының басты мақсаты – мемлекетті ақша қаражатымен қамтамасыз ету. Мемлекеттің қаржылық қызметіне елдің ақша жүйесін ұйымдастыру, мемлекеттік ақша қорларын бөлу және пайдалану жатады. Ақша қорларын жинау тәсілдері:

1. Иелерінен ақшаны міндетті түрде, қайтарымсыз алу (салықтар мен бюджетке төленетін міндетті төлемдер).

2. Міндетті-қайтарымды төлемдер (мемлекеттік заем).

3. Ерікті-қайтарымсыз төлемдер және т. б.

Ақша қорларын бөлу, негізінен қаржыландыру, дотациялау (субвенция, субсидия), несие беру арқылы негізінен жүзеге асырылады [14].

Қаржы құқығы дегеніміз – мемлекеттің қаржылық қызметін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Қаржы құқығының жүйесіне: ақша жүйесінің құқықтық негіздері, қаржыны басқару, жоспарлау, бақылау, бюджеттік, салықтық құқықтар кіреді.

Бюджеттік құқық, мемлекеттік бюджетті құру және бөлу процесінде пайда болатын құқықтық қатынастарды (республикалық, жергілікті бюджеттердің заңдылық нышанында бекітілген кірісі мен шығысы) реттейді.

Инвестициялық қатынастардың құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының инвестициялар туралы заңдары Конституцияға негізделеді, ҚР 2003 жылғы қаңтардың 8-де қабылданған “Инвестициялар туралы” Заңымен, өзге де нормативтік-құқықтық кесімдермен реттеледі [15].

Аталған кесімдер елдегі инвестицияларға байланысты қатынастарды реттейді, инвестицияларды ынталандырудың, құқықтық және экономикалық негіздерін айқындайды, инвесторлардың құқықтарын қорғауға кепілдік береді, инвестицияларды мемлекеттік қолдау шараларын, инвесторлар қатысатын дауларды шешу тәртібін белгілейді [15].

Салықтық құқық – заңды және жеке тұлғалардан біржақты өктем, қайтарылмайтын негізде, заң жүзінде белгіленген салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді ақшалай түрде бюджетке алу кезінде туындайтын салықтық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Салықтық құқық мемлекеттің салықтық қызметінің барысында пайда болатын қоғамдық қатынастар әрі оның пәні болып табылады.

Қазақстан Республикасының нарық экономикасына бағытталып негізделген қатынастарға көшуіне, сондай-ақ салық салу аясындағы мәселелердің маңызды және әлеуметтік-экономикалық процесстерге ықпалын тигізетін құралға айналуына байланысты салықтық қатынастардың рөлі арта түсуде.

Салық қатынастары салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, енгізу және есептеу мен төлеу тәртібі жөніндегі билік қатынастарын, мемлекет пен салық төлеуші арасындағы салық міндеттемелерін орындауға байланысты қатынастарды реттейді [16].

Осыған орай, қандай да болмасын мемлекеттің атқаратын қызметінің ең маңызды, басты түрі – мемлекеттік кіріс. Сол мемлекеттік кірістердің ең негізгілері: салықтар және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер.

Олар қалыптастыру және алыну тәртібіне байланысты төмендегі түрлерге бөлінеді:

а). Салықтар; Корпорациялық және жеке табыс салықтары, қосылған құн салығы, акциздер, жер қойнауын пайдаланушылардың салықтары мен арнаулы төлемдері, әлеуметтік, жер, көлік құралдары мен мүлік салығы.

ә). Алымдар. Заңды тұлғаларды, жеке кәсіпкерлерді, жылжымайтын мүлікке құқықтарды және олармен жасалған мәмілелерді, радиоэлектрондық құралдарды және жиілігі жоғары құрылғыларды, механикалық көлік құралдары мен тіркемелерді, теңіз, өзен кемелері, шағын көлемді кемелерді, азаматтық әуе кемелерін, дәрі-дәрмек құралдарын мемлекеттік тіркеуден өткізгені үшін алынатын алымдар; автокөлік құралдарының ҚР аумағы арқылы жүру алымы; аукциондардан алынатын алым; елтаңбалық алым; жекелеген қызмет түрлерімен айналысу құқығы үшін алынатын лицензиялық және телевизия мен радио хабарларын тарату ұйымдарына радиожілілік спектірін пайдалануға рұқсат бергені үшін алынатын алымдар [16].

Төлемақылар. Жер учаскелерін, жер бетіндегі көздердің су ресурстарын, қоршаған ортаны ластағаны, жануарлар дүниесін, орманды, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, кеме жүретін су жолдарын пайдаланғаны, сыртқы (көрнекі) жарнаманы орналастырғаны үшін алынатын төлемақылар. Мемлекеттік баж. Кеден төлемдері. Кеден бажы, кеден алымдары, төлемақы және алымдар.

Салықтар дегеніміз – жалпы мемлекеттік қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында, мемлекеттің жоғары өкілді органы қабылдаған нормативтік кесімнің негізінде, сондай-ақ заңда белгіленген мөлшерде және уақытта, заңды және жеке тұлғалардан міндетті түрде қайтарылмайтын және ақысыз негізде бюджетке алынатын ақшалай төлемдер. Ал алымдар, төлемақылар мен баждар заңды және жеке тұлғаларға көрсеткен белгілі бір қызметтері үшін мемлекеттік өкілетті органдардың алатын төлемдері.

Салықтардың қалыптасқан түрдегі үш функциясы бар:

1. Фискалдық – салықтардың және басқа да міндетті төлемдердің бюджетке толығымен және уақытылы мерзімде түсіп отыруын қамтамасыз етеді.

2. Қайта бөлу – әртүрлі шаруашылық субъектілерінің табыстарының белгілі бөлігін мемлекет пайдасына қайта бөлу қызметі.

3. Салықтық реттеу – салық нарықтарының мөлшерін өзгерту, салық түрлерін азайту және негізделген салық жеңілдіктерін енгізу арқылы немесе инталандыру функциясы [16].

Салық қызметі деп мемлекет қазынасын қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылатын мемлекеттік қызметті айтады. Бұл қызмет салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, оларды мемлекет кірісіне алу, салықтық реттеу және бақылау арқылы атқарылады.

Салықтық құқықтың дерек көздері болып 2001 жылдың маусымының 12 жұлдызында қабылданған Қазақстан Республикасының Салық кодексі, салық мәселері жөнінде қабылданған Қазақстан Үкіметінің қаулылары және т. б. есептеледі.

Төменде салықтардың әрқайсысына қысқаша жеке тоқталып, қарастыра отырып жалпы сипаттамасын береміз. Корпорациялық табыс салығы. Бұл салықтың төлеушілері Қазақстан Республикасының резидент заңды тұлғалары (ұлттық Банк пен мемлекеттік мекемелерден басқа), сондай-ақ елімізде қызметін тұрақты мекеме арқылы жүзеге асыратын немесе Қазақстан Республикасындағы көздерден табыс алатын резидент емес заңды тұлғалар болып табылады.

Объектілері салық салынатын, төлем көзінен салық салынатын табыс пен резидент емес заңды тұлғаның таза табысы. Жылдық жиынтық табыс пен шегеріс жасау арасындағы айырма ретінде есептелген табыс осы салықтың салық салынатын табысы болып табылады.

Жылдық жиынтық табысқа салық төлеушінің табыстарының барлық түрлері, соның ішінде: тауарларды (жұмыстардан, қызметтер көрсетуден) өткізуден түсетін табыс пен мүлікті жалға беруден түскен табыстар, үлеспайдадан (дивиденттер), ұтыстар, сыйақылар және т. б. жатады.

Корпоративтік салықты есептегенде төлеушілердің жылдық жиынтық табысынан пайыздар, күмәнді борыштар, резервтік қорларға аударымдар мен амортизациялық аударымдар, жөндеуге жұмсалған шығыстар және т. б. (СК 92 – 114 баптары) шегерімге жатады [16].

Ставкалары. Салық төлеушілердің салық салынатын табысынан 30 %, негізгі өндіріс құралы жер болып табылатын салық төлеуші 10%, ал резидент еместерден 15 % салық ұсталады.

Күнтізбелік жыл корпорациялық табыс салығы үшін салық кезеңі болып табылады. Салық төлеушілер корпорациялық табыс салығын телеуді өзінің тұрып жатқан орны бойынша (ағымдағы айдың 20-шы жұлдызынан кешіктірмей) жүзеге асырады.

Жеке табыс салығы. Салық Кодексінің 141 бабына сәйкес жеке тұлғалар жеке табыс салығының субъектілері болып табылады, ал объектілеріне төлем көзінен салық салынатын және төлем көзінен салық салынбайтын табыстар жатады [16].

Жеке тұлғалардың табыстарының мынадай түрлеріне салық салынбайды:

-еңбекақы төлеуге байланысты төлемдерді қоспағанда, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген мөлшерде мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен төленетін атаулы әлеуметтік көмек, жәрдемақылар мен өтемдер;

-балаларға және асырауындағы адамдарға алынған алименттер;

-лотерея бойынша 5 айлық есептік көрсеткіш шегіндегі ұтыстар;

-әскери қызметшілер мен ішкі істер органдарының қызметкерлері әскери қызмет–міндеттерін орындауға байланысты алатын төлемдері;

-білім беру орындарында оқитындарға ҚР заңдарында белгіленген мемлекеттік стипендияларға арналған мөлшерде төленетін стипендиялар және СК 144 бабында көрсетілген салық салуға жатпайтын басқа да төлемдер[16].

Салық төлеушінің төлем көзінен салық салынатын табыстарына: қызметкердің табысы, біржолғы төлемдерден алынған табыс, жинақтаушы зейнетақы қорларынан берілетін зейнетақы төлемдері, дивиденттер, сыйақылар, ұтыстар түріндегі табыс, стипендиялар мен жинақтаушы сақтандыру шарттары бойынша табысы, ал төлем көзінен салық салынбайтын табыстарына мүліктік табыс, жеке кәсіпкердің салық салынатын табысы мен адвокаттар мен жеке нотариустардың табысы жатады.

Жеке табыс салығын есептеу кезінде қызметкердің төлем көзінен салынатын табысын анықтау кезінде салық жылы ішіндегі әрбір ай үшін шегерімге айлық есептік көрсеткіш мөлшеріндегі, асырауындағы әрбір отбасының мүшесіне айлық есептік көрсеткішіндегі сомалар мен жинақтаушы зейнетақы қорларына төленетін міндетті төлемдер жатады.

Осы Салық кодексінің 186 бабына сәйкес төмендегі табысы бар резидент салық төлеушілер салық жылынан кейінгі жылдың 31 наурызына дейін декларация табыс етуі тиіс: төлем көзінен салық салынбайтын табысы бар адамдар; тұрғын үй салумен осындай құрылыс үшін құрылыс материалдарын сатып алуды қоспағанда, салық жылында 2000 айлық есептік көрсеткіштен жоғары сомаға біржолғы ірі сатып алуды іске асырған салық төлеушілер, Қазақстан Республикасы шегінен тыс жерлерден табыс алатын және шетелдік банктердегі шоттары бар жеке тұлғалар, мерзімді әскери қызметін өтеп жүргендерді қоспағанда, мемлекеттік қызметшілер үшін көзделген заң нормаларын қолданылатын адамдар, Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары мен судьялары[16].

Қосылған құн салығы. Қосылған құн салығы – тауар өндіру, жұмыс орындау немесе қызмет көрсету мен олардың айналым процесінде қосылған құн өсімінің бір бөлігін бюджетке аударымы, сондай-ақ Қазақстан Республикасы аумағына тауар импорттау кезінде жасалатын аударым.

Субъектілері – заңды және жеке тұлғалар, ал салық салынатын айналым мен салық салынатын импорт қосылған құнға салық салу объектісі болып табылады.

Ставкасы салық салынатын айналым мөлшерінің 16 %-дан болады және (түсті және қара металдар сынығының экспортын қоспағанда) экспортқа тауар өткізу бойынша айналымға және халықаралық тасымалдарға байланысты орындалған жұмыстарға, көрсетілген қызметтерге нөлдік ставка бойынша салық салынады.

Акциздер. Акциздер дүние жүзіне кеңінен тараған салықтардың бір түрі болып табылады. Акциздер көбінесе, халық тұтынатын бірінші кезектегі тауарлардың бағасына немесе көрсетілетін қызметтердің тарифіне енгізіледі.

Акциздер –тауар бағасына, орындалатын жұмыстар мен көрсетілетін тарифіне енгізілетін, нақты ставкаларын Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеп бекітетін, міндетті төлемдер.

Акцизделінетін тауарлар – осы тауарларды жасау кезінде пайдаланылған материалдар мен шикізаттардан өндірілген және ҚР аумағына әкелінген импортталатын тауарлар болып табылады. Акцизделінетін тауарларға мыналар жатады:

1.Спирттің барлық түрлері.

2.Алкоголь өнімі.

3.Темекі бұйымдары.

4.Құрамында темекі бар басқа бұйымдар.

5.Бекіре және қызыл балық уылдырықтары.

6.Алтыннан, платинадан немесе күмістен жасалған зергерлік бұйымдар.

7.Бензин (авиациялық бензинді қоспағанда), дизель отыны.

8.Жеңіл автомобильдер (арнайы мүгедектерге арналған, қолмен басқарылатын автомобильдерден басқа).

9.Атыс және газ қарулары (мемлекеттік билік органдарының қажеттіліктері үшін алынатындарынан басқа).

10.Газ конденсатын қоса алғанда, шикі мұнай.

Қызметтің акцизделенетін түрлері:

1.Ойын бизнесі.

2.Лотереяны ұйымдастыру мен өткізу.

Акциз ставкаларын Қазақстан Республикасы Үкіметі бекітеді және тауар құнына пайызбен және заттай нысандағы өлшем бірлігіне абсолюттік сомада белгіленеді. Ойын бизнесіне бірыңғай ставка орнатуға жергілікті өкілді органдарға да құқық берілген.

Салық түрі	Субъектісі	Объектісі	Ставкасы	Төл мерзімі
------------	------------	-----------	----------	-------------

Көлік құралдарына салынатын салық	көлік құралдары бар заңды және жеке тұлғалар	мемлекеттік тіркеуге жататын көлік құралдарының барлық түрі	двигатель қуаты, көлеміне қарай айлық есептік көрсеткіште	салық кезеңінің 1 шілдесіне дейін
Мүлік салығы	меншік иесі болып заңды және жеке тұлғалар	негізгі өндірістік және өндірістік емес құралдар, тұрғын үйлер және т.б.	Заңды мүліктің жылдық құнынан 1 пайыз, жеке тұлғалар 0,1 ден жоғары (365 бап)	Салық кезеңінің 1 тамызына дейін
Әлеуметтік салық	заңды тұлғалар, жеке кәсіпкерлер, жеке нотариустар, адвокаттар	еңбекақы қорынан төлейтін төлемдер және т.б. (316 бап)	21 пайыз, ал жеке кәсіпкерлер, жеке нотариустар, адвокаттар өздері үшін 3, қызметкерлері 2 (317 бап)	есепті айдың 15 кешіктірілмей
Жер қойнауын пайдаланушыларға салық салу: 1. Үстеме пайда салығы. Арнаулы төлемдер (бонус, роялти және т.б.)	279–314 баптар			

Жоғарыда аталған тауарлар мен қызметке төленетін акциз операция жасалған күннен кейінгі оныншы күннен кешіктірілмей бюджетке аударылуы тиіс.

Жер салығы. Жеке меншік, тұрақты жер пайдалану және бастапқы өтеусіз уақытша жер пайдалану құқығындағы салық салу объектілері бар жеке және заңды тұлғалар жер салығын төлеушілер болып табылады.

Ставкалары:

1. Жеке тұлғаларға өзіндік (қосалқы) үй шаруашылығын, бағбандық және саяжай құрылысын жүргізу үшін қора-қопсы салынған жерді қоса алғанда, берілген ауылшаруашылық мақсатындағы жерлерге, базалық салық ставкалары мынадай мөлшерде белгіленеді: а). көлемі 0,50 гектарға дейін қоса алғанда – 0,01 гектар жер үшін 20 теңге; б). көлемі 0,50 гектардан асатын алаңға – 0,01 гектар үшін 100 теңге;

2. Үй іргесіндегі жер учаскелеріне мынадай базалық салық ставкалары бойынша салық салынуы тиіс: в). Астана, Алматы және облыстық маңызы бар қалалар, мысалы көлемі 1000 шаршы метрге дейін қоса алғанда – 1 шаршы метр үшін 0,20 теңге, ал басқа елді мекендерге көлемі 5000 шаршы метрге дейін қоса алғанда – 1 шаршы метр үшін де 0,20 теңге және т.с.с.[17].

Жергілікті өкілді органдардың шешімі бойынша 5000 шаршы метрден асатын жер учаскелеріне салық ставкалары 1 шаршы метрі үшін 1,00 теңгеден 0,20 теңгеге дейін төмендетілуі мүмкін. Бұлардан басқа заңда елді мекендер, өнеркәсіп жерлеріне, елді мекендер шегінде орналасқан өнеркәсіптер жерлеріне, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың, орман, су қоры жерлеріне, автотұрақтар, автомобильге май құю станцияларына және базарлар орналасқан жер учаскелеріне салық ставкалары қарастырылған.

Басқа салықтардың түрлері кестеде берілген:

Тақырыбы №9. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы және әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы

Мақсаты: Еңбек құқығы ұғымын, қайнар көздерін, еңбек қатынастары ұғымын, еңбек келісім шарты, түрлері, нысандары ұғымдарын түсіндіру, еңбек келісім шартын жасау және тоқтату тәртібін, еңбек заңдарының негізгі бағыттарын анықтау, еңбек құқығының басқа құқық салаларымен айырмашылығын көрсету, еңбек заңының баптарын және бөлімдерімен жұмыс істеуі, әлеуметтік қамтамасыз ету, әлеуметтік сақтандыру, зейнеткерлік қамтамасыз ету ұғымдарын анықтау.

Жоспары:

1. Еңбек құқығы. Қайнар көздері. Негізгі принциптері
2. Еңбек шарты, оны жасау және тоқтату тәртібі
3. Жұмыс уақыты және демалыс уақыты
4. Еңбек ақы, оның түрлері
5. Еңбек дауы, оны қарастыратын органдар

Еңбек құқығы – еңбек қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Бұл қатынастар тараптардың әдетте жеке және ұжымдық шарттар негізінде белгілі бір еңбек қызметін жүзеге асыруы жөнінде туындайтын жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы қатынастар және ҚР Конституциясына негізделген еңбек туралы

заңдарымен реттеледі. Ең негізгісі 2007 жылдың 10 маусымында қабылданған “Қазақстан Республикасының еңбек кодексі” болып табылады.

Еңбек туралы нормативтік-құқықтық кесімдердің сақталуын бақылауды Қазақстан Республикасы Үкіметі бекіткен Ережеге сәйкес еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрлігі, мемлекеттік еңбек инспекторлары жүзеге асырады.

Аталған құқықтық-нормативтік кесімнің төмендегідей қолдану ерекшеліктері бар:

- ҚР аумағындағы еңбек қатынастарын реттеумен қатар, осы заң елімізде жұмыс істейтін шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға да қолданылады;
- әркімге өз еңбек құқықтарын іске асыруына тең мүмкіндіктер беріледі;
- жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, мүлік пен қызмет жағдайына, тұрғылықты жеріне, діни көзқарасына, сеніміне, азаматтығына, қоғамдық бірлестіктерде тұруына, сондай-ақ қызметкердің іскерлік қабілеті мен оның еңбегінің нәтижесіне байланысты болмайтын басқа да мән-жайларға қарамастан, ешкімнің де еңбек құқықтары шектелуге немесе оларды іске асыруға, қандай да бір артықшылықтар алуға тиісті емес;
- мәжбүрлі еңбекке тиым салынады, еңбектің осы түріне тек сот үкімі бойынша, не төтенше немесе соғыс жағдайлары жарияланған кездерде ғана жол беріледі.

Еңбек заңдарының принциптері : (ЕтЗК 4 бап)

- Еңбек еркіндігіне құқық;
- Мәжбүрлі еңбекке жол бермеу;
- Кемсітушілікке жол бермеу;
- Кәсіп түрін таңдауға құқық;
- Еңбек қауіпсіздігі мен тазалық талаптарына құқық;
- Тынығу құқығы;
- Жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалу;

Еңбек шарттарының құқықтық реттелуі:[18].

Қызметкерлер мен жұмыс берушілердің әлеуметтік-экономикалық мүдделерін реттеу үшін шарттық негіздер қолданылады. Негізгілері: келісімдер мен еңбек шарттары.

Келісімдерге Республикалық Бас келісімді атауға болады немесе әлеуметтік серіктестік-үштік: Үкімет, Кәсіподақтар және Жұмыс берушілер арасындағы келісім жатады.

Еңбек қатынастары негізінен жеке еңбек шарттарымен және ұжымдық шарттармен реттеледі. Жеке еңбек шарты – жұмыс беруші мен қызметкердің арасында жазбаша жасалған екі жақты келісім. Шарт бойынша қызметкер жұмыс берушінің актісін атқара отырып, белгілі бір мамандық, біліктілік немесе лауазым бойынша жұмысты орындауға, ал

жұмыс беруші қызметкерге жалақысын және заңдар мен тараптардың келісімінде көзделген өзге де ақшалай төлемдерді уақытында және толық төлеуге, еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге міндеттенеді. Жеке еңбек шарты: белгісіз мерзімге; белгілі бір мерзімге; белгілі бір жұмысты орындау уақытына немесе уақытша болмаған қызметкерді ауыстыру уақытына жасалуы мүмкін. Егер шартта оның қолданылу мерзімі көрсетілмесе, шарт белгісіз мерзімге жасалған деп есептеледі.

Жеке еңбек шарты жазбаша түрде кемінде екі дана етіп жасалып, оған тараптар қол қояды, ал бір данасы қызметкерге беріледі [19].

Осыдан кейін қызметкердің жұмысқа қабылданғаны жөнінде бұйрық шығарылады. Еңбек кітапшасы (ол болған жағдайда), немесе жеке еңбек шарты не жұмысқа қабылдау мен жұмыстан босату туралы бұйрықтардың көшірмелері қызметкердің еңбек қызметін растайтын құжаттар бола алады. Қызметкердің оған тапсырылатын жұмысқа сәйкестігін тексеру мақсатында тараптардың келісімімен сынақ өткізілуі мүмкін. Сынақ мерзімі үш айдан аспауы тиіс. Сынақ туралы талап шартта көрсетілуі, ал бұл болмаған жағдайда қызметкер жұмысқа сынақсыз қабылданды деп есептелінеді.

Жеке еңбек шартының тоқтатылу негіздері: мерзімнің бітуі бойынша; тараптардың еркіне байланысты емес мән-жағдайларда - әскери қызметке шақырылғанда, қызметкер қайтыс болса және т.б.

Шартты бұзу негіздері: тараптардың келісімі бойынша; тараптардың бірінің бастамасы бойынша (бір ай бұрын біреуі екіншісін жазбаша ескертсе); заңнамалық кесімдерде көзделген өзге де негіздер болып табылады. Жеке еңбек шартын бұзу мен тоқтату жұмыс берушінің бұйрығымен хатталады.

Қызметкер жеке еңбек шарты жұмыс берушіге бұл туралы бір ай бұрын жазбаша ескертіп тоқтатуға құқылы, ал екі тарап келісімге келсе, ескерту мерзімі біткенге дейін шарт тоқтатылуы мүмкін. Жұмысты жалғастыруды жоққа шығаратын немесе едәуір қиындататын мән-жайлар болған кезде шартты бұзу қызметкердің өтінішінде көрсетілген мерзімде жүргізіледі.

Жұмыс берушіге өз бастамасымен жеке еңбек шартын біржақты бұзуына төменгі жағдайлар негіз бола алады:

1. Заңды тұлғаның таратылуы, жұмыс беруші жеке кәсіпкердің қызметінің тоқтататылуы.

2. Қызметкерлердің саны немесе штаты қысқартылуы.

3. Жеке еңбек шартының қолданылу мерзімі ішінде қызметкердің жеткілікті біліктілігінің болмауы не белгілі бір жұмысты жалғастыруға кедергі келтіретін денсаулық жағдайының салдарынан атқаратын қызметіне немесе орындайтын жұмысына сәйкессіздігі аңғарылады.

4. Жүктілігі және бала тууы бойынша демалыста болу уақытын есептемегенде, еңбекке уақытша жарамсыздығы салдарынан, сондай-ақ заңдарда сол ауру бойынша еңбекке жарамсыздықтан неғұрлым ұзақ

мерзімі белгіленбесе, жұмысқа екі айдан астам уақыт бойы келмеген жағдайда бұзылуы мүмкін [18].

Аурулар түрлерінің тізбесін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді. Еңбек қабілетін еңбекте мертігуіне немесе кәсіптік ауруға байланысты жоғалтқан қызметкердің жұмыс орны еңбек қабілеті қалпына келгенге немесе мүгедектік анықталғанға дейін сақталады;

1. Қызметкер ұйыммен бірге басқа жерге ауысудан бас тартқанда.

2. Іркіліске байланысты басқа неғұрлым жеңіл жұмысқа ауыстырудан бас тартқан жағдайда.

3. Еңбек жағдайларындағы өзгеріске байланысты жұмысты жалғастырудан бас тартқанда.

4. Тәртіптік жазасы бар қызметкер еңбек міндеттерін дәлелді себептерсіз қайталап орындай алмаса.

5. Бір жұмыс күнінде дәлелді себептерсіз жұмыста үш сағат бойы болмауы;

6. Жұмысқа алкогольдік немесе нашақорлық масаң күйде немесе өзге де түрдегі уыттық улану жағдайында келуі;

7. Жұмыс күні ішіндегі алкогольді, нашақорлық масаңдық немесе өзге де жағынан улану жағдайын туғызатын заттарды пайдалануы;

8. Қызметкердің еңбекті қорғау немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзуының әсерінен, өзінің жарақат алуы мен аварияларды қоса алғанда, ауыр зардаптарға әкеп соғуы немесе соның мүмкіндігі;

9. Жұмыс орны бойынша соттың заңды күшіне енген үкімімен немесе қаулысымен белгіленген мүлікті (соның ішінде ұсақ заттарды) ұрлауы;

Егер қызметкердің іс-әрекеті оған жұмыс беруші тарапынан сенімнің жоғалуына негіз болса, ақшалай немесе құндылықтармен тікелей қызмет ететін қызметкер кінәлі іс-әрекет жасаса тәртіптік жауапқа тартылады [19].

Білім беру саласында тәрбиешілік міндетті атқарушы қызметкер аталған жұмысты жалғастыруға сыйымсыз моральға жат қылық жасаса.

Жеке еңбек шартына сәйкес өзіне сеніп тапсырылған мемлекеттік, қызметтік, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпияларды құрайтын мәліметтерді жария етсе.

Басқа жұмыстарға ауысудан бас тартқан жағдайда.

Бұрын осы жұмысты орындап келген қызметкер сот шешімімен жұмысына қайта алынған жағдайда оның орнына алынған қызметкермен еңбек шарты бұзылады.

Егер еңбек шарты заңсыз негізде бұзылған не басқа жұмысқа заңсыз ауыстырылған жағдайда еңбек дауын қарайтын орган қызметкерді бұрынғы жұмысына қайта алғызуға және де оған амалсыздан жұмыссыз жүрген барлық уақыты, бірақ үш айдан аспайтын, үшін орташа табысы төленуі тиіс.

Сонымен қатар жұмыс беруші:

-алкогольдік, нашақорлық масаңдық немесе өзге де түрдегі улану жағдайында жұмысқа келсе;

-еңбек қорғау ережелері бойынша емтихандар тапсырмаған болса; жеке басын қорғаудың жұмыс беруші берген керекті құралдарын пайдаланбаған болса;

-егер қызметкер заңдарға сәйкес, дәрігерлік тексеруден міндетті бола тұрып одан өтпесе, жұмыстан шеттетуге міндетті. Жұмыстан шеттету кезінде жалақы сақталмайды [18].

Еңбек шартының екінші түрі ұжымдық шарт. Ол жұмыс берушілер мен кәсіподақтар не кәсіподақтар мүшесі емес қызметкерлер келіссөздер жүргізу үшін қол қойған жазбаша шарт түріндегі құқықтық кесім болып табылады [19].

Жоғарыда аталғандармен қоса еңбек заңында маусымдық қызметкерлердің, үй қызметкерлерінің, үйінде жұмыс істейтін және вахталық әдіспен еңбек ететіндердің еңбек құқықтары реттелген.

Жұмыс уақыты және демалыс уақыты

Жұмыс уақыты деп еңбек шартына сәйкес, заңмен белгіленген тиісті жұмыс уақытын айтады. Оның қалыпты ұзақтығы аптасына 40 сағаттан аспауы тиіс. Он төрт жастан он алты жасқа дейінгі қызметкерлер үшін – аптасына 24 сағаттан, он алтыдан он сегіз жасқа дейін – аптасына 36 сағаттан, ал ауыр дене жұмыстарында және еңбек жағдайлары зиянды жұмыстарда істейтін қызметкерлер үшін – аптасына 36 сағаттан аспайтын, қысқартылған жұмыс күні белгіленеді.

Еңбек заңы қызметкерлер үшін ұзақтығы бес күндік жұмыс аптасы, ал өндірісінің сипаты мен жұмыс жағдайларына байланысты бес күндік жұмыс аптасын енгізу орынсыз болатын ұйымдарда, алты күндік жұмыс аптасы белгіленеді. Алты күндік жұмыс аптасы (40 сағат) кезінде күнделікті жұмыстың ұзақтығы – 7 сағаттан, 36 сағат болғанда – 6 сағаттан және апталық норма 24 сағат болғанда – 4 сағаттан аспауы тиіс. 22 сағаттан бастап таңғы 6–ға дейінгі уақыт түнгі уақыт болып есептеледі [18].

Тынығу уақыты дегеніміз бұл жұмыс уақыты арасында еңбеккерге тынығуға және тамақ ішуге берілетін уақыт. Оның түрлері: демалуға және тамақ ішуге берілетін үзіліс, апта аралығындағы демалыс, мейрам күндері, жыл сайынғы демалыс.

Күнделікті жұмыс ішінде қызметкерге демалу және тамақтану үшін, жинақтап алғанда ұзақтығы бір сағаттан кем болмайтын үзіліс және заңда бес күндік жұмыс аптасы жағдайында аптасына – екі, ал алты күндікте бір демалыс күні қарастырылған. Жалпы демалыс күні жексенбі. Екі демалыс күні әдетте қатарынан беріледі.

Мейрам күндері – бұл барлық мекемелер мен кәсіпорындарда жұмыс істемейтін күн. Мемлекеттік мерекелер: 1, 2 қаңтар – Жаңа жыл; 8 наурыз – Халықаралық әйелдер күні; 22 наурыз – Наурыз мейрамы; 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі; 9 мамыр – Жеңіс күні; 30 тамыз –

Қазақстан Республикасының Конституциясы күні; 1 желтоқсан – Президент күні; 16,17 желтоқсан – Республиканың тәуелсіздік күні болып анықталған.[18].

Демалыс және мереке күндерісенбі, жексенбі күндеріне сәйкес келген жағдайда мерекеден кейінгі жұмыс күні демалыс күні болады. Егер басқа нормативтік кесімдерде, жеке, ұжымдық шарттарда және жұмыс берушілердің кесімдерінде басқаша көзделмесе, ұзақтығы кемінде жиырма төрт күн болатын ақылы жыл сайынғы еңбек демалысы беріледі. Еңбек заңдары мынадай демалыстың түрін белгілейді: жыл сайынғы, қосымша, арнайы мақсаттарға арналған демалыс, жалақы сақталмайтын қысқа мерзімге берілетін демалыс.

Еңбек шарты тараптарының келісімі бойынша жұмыскердің өтініші негізінде оған жалақы сақталмайтын демалыс берілуі мүмкін. Жалақы сақталмайтын демалыстың ұзақтығы жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы келісім бойынша айқындалады. Жұмыс беруші:

- 1) неке тіркелгенде;
- 2) бала туылғанда;
- 3) жақын туыстары қайтыс болғанда;

4) еңбек, ұжымдық шарттарда көзделген өзге де жағдайларда жұмыскердің хабарламасы негізінде күнтізбелік бес күнге дейін жалақы сақталмайтын демалыс беруге міндетті.

Жұмыс істеген бірінші жылы үшін еңбек демалысы жеке еңбек шарты бойынша бірінші жұмыс жылы өткеннен кейін беріледі. Жүктілігі мен босануы бойынша демалыстан басқа әйелге оның өтініші бойынша баласы үш жасқа толғанға дейін оған күтім жасау жөнінде жалақысы сақталмайтын қосымша демалыс беріледі. Қосымша демалыс уақыты ішінде оның жұмыс орны мен қызметі сақталады. Жеке еңбек шартын бұзу кезінде, оның қандай негізде бұзылғанына қарамастан, өзінің жыл сайынғы еңбек демалысын алу құқығын пайдаланбаған немесе толық пайдаланбаған қызметкерлерге өтемақы төлеу және білім беру ұйымында оқитын қызметкерлерге емтихандар тапсыру, диплом жобасын қорғау, бітірушілер емтихандарын кезінде ақылы немесе ақы төленбейтін қосымша демалыс беру мүмкіндіктері заңда қарастырылған.

Жеке еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі.

Жеке еңбек шартындағы басқа тарапқа материалдық зиян келтірген тарап оны сот шешімі негізінде, не ерікті түрде төлейді. Материалдық жауапкершілік жеке еңбек шартында арнайы нақтылануы тиіс[20].

Егер қызметкер өзінің еңбек міндеттерін атқаруына байланысты жұмыс берушінің кінәсынан жарақат алса немесе денсаулығына өзге де зиян келіп, соның салдарынан ол еңбек қабілетін толық немесе ішінара жоғалтса, жұмыс беруші оған келтірілген зиянды Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық кесімдерінде көзделген тәртіп пен жағдайларда өтеуге міндетті. Атап айтқанда, бір мерзімдік жәрдемақы төлеу тәртібі мен мөлшері, сондай-ақ денсаулығы бұзылған

немесе қайтыс болған қызметкерге келтірілген зардаптың орнын толтыру көзделген.

Қызметкерлердің толық материалдық жауаптылық жағдайлары:

-қызметкер мен жұмыс берушінің арасында жазбаша шарт бойынша қызметкерге берілген мүлік пен басқа да құндылықтың сақталуын қамтамасыз ету үшін өзіне толық жауапкершілікке алуы;

-заңдарға сәйкес қызметкерге еңбек міндеттерін орындау кезінде жұмыс берушіге келтірілген зиян үшін толық жауапкершілігі;

-қызметкер мүлік пен басқа да құндылықтарды бір жолғы сенімхатпен немесе басқа да біржолғы құжаттар бойынша есеп беруі;

-қызметкердің жұмыс уақытындағы алкогольдік, нашақорлық немесе уытқұмарлық мас болуы [18].

Жалақы төлеу. Жұмыс беруші еңбек мәселелері жөніндегі құқықтық-нормативтік кесімдерге, жеке еңбек, ұжымдық шарттарға сәйкес қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеуге міндетті және бұл ақы мерзімдік, келісімді түрде немесе еңбекке ақы төлеудің өзге де жүйелері бойынша іске асырылады. Қызметкердің жалақысы орындалатын жұмыстың саны мен сапасына, күрделілігіне қарай белгіленеді.

Жалақының мөлшерін жұмыс беруші дербес белгілейді және ол ҚР заңдарында белгіленген ең төменгі төлеудің төмендегі қағидалары бойынша жүзеге асырылады:

-мерзімнен тыс жұмыс ақы бір жарым есе мөлшерден кем төленбейді;

-мереке және демалыс күндердегі жұмыс ақысы екі еседен төмен болмайтын мөлшерде төленеді;

-түнгі уақыттағы жұмыстың әрбір сағатына еңбекақы бір есе мөлшерден кем төленбейді;

-жалақы бір айда кем дегенде бір рет төленеді және т.б.

Қызметкерлерді көтермелеу және жазалау шаралары

Еңбек тәртібін бұзғаны үшін, яғни қызметкердің кінәсінен оған жүктелген еңбек міндеттерінің орындалмағаны немесе тиісінше орындалмағаны үшін жұмыс беруші тәртіптік жазалардың мынандай түрлерін қолдануға құқылы: ескерту жасауға; сөгіс беруге; заңда көрсетілген жағдайларда жеке еңбек шартын бұзуға. Осылардан басқа тәртіптік жазалау шараларын қолдануға жол берілмейді. Тәртіптік жазаны қолданудан бұрын қызметкерден жазбаша түсініктеме талап етілуге тиіс, ал жаза теріс әрекет байқалған күннен бастап бір айдан кешіктірілмей қолданылады және оны теріс әрекет жасалған күннен бастап алты айдан кешіктіріп қолдануға болмайды. Тәртіптік жаза қолдану туралы бұйрық жазаға тартылған қызметкерге қол қойғызылып жарияланады.

Еңбек даулары

Еңбек даулары тараптардың келісімі бойынша немесе сот тәртібімен қаралады. Сотқа дейін еңбек дауларын келісім комиссиясы қарай алады. Ол комиссия тараптардың бірлескен шешімі бойынша жұмыс берушілер мен қызметкерлердің саны тең өкілдерінен тепе-тең негізде құрылып,

қызметкерлердің өкілдері ұйымның жалпы жиналысында сайланып, жұмыс берушінің өкілдерін ұйым басшысы тағайындайды [18].

Келісім комиссиясы арыз берушінің өтінішін ол берілген күннен бастап үш күн мерзім ішінде қарайды. Оны қарау нәтижелері бойынша шешім қабылданып, арыз берушіге беріледі. Арыз қанағаттандырылған жағдайда кінәлі жақ шешімді үш күн мерзім ішінде орындайды. Аталған заң ұжымдық дауларды шешудің ереуіл сияқты ең шектен шыққан шарасын жеке реттейді. Ереуіл – еңбек ұжымы мен жұмыс беруші арасындағы өздерінің әлеуметтік-экономикалық және кәсіби талаптарын қанағаттандыру үшін (жұмысқа шықпау, еңбек міндеттерін орындамау) еңбек ұжымы мүшелерінің белгілі бір мерзімге немесе еңбек ұжымының талаптарын жұмыс беруші қанағаттандырғанға дейін жұмысты толық немесе ішінара тоқтату арқылы білдіретін күрес шарасы.

Әлеуметтік қамсыздандарудың құқықтық негіздері

Конституцияның 28-бабында "Қазақстан Республикасының азаматына жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айрылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған ең төменгі жалақы мен зейнетақының мөлшеріне, әлеуметтік қамсыздандырылуына кепілдік беріледі. Ерікті әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленіп отырады", – делінген.

Жасына сай зейнетақы тағайындау мен төлеудің мүлдем жаңа механизмі көзделген:

-дербес жинақтаушы зейнетақы қорлары арқылы зейнетақыны жинақтау;

-1998 жылғы 1 қаңтарға дейінгі еңбек жылдарын есепке ала отырып зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік Орталықтан зейнетақы тағайындау.

Тақырыбы №10. Экологиялық және жер құқығының негіздері

Мақсаты: Экологиялық құқықтық жүйесін түсіндіру оның қажеттілігін анықтау, ҚР қоғамдық ұйымдарды қызметінің бағыттарын түсіндіру, қоршаған ортаны қорғау туралы заңның, жер туралы заңның негізгі бағыттарын түсіндіру, олардың өзектілігін көрсету, ҚР экологиялық қиыншылықтағы аумақтарды анықтау.

Жоспары:

1. Экологиялық құқық: ұғымы, пәні, әдістері, қағидаттары, жүйесі
2. Экологиялық заңдар жүйесі
3. Экологиялық құқық бұзу жағдайындағы жауаптылық
4. Жер құқығы. Заңды тәртібі

Экологиялық құқықтың теориялық және әдістемелілік салаларының негізгі тіректерінің бірі ұғымдар мен санаттар болып табылады. Мысалы

экологиялық құқық негіздерімен оқып танысу барысында «экология», «қоршаған орта», «қоршаған ортаны қорғау», «табиғи ресурстар», «табиғат пайдалану» т.б. осы сияқты атауларды кездестіруге болады. Сондықтан солардың негізгілерінің мәнін ашып, қысқаша тоқталып кетуге болады.

Экология терминін ғылымға 1866 жылы неміс биологы Эрнст Геккель (1834–1919) енгізген. Экология тірі организмдер мен қоршаған ортаның тығыз байланыста, қарым-қатынаста тіршілік етуі жайындағы ілім. Қоршаған орта – табиғи объектілердің, өзара қарым-қатынастағы атмосфералық ауаны, жердің озон қабатын, суды, топырақты, жер қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, сондай-ақ климатты қоса алғанда жиынтығы [21].

Экологиялық мәселелердің шиеленісуіне байланысты адамзат тарапынан қоршаған ортаны қорғауды, яғни экологиялық қауіпсіздікті сақтауды талап етеді. Экологиялық қауіпсіздік дегеніміз жеке адамның, қоғамның өмірлік маңызды мүдделері мен құқықтарын қоршаған ортаға антропогендік және табиғи ықпал ету нәтижесінде туындайтын қатерден қорғалуының жай-күйі. Ал қоршаған ортаны қорғау – табиғат пен адамның өзара үйлесімді іс-қимылына, қоршаған ортаның сапасын жақсартуға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен молықтыруға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі. Қоршаған ортаның тазалығының төмендеуіне оның ластануы әсер етеді. Қоршаған ортаның ластауы – қоршаған ортаға ықтимал қауіпті химиялық және биологиялық заттардың, радиоактивті материалдардың, өндіріс пен тұтыну қалдықтарының түсуі, сондай-ақ қоршаған ортаға шудың, тербелістің, магнитті өрістердің, және өзге де зиянды физикалық ықпалдардың әсері. Сондықтан адамзаттан табиғатты барынша тиімді, сапалы, үнемділікпен пайдалану талап етіледі.

Ал табиғатты пайдалану дегеніміз адамның шаруашылық және өзге де қызметінде табиғи ресурстарды пайдалануы. Табиғи ресурстар бұл қоғамның материалдық, мәдени және басқа қажеттерін қанағаттандыру үшін қоршаған ортаның шаруашылық және өзге қызмет процесінде пайдаланылатын өзге құрамдас бөліктері.

Экологиялық құқықтық нысаны (объектісі) қоғам мен табиғаттың өзара байланысы барысында туындайтын қоғамдық қатынастар. Экологиялық құқықтың оқытатын пәні:

- 1) қоршаған табиғи ортаны қорғау;
- 2) табиғат байлықтарын тиімді пайдалану;
- 3) жеке, заңды тұлғалардың және мемлекеттің экологиялық құқықтары мен мүдделерін қорғау барысындағы туындайтын қатынастарды оқытады.

Экологиялық құқықтар әдістер дегеніміз нақты бір міндетті орындауға бағынылған шындықты, болмысты, практикалық және теориялық жағынан игерудің амал-айлаларының жиынтығы. Әдетте құқықтық нормалардың орындалуы үшін адамдардың мінез-құлығына

әсер етудің әкімшілік-құқықтық және азаматтық құқықтық әдістері қолданылады. Аталған әдістер экологиялық құқық саласында да пайдаланылады.

Әкімшілік-құқықтық әдістер құқықтық қатынастардың субъектілерінің тең емес, билік етушілер мен оған бағынушалар қатынасынан туындайды (бастық, директор және бағыныштылар, полиция және құқық бұзушы).

Азаматтық құқықтық әдіс құқықтық қатынастың субъектілерінің заң алдында өзара теңдігіне негізделген (экологиялық құқық бұзғаны үшін жеке және заңды тұлғалардың тең жауаптылығы).

Сонымен бірге императивті және диспозитивті әдістер қолданылады. Императивті экологиялық құқықтық қатынастарының субъектілерінің құзыретін белгілегенде оларға алдын ала көрсету, жазу, тыйым салу нормалары қолданылады. Диспозитивтік әдіс ол экологиялық құқықтық қатынастардың субъектілері өзара ұсыныс, санкция, рұқсат беру сияқты амалдардың негізінде әрекет жасауы.

Экологиялық құқықтық қағидаттары. Қағидат – құқықтық – нормативтік материяның қабырғасы, негізгі бастамасы бола отырып, құқықтық реттеудің әдістернің бағытын, мақсатын, міндетін, қазіргі таңдағы экологиялық заңнамалардың мәнді сипатын, экологиялық қатынастардың дамуының объективті заңдылықтарын көрсетеді.

Экологиялық құқықтың мынандай қағидаттарын көрсетуге болады:

1) адамның өмірі мен денсаулығын қорғаудың басымдығы, халықтың өмірі, еңбегі мен демалысы үшін қолайлы қоршаған ортаны сақтау және қалпына келтіру;

2) Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастар жағдайында тұрақты дамуға көшуі, адамдардың қазіргі және болашақ ұрпақтарының салуатты және қолайлы қоршаған ортаға деген қажеттерін қанағаттандыру мақсатында қоршаған ортаның әлеуметтік-экономикалық міндеттері мен проблемаларын теңдестіре отырып шешу;

3) экологиялық жағдайы қолайсыз аумақтардағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және бұзылған табиғи экологиялық жүйелерді қалпына келтіру;

4) табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және молықтыру, табиғатты пайдаланғаны үшін кезек-кезеңмен ақы төлеуді енгізу және қоршаған ортаны қорғауға экономикалық жағынан ынталандыруды енгізу;

5) биологиялық алуан түрлілікті және экологиялық, ғылыми және мәдени жағынан ерекше маңызы бар қоршаған орта объектілерін сақтауды қамтамасыз ету;

6) қоршаған ортаны қорғау туралы заңды мемлекеттік реттеу мен мемлекеттік бақылау, оларды бұзғаны үшін жауапкершіліктің ымырасыздығы;

7) қоршаған ортаға нұқсан келтіруге жол бермеу, қоршаған ортаға ықпал ету мүмкіндігін бағалау;

8) халықтың, қоғамдық бірлестіктер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қоршаған ортаны қорғау саласында белсенді түрде және демократиялық жолмен қатысуы;

9) халықаралық құқық негізінде қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық қағидаттарын сақтау негізінде жүзеге асырылады.

Экологиялық құқықтың жүйесі жалпы және ерекше деген екі бөлімнен тұрады. Жалпы бөлім қоғам мен табиғаттың өзара қарым-қатынасы, жаһандық және ұлттық экологиялық мәселелер, табиғатты құқықтық қорғау, қоршаған ортаны қорғау, табиғат қорлары мен байлықтарын ұтымды пайдалану мен қайта өндіру ұғымдары, Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының қалыптасу тарихы, экоқұқықтық пәні, әдістері, қағидалары, экоқұқықтың деректік көздері, табиғат қорларына, байлықтарына меншік құқығы, экологиялық пайдалану мен қоршаған табиғи ортаны қорғауды мемлекеттік реттеу мен басқару, экологиялық бақылаудың ұйымдастырушылық – бақылау нысандары, қоршаған табиғи ортаға әсер етудің бағасы және экологиялық сараптама, экологиялық мониторинг және табиғи қорлық кадастр, экологиялық заңнамалардың бұзылғаны үшін жауаптылық сияқты мәселелерді қарастырады.

Ерекше бөлім жерді, суды, ауаны, орманды, жер қойнауын, жануарлар, өсімдіктер дүниесін пайдалану және қорғаудың, экологиялық құқық бұзушылық және жауаптылықтың экологиялық-құқықтық тәртіптерін оқытады.

Экологиялық мәселелер: түрлері, шешу жолдары.

Бүгінгі таңда адамзат табиғатты игеруде, ғылым мен техниканың дамуында ғаламат табыстарға жетті. Екінші жағынан өркениеттің дамуымен қатар биосфераның тұрақсыздануы және қоршаған ортаның, табиғи жүйелердің тозу қаупі туындап отыр. Соның салдарынан барынша шиеленіскен жаһандық, ұлттық және жергілікті экомәселелер қалыптасты. Оларды шешуге тек қана қазақстандықтардың ғана емес, халықаралық ынтымақтастықты кеңейту жолымен қол жеткізіледі.

Экологиялық мәселелер. Жаһандық экологиялық мәселелер:

1. Климаттың өзгеруі;
2. Озон қабатының бұзылуы;
3. Биоәртүрлілікті сақтау (өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің әртүрлілігін);
4. Жердің шөлейттенуі және тозуы.

Ұлттық экологиялық мәселелер:

1. Семей, Арал;
2. Каспий теңізі қайраңының ресурстарын қарқынды игерумен байланысты мәселелер;

3. Су ресурстарының сарқылуы және ластануы;
4. Байырғы ластанулар;
5. Траншекаралық сипаттағы мәселелер;
6. Әскери–ғарыш және сынақ кешендері полигондарының әсері.

Жергілікті экологиялық мәселелер:

1. Әуе бассейнінің ластануы;
2. Радиоактивті ластану;
4. Химиялық ластану;
5. Өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтар;
6. Табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар.

Ұлттық экологиялық мәселелер:

Экологиялық апат аймақтары (Семей, Арал). Табиғи экологиялық жүйелердің бұзылуы, флора мен фаунаның тозуы орын алған және қолйсыз экологиялық ахуал салдарынан халықтың денсаулығына елеулі зиян келтірілген Арал және Семей өңірлері экологиялық апат аймақтары болып жарияланды. Экологиялық апат аймақтары елдің ішкі қауіпсіздігіне нақтылы қатер болып табылады.

Қазіргі уақытта бұрынғы Семей полигонына шектес аудандарда (71,9 мың халқы бар 85 елді мекен) онкологиялық аурулардың және адамдар өлімінің, қан айналымы жүйесі ауруларының, жаңа туған сәбилер арасындағы кеселдердің және ерте қартаю көрінісінің жоғары деңгейі байқалуда. Арал өңірі экологиялық апат аймағында (186,3 мың халқы бар 178 елді мекен) әсіресе әйелдер және балалар арасында асқазан–ішек аурулары мен қан аздығы, балалардың шетінеуі мен туа біткен патологияның жоғары деңгейі байқалуда. 1960 жылдан бастап Арал теңізі деңгейі 17 метрге, көлемі 75 пайызға кеміген. Теңіз өзінің бұрынғы жағасынан 100–150 шақырым кетіп, 33 мың шаршы шақырым жағалау жалаңаштанған. Кейбір мәліметтерге қарағанда жыл сайын Аралдан желдің күшімен 100 тоннаға дейін тұз ұшып, Еуропаға, Солтүстік мұзды мұхитқа дейін жеткен.

Елдің ішкі қауіпсіздігіне қатерді жою мақсатында экологиялық апат аймақтарында халықтың тұруының әлеуметтік–экономикалық және экологиялық жағдайын кешенді талдау жөнінде іс-шаралар жүргізу, оның сапалы ауыз сумен қамтамасыз етілуіне баға беру, экологиялық талаптарды әзірлеу және аумақтарды экологиялық бағалау мен ядролық сынақтар және өзге де факторлардың халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға әсерінің салдарын ескере отырып, сауықтыру-оңалту іс-шараларын жүзеге асыру қажет. 2007 жылға дейін халықтың ішкі көші-қоны және экологиялық апат аймақтарының аумақтарын шаруашылыққа пайдалану бағдарламасы әзірленуі қажет.

Экологиялық заңдар

Экологиялық құқықтық нормативтік актілердің ішінде халықаралық құқықтық нормативтік актілер ерекше орын алады. Олар ҚР заңдарынан заңдық күші жағынан жоғары. ҚР Конституциясының 4–бабы 3–

тармағында «Республика бекіткен халықаралық шарттардың Республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қоданылады» делінген[5].

ҚР Конституциясының 6–бабы 3–тармағы: «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, бсқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» [5].

ҚР Конституциясының 31–бабы 1–тармағы: «Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды»[5].

ҚР Конституциясының 38–бабы: «ҚР азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті» [5].

Адамдар өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін деректер мен жағдаяттарды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауапкершілікке әкеп соғады.

Егемендік пен Тәуелсіздік жарияланған уақыттан бастап ҚР–да қоғамдық дамуда елеулі өзгерістер болды. Мемлекет дамуының стратегиялық құжаттары әзірленді, табиғат қорғау заңнамасының негізі құрылды, қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша бірқатар халықаралық конвенцияларға қол қойылды, табиғат қорғау қызметін басқару жүйесі құрылды. Мысалы, 1997 жылы «Қоршаған ортаны қорғау туралы», «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы», «Экологиялық сараптамалар туралы», Заңдар, ал 2002 жылы «Атмосфералық ауаны қорғау туралы» Заң қабылданды. Табиғатты ұтымды пайдалану саласында Президенттің «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» (1996 жыл) және «Мұнай туралы» (1995 жыл) заң күші бар Жарлықтары, 2003 жылы – Орман, Су және Жер кодекстері қабылданды. Заңға тәуелді қажетті нормативтік құқықтық актілердің көпшілігі әзірленіп, бекітілді.

Экологиялық құқық бұзушылыққа қарсы заңды жауаптылық

Заңды жауаптылық дегеніміз құқыққа қарсы жасаған әрекеті үшін құқық бұзушыға қолданылатын, белгілі бір мүліктік және жеке сипаттағы зиян шектіретін мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Экологиялық құқық бұзушылыққа қарсы заңды жауаптылық дегеніміз мемлекеттің қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнаулы құзыретті, құқық қорғау органдары және басқа да құзыретті субъектілер мен экологиялық құқық бұзушының арасындағы сол бұзушыға жаза қолдану жөніндегі қарым-қатынас.

Тәртіптік жауаптылық. Тәртіптік жауаптылық еңбек саласы, қызмет бабы, лауазым дәрежесімен тығыз байланысты. Экологиялық құқық бұзушылық, немесе қоршаған ортаға бағытталған теріс қылығы үшін қызметкерге жаза түрінде қолданалатын санкцияны тәртіптік жауаптылық дейміз. Сондықтан тәртіптік теріс қылық деп қызметкердің кінәсінен оған жүктелген қызметтік міндеттердің дұрыс орындалмауын

не мүлде орындалмауын айтамыз. Сондықтан, жұмыс беруші қызметкерге қызмет, шарт бойынша өзінің қоршаған ортаға байланысты қызметтік міндетін орындамағаны үшін оған тәртіптік жазалар қоданылады. ҚР 1999 жылғы 10 желтоқсандағы «Еңбек кодексінің» 94-бабына сәйкес тәртіптік жазалардың мына түрлері қоданылады: 1) ескерту жасау; 2) сөгіс беру; 3) қатаң сөгіс беру [18].

Егер экология саласында теріс қылық жасаушы мемлекеттік қызметкер болса, 1999 жылғы 23 шілдедегі «Мемлекеттік қызметкер туралы» Заңның 28-бабына сәйкес төмендегідей тәртіптік жазалар қолданылады:

- 1) ескерту жасау;
- 2) сөгіс беру;
- 3) қатаң сөгіс беру;

Тәртіптік жаза қолдану үшін қызметкерден жазбашатүсініктеме алынады, бірақ та жұмыскердің түсініктеме бермеуі тәртіптік жаза қолдану үшін кедергі бола алмайды. Жаза тағайындау туралы бұйрық қызметкерден қолхат алу арқылы жарияланады. Жаза 1 ай өтпей тағайындалады.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін материалды жауаптылық. Қоршаған ортаға келтірілген зиян, әсіресе мүлктік нұқсанды қызметкер белгіленген мөлшерде және тәртіп бойынша орнына толтыру керек. Материалды жауаптылықтың: толық және шектелген сияқты екі түрі бар. Толық материалды жауаптылық егер қызметкерге толық материалды жауаптылық міндеттелсе, ішімдіктің, нашаның әсерімен жасаса, тікелей оның кінәсі бойынша қоршаған ортаға зиян, нұқсан келтірілсе, егер кәсіпорын сотқа шағымданған жағдайда сот шешімімен тағайындалады [22].

Шектелген материалдық жауаптылық кәсіпорын басшысының шешуімен, айлық орташа еңбекақы көлемінен аспайды.

Ұжымдық материалдық жауаптылық әрбір қызметкердің материалды жауаптылығын анықтау мүмкін болмаған және жазбаша шарт ұжыммен жасалғанда қолданылады.

Экологиялық құқық бұзушылыққа қарсы әкімшілік жауаптылық. (ҚР ӘКБТК). Жеке адамның әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасалған) іс-әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы іс-әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады.

Әкімшілік экологиялық құқық бұзушылық деп экологиялық құқықтық тәртіпке, халықтың өміріне, денсаулығына, экологиялық қауіпсіздігіне, қоршаған ортаға нақты қауіп төндіретін, әкімшілік жауаптылық қарастырылған құқыққа қарсы, кінәлі әрекетті не әрекетсіздікті айтамыз. Әкімшілік кодекс бойынша әкімшілік жауаптылыққа 16 жасқа толған азаматтар тартылады. ҚР әкімшілік құқық бұзушылық кодексінің 21-тарауына сәйкес экологиялық құқық

бұзушылық болған жағдайда әкімшілік жазаның мына түрлері қолданылады: ескерту жасау; әкімшілік айыппұл салу; әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған затты, әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған кірістерді, ақшаны және бағалы қағаздарды тәркілеу; арнаулы құқықтан айыру; лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәлктен) айыру немесе қызметтің белгілі бір түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға оның қолданылуын тоқтата тұру немесе оған тыйым салу; өз бетімен салынып жатқан немесе салынған құрылысты мәжбүрлеп бұзып тастау; әкімшілік қамауға алу; шетелдік немесе азаматтығы жоқ адамды ҚР шегінен әкімшілік жолмен кетіру [9].

Экологиялық құқық бұзушылыққа қарсы қылмыстық жауаптылық. Адамның өмірі қоршаған ортаның, ауаның, судың, топырақтың тазалығына, тағамдардың сапасына тікелей байланысты. ҚР ҚК-нің 2-бабында көрсетілгендей Қылмыстық кодекстің міндеттеріне адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті ұйымдардың құқықтар мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, ҚР конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін және қоршаған ортаны қорғау жатады [7].

ҚР Қылмыстық кодекстің 39-бабына сәйкес экологиялық қылмыс жасалғаны үшін төмендегідей жазалар тағайындалады: а) айыппұл салу; б) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру; в) қоғамдық жұмыстарға тарту; г) түзеу жұмыстары; д) әскери қызмет бойынша шектеу; е) бас бостандығын шектеу; ж) қамау; з) тәртіптік әскери бөлімде ұстау; и) бас бостандығынан айыру; к) өлім жазасы қолданылуы мүмкін. Сотталғандарға негізгі жазалардан басқа мынадай қосымша жазалар: а) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру; б) мүлкін тәркілеу қолданылуы мүмкін [7].

Экологиялық құқық бұзушылыққа қарсы азаматтық-құқықтық жауаптылық. Оның мәнісі: нұқсан келтірген субъектілер жәберленуші жаққа мүлікті және моральды келтірілген шығынның орнын толтырады. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың ерекшелігі, ол құқық бұзушыға тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жазалармен қатар қолданылатындығында және келтірілген экологиялық зиян үшін өтем, өтемақы төленуінде. Өтем заттай және ақшалай өтелуі мүмкін. Заттай өтеу дегеніміз, егер жер бұзылып, оған зиян келтірілсе, оның өзінің бұзылмай тұрғанға дейінгі бастапқы қалпына келтіруді айтуға болады.

Жер құқығының негіздері

Жер – табиғаттың берген сыйы ретінде, адам қоғамының пайда болуына дейін болған. Жер – тұтастай алғандағы адамзат үшін қажетті

және басты материалдық ресурс болып табылады. Аталған бұл термин көп қырлы болып табылады және бірнеше мағынада қолданылады:

1. Жер кең мағынада алғанда Жер шары ретінде түсініледі.

2. Жер адамның өмір сүретін ортасы және табиғи байлықтардан, жер бедерінен, ландшафттардан құралатын Жер шарының қабаты ретінде.

3. Жер жер құқығының реттеу пәні ретінде.

Бұл тұста біз жер деген түсініктің астарынан табиғи ресурстарды, ауыл және орман шаруашылық өндірістерінің басты өндіріс құралы, құрылыстар, құрылымдар және басқа да объектілер салу үшін қажет болып табылатын кеңістіктің базис деген мағыналарды көре аламыз.

Құқық саласы ретінде жер құқығы дегеніміз – жерді пайдалану мен қорғаумен, жерді жеке меншікке және жер пайдалану құқығына берумен байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқық нормаларының жиынтығы.

Ғылым саласы ретінде жер құқығы дегеніміз – көптеген ғылыми теориялардың, тұжырымдардың, ой-пікірлерінің және әртүрлі ғылыми көзқарастардың жиынтығы болып табылады.

Оқу пәні ретінде жер құқығы – дәрістік және тәжірибелік сабақтардың жиынтығы, яғни, жер құқығы ғылымының негізгі ережелерінің белгіленген жүйе бойынша мазмұндалуы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бап 14-тармағына сәйкес, жер дегеніміз – Қазақстан Республикасының егемендігі белгіленетін шектегі аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез-келген еңбек процессінің аумақтық негізі. Осы анықтамаға сәйкес, жердің күнделікті өмірде атқаратын қызметі мен ролін анықтап алуға болады:

1. Жердің саяси-құқықтық қызметі. Яғни, мемлекетіміздің егемендігі белгіленген шекара шегіндегі, Қазақстан халқының тұрғылықты тұрақты мекені;

2. Жердің экологиялық қызметі. Яғни, жер қоршаған ортаның құрамдас және ажырамас бөлігі, табиғи ресурс;

3. Жердің экономикалық қызметі. Яғни, жер жылжымайтын мүлік ретінде танылып, азаматтық айналымның объектісі ретінде елдің байлығы [23].

Жердің әлеуметтік қызметі. Жер адамдардың өмір сүру негізі және еңбек процесінің аумақтық негізі болып табылады.

Жер құқығының пәні. Жер құқық қатынастары: түсінігі, объектісі, субъектісі және түрлері.

Жер құқық қатынастары дегеніміз – жерге меншік құқығын және өзге де құқықтарды жүзеге асыра отырып, жер ресурстарын басқаруға, жекелеген субъектілерге жер учаскелерін бекітіп беруге байланысты жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі қатынастар болып табылады.

Жер қоры Қазақстан аумағының барлық жерлерінің жиынтығы. Қазіргі жер қоры жеті санатқа бөлінеді:

1. Ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлер;
2. Елді мекендердің (қалалардың, кенттер мен ауылдық елді мекендердің) жері;
3. Өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс және өзге де ауылшаруашылығы мақсатына арналмаған жерлер;
4. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру мақсатындағы, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жер;
5. Орман қорының жері;
6. Су қорының жері;
7. Босалқы жері;

Жер учаскесі дегеніміз – белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілген тұйық шекара ішіндегі бөлінген жер бөлігі (Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бап 13-тармағы). [23].

Жер учаскесінің мынадай белгілері бар:

Біріншіден, тұрақты белгілі бір аумақта орналасқан жердің бір бөлігі;

Екіншіден, тұйықталған шекарасының болуы;

Үшіншіден, заңда белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілетіндігі;

Төртіншіден, жер учаскесіне құқықтарды растайтын арнайы құжаттарының болуы. Мысалы, жер учаскесіне жеке меншіктің мемлекеттік актісі т.б.

Жер құқық қатынастарының субъектілері дегеніміз – жер құқығы қатынастарына қатысушылар болып табылатын және соған орай құқықтары бар әрі осы құқық қатынасында міндеттер атқаратын жеке және заңды тұлғалар, мемлекет. Мысалы: мемлекеттік органдар, жердің меншік иелері, жер пайдаланушылар, қазақстандық тұлғалар, шетелдік тұлғалар, халықаралық ұйымдар және т.б.

Жер құқық қатынастарының мазмұны дегеніміз – жер құқық қатынастарына қатысушылардың заңдармен белгіленген немесе реттелген құқықтары мен міндеттері.

Жер құқығының әдістері дегеніміз – жер қатынастарын реттейтін, яғни, жер құқық қатынастары субъектілеріне әсер ету амалдары мен тәсілдерінің жиынтығы. Жер құқығының әдістері екі түрге бөлінеді: императивті және диспозитивті.

Жер құқығының императивті әдістері – билік пен бағыныштылыққа негізделген, міндетті қатысушысы мемлекет немесе мемлекет мүддесін білдіретін билік органдары болады. Императивті әдістер жер ресурстарын мемлекеттік басқару саласында, мемлекеттік басқару функциясын жүзеге асырудың тәртібін анықтауда, жер учаскесінің шекті мөлшерін анықтауда, жер учаскесін тек нысаналы мақсатта пайдалану шектеулерін белгілегенде, т.б. жағдайларда қолданылады.

Жер құқығының диспозитивті әдістері – жер құқық қатынастары қатысушыларының теңдігіне, шарт еркіндігіне негізделген. Бұл әдістер жерге жеке меншік құқығын жүзеге асыру саласында және жерде дербес

шаруашылық жүргізуде қолданылады. Яғни, жер құқық қатынастары қатысушыларына жер учаскесіне қатысты өз бетінше шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Жер құқығының жүйесі дегеніміз – өзара тығыз байланысты жер құқық институттарының жиынтығы. Өзге құқық салалары сияқты жер құқығының жүйесі келесі бөлімдерден тұрады: жалпы бөлім, ерекше бөлім және арнайы бөлім.

Жалпы бөлімде жалпы ережелер, яғни жер құқығының түсінігі, пәні, әдістері, қағидалары, қайнар көздері қарастырылған. Сонымен бірге, жерге меншік құқығы, жер пайдалану құқығы, жер қатынастарын мемлекеттік реттеу және жер заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік мәселелері көрініс тапқан.

Жер құқығының ерекше бөлімінде жер қорының жекелеген санаттарының құқықтық режимі мен оларды қорғау жағдайлары қарастырылған. Атап айтсақ, ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық режимі, елді мекендердің (қалалардың, кенттер мен ауылдық елді мекендердің) жерінің құқықтық режимі, өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс және өзге де ауылшаруашылығы мақсатына арналмаған жерлердің құқықтық режимі, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру мақсатындағы, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі, орман қорының жері, су қорының жері, босалқы жерлердің құқықтық режимі.

Арнайы бөлім шетелдердің жер заңдарын зерттейді. Шетел мемлекеттерінің, Қазақстан жерін пайдалану мәселелерін, халықаралық шарттармен реттелетін жерді жалдау қатынастарын және жерді халықаралық қорғау және жер қатынастары саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелерін зерттейді.

Жер құқығының қағидалары дегеніміз – жер құқық қатынастарын реттеуде басшылыққа алынатын негізгі заңды түрде бекітілген бастамалар жиынтығы. Жер кодексінің 4-бабында жер қатынастарын құқықтық реттеудің қағидалары аталған:

- Қазақстан Республикасы аумағының тұтастығы, қол сұғылмаушылығы және бөлінбейтіндігі;
- Жерді табиғи ресурс, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметінің негізі ретінде сақтау;
- Жерді қорғау және ұтымды пайдалану;
- Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- Жерді нысаналы пайдалану;
- Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің басымдығы;
- Жердің жай-күйі және оған қол жетімділік туралы ақпаратпен қамтамасыз ету;
- Жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі іс шараларды мемлекеттік қолдау;
- Жерге залал келуін болдырмау немесе оның зардаптарын жою;

Жерді ақылы пайдалану [23].

1. Жер құқығының қайнар көздерінің түсінігі және белгілері

Жер құқығының қайнар көздері дегенміз – жер құқығы қатынастарын реттеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық келісім шарттардың жиынтығы болып табылады.

Белгілері:

-Жер қатынастары саласындағы мемлекеттің саясатын жүргізуді қамтамасыз етуге бағытталған;

-Жер қатынастарын реттеуге бағытталған;

-Бірнеше рет қолданылады;

-Жер құқық қатынастары субъектілерімен орындалуға міндетті болып табылады.

Жерге меншік құқығының түсінігі және түрлері жерге меншік құқығы кез-келген өзге мүлікке меншік құқығы сияқты шексіз емес. Жерге меншік құқығы деген ұғымды екі түрлі, объективтік және субъективтік мағынада қарастыруға болады.

Объективтік мағынада: Бұл ұғым жерге меншік құқығын жүзеге асырумен туындайтын қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының көптеген заңнамаларында орын тапқан. Мәселен, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Азаматтық кодексі т.б.

Субъективтік мағынада: Бұл ұғым тұлғаның өзіне тиесілі жер учаскесін заңда көрсетілген тәртіп пен шарттарды иелену, пайдалану және билік ету құқығын білдіреді. Жерге меншік құқығының мазмұнын иелену, пайдалану және билік ету құқығы құрайды.

Жер учаскесін иелену құқығы дегеніміз – заңда қарастырылған жеке меншік иесінің іс жүзінде жер учаскесін иемдену құқығы. Мысалы: жер учаскесін қоршап алуы, жер учаскесіне меншік құқығын куәландыратын құжаттарды дайындауы т.б.

Жер учаскесін пайдалану құқығы дегеніміз – жер меншік иесінің өзінің шаруашылық және өзге қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жер учаскесінің пайдалы қасиеттерін алуды жүзеге асырудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі. Мысалы: жер учаскесіне дән-дақылдар егіп, өнімге меншік құқығын жүзеге асыруы, жер учаскесінде тұрғын үй құрылысын жүргізуі, мемлекеттік салық органдарының жер учаскесіне салық жинап алуы т.б.

Жер учаскесіне билік ету құқығы дегеніміз – меншік иесінің заңда рұқсат берілген шекте өзіне тиесілі жер учаскесінің заңды тағдырын шешу құқығы. Меншік иесі өзінің жер учаскесіне қатысты оның нысаналы мақсатын өзгертпей, Қазақстан Республикасының заң актілерінде тыйым салынбаған кез келген мәмілелерді жасасуға құқылы.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6–бабына сәйкес, жер заңда көзделген шектер мен тәртіпте жеке меншікте болуы мүмкін. Жерге

мемлекеттік меншік пен жеке меншіктің бірдей қорғалуы Жер кодексінде де бекітілген [5].

Демек, жерге меншік құқығы екі түрлі нысанда болады. Олар: Жерге мемлекеттік меншік және жерге жеке меншік.

Жерге мемлекеттік меншік құқығы – мемлекеттің Қазақстан Республикасының аумағындағы өзіне тиесілі жер учаскелерін заңда көрсетілген талаптар мен шарттар негізінде иелену, пайдалану және билік ету құқығы болып танылады.

Мемлекеттік меншік құқығының объектілері болып жеке меншікке берілмеген жерлердің барлығы табылады. Мемлекеттік билік органдарына, мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерге берілген, қорғаныс қажеттеріне пайдаланылатын, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар алып жатқан, сауықтыру және тарихи-мәдени мақсаттағы, орман және су қорларының, елді мекендер жеріндегі ортақ пайдаланудағы, босалқы жер, оның ішінде арнайы жер қорының жер учаскелері, кенттер мен ауылдық елді мекендердің маңындағы жайылымдық және шабындық алқаптар, сондай-ақ жеке меншікке берілмеген шалғайдағы жайылымдар мен басқа да жерлер мемлекеттік меншікте болады.

Жерге мемлекеттік меншік құқығының субъектісі – яғни меншік иелері. Республикалық меншіктегі жерлерге билікті Қазақстан Республикасының Үкіметі жүзеге асырады. Ал жергілікті меншіктегі жерлерге билікті жер учаскесі орналасқан жердегі жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асырады.

Жерге жеке меншік құқығы – жеке тұлғаның немесе мемлекеттік емес заңды тұлғаның өзіне тиесілі жер учаскесін заңда көрсетілген шарттар мен шектерде иелену, пайдалану және билік ету құқығы болып танылады.

Қазақстанда жерге жеке меншік құқығы шектеулі нысанда жүзеге асырылады:

1. Қазақстанның азаматтарына алты жағдайда ғана беріледі.

-Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер келесі жағдайларда Қазақстан Республикасының азаматтарының жеке меншігінде болуы мүмкін:

- Шаруа \фермер\ қожалығын жүргізу үшін;
- Өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін;
- Орман өсіру үшін;
- Жеке тұрғын үй құрылысы үшін;
- Саяжай құрылысы үшін;

Үйлерді құрылыстар мен ғимараттарды олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері;

2. Қазақстанның заңды тұлғаларына үш жағдайда беріледі:

- Ауыл шаруашылық тауарлы өндірісін жүргізу үшін берілуі мүмкін
- Орман өсіру үшін;

-Үйлерді құрылыстар мен ғимараттарды\олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері.

3. Шетелдік тұлғаларға бір ғана жағдайда беріледі. Үйлерді құрылыстар мен ғимараттарды олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері.

Жерге жеке меншік құқығының объектілері болып Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделген тәртіпке сәйкес елді мекендер, ауыл шаруашылық мақсатындағы, орман және су қорларының жерлері табылады.

Жер учаскелеріне жеке меншік құқығының субъектісі – азаматтар және мемлекеттік емес заңды тұлғалар. Бұл ретте, егер жер заңдарында өзгеше белгіленбесе, азаматтар деп Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар ұғынылады. Қазақстан Республикасының Жер кодексі заңды күшіне енгенге дейін шетел азаматтары, шетел заңды тұлғалары және азаматтығы жоқ адамдар жерге жеке меншік иесі болып табылмайтын. Қазіргі кезде жер заңнамасын саралау нәтижесінде аталған тұлғалардың жеке меншік құқығында үйлерді \құрылыстар мен ғимараттарды\ олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері бола алатыны анықталды.

Жер учаскесі деп –заңда белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілетін тұйық шекара ішіндегі бөлінген жер бөлігі.

Жер учаскесінің белгілері мынадай:

1. Тұрақты орналасқандығы;
2. Белгілі шекарада орналасқандығы;
- 3.Учаскеге құқығы бар екендігін растайтын құжаттың болуы.

Жер учаскесіне құқық белгілейтін құжаттар дегеніміз – осылардың негізінде азаматтар мен заңды тұлғалардың жер учаскесіне тиісті құқықтары (жеке меншік құқығы, жер пайдалану құқығы, сервитуттар және жер учаскесіне өзге де заттық құқықтар) туындайтын құжаттар. Құқық белгілейтін құжаттарға атқарушы органдардың жер учаскесіне құқық беру туралы құқықтық актілері, сатып алу-сату шарттары (айырбастау, сыйға тарту немесе жер учаскесін иеліктен шығару туралы өзге мәмілелер) және сот органдарының жер учаскесіне жеке меншік құқығын, жер пайдалану құқығын және жерге өзге заттық құқықтарды тану туралы шешімдері жатады. Жер пайдалану құқығы дегеніміз – тұлғаның мемлекеттік меншіктегі жер учаскесін өтеулі немесе өтеусіз

негізде мерзімсіз немесе белгілі бір мезгіл ішінде иелену және пайдалану құқығы. Жер пайдалану құқығының мынандай түрлері бар:

1. Тұрақты жер пайдалану құқығы;
2. Уақытша жер пайдалану құқығы;
3. Өтеулі жер пайдалану құқығы;
4. Өтеусіз жер пайдалану құқығы;
5. Иеліктен шығарылатын жер пайдалану құқығы;
6. Иеліктен шығарылмайтын жер пайдалану құқығы.

Тұрақты жер пайдалану деп жерді алдын ала мерзімін белгілемей отырып пайдалану болып табылады. Тұрақты пайдалануға тек мемлекеттік тұлғаларға ғана беріледі. Бұл Жер кодексінің 34-бабында көрсетілген. Жер учаскелері тұрақты жер пайдалану құқығымен мынадай мемлекеттік жер пайдаланушыларға: 1) кондоминиум объектілеріндегі үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды), үй-жайларды шаруашылық жүргізу құқығымен немесе оралымды басқару құқығымен иеленетін заңды тұлғаларға; 2) ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы өндірісін жүзеге асыратын заңды тұлғаларға; 3) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жерінде жер пайдалануды жүзеге асыратын заңды тұлғаларға беріледі. Сонымен қатар, тұрақты жер пайдалану құқығы шетелдік жер пайдаланушыларға тиесілі болмайды.

Уақытша жер пайдалану құқығы алдын ала мерзімін белгілей отырып пайдалану. Уақытша жер пайдалану құқығы екі түрге бөлінеді:

1. Қысқа мерзімді, ол бес жылға дейін пайдалану;
2. Ұзақ мерзімді, ол бес жылдан қырық тоғыз жылға дейін.

Уақытша жер пайдалану құқығын табыстау мерзімдері жер учаскесіне берілетін құқықты, оның нысаналы мақсатын және аумақты аймақтарға бөлуді ескере отырып белгіленеді.

Өтеулі жер пайдалану құқығы дегеніміз – жер пайдалану құқығы мемлекеттен сатып алынатындығын білдіреді. Жер учаскесіне уақытша өтеулі (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) жер пайдалану (жалдау) құқығы азаматтарға, мемлекеттік емес заңды тұлғаларға, сондай-ақ халықаралық ұйымдарға табысталуы мүмкін. Жер кодексіне сәйкес, жер учаскесін жеке меншікке сатып алудың төрт түрлі жағдайы көрініс тапқан. Олар:

-Біріншіден, жерді жер учаскесінің кадастрлық бағалау құнына сәйкес сатып алу;

-Екіншіден, жер учаскесін кадастрлық бағалау құнына сәйкес, сатып алу сомасын төлеу мерзімін он жылға дейін ұзарту арқылы;

-Үшіншіден, жер учаскесінің кадастрлық құнына қарай айқындалатын жеңілдікті бағамен;

-Төртіншіден, жер учаскесінің кадастрлық құнына қарай айқындалатын жеңілдікті бағамен сатып алу сомасын төлеу мерзімін он жылға дейін созыру арқылы сатып ала алады.

Өтеусіз жер пайдалану құқығы, керісінше мемлекеттен сатып алынбайтынын білдіреді. Оларға мыналар жатады:

- шалғайдағы мал шаруашылығы, маусымдық жайылымдар үшін;
- тұрғын халықтың мал жаю мен шөп шабуы үшін ;
- мемлекеттік жер пайдаланушыларға;
- бақша өсіру үшін;
- қызметтік жер телімі;
- ортақ пайдаланатын жолдарды салу, мемлекеттік меншігі және әлеуметтік мәдени мақсаттағы объектілер құрылысы кезеңіне;
- тозған және бүлінген жерлерді қалпына келтіру кезінде;
- ҚР заңдарында белгіленген тәртіппен үйлерді және ғимараттарды уақытша өтеусіз пайдалануға берілген кезде,
- Ғибадат объектілері үшін діни объектілер;

Иеліктен шығарылатын жер пайдалану құқығы дегеніміз – оның иесі өзіне тиесілі жер учаскесін заңды тағдырын шешуге құқығы бар жағдайдағы пайдалану.

Иеліктен шығарылмайтын жер пайдалану құқығы дегеніміз– оның иесі өзіне тиесілі жер учаскесін заңды тағдырын шешуге құқығы болмайтын жағдайдағы пайдалану құқығы.

Жер пайдалану құқығының субъектілері және олардың түрлері.

Жер пайдалану құқығының субъектілері бірнеше топқа бөлінеді:

1. Жеке және заңды тұлғалар.

2. Ұлттық және шетелдік тұлғалар.

Ұлттық жер пайдаланушыларға мыналар жатады: ҚР азаматтары, ҚР заңды тұлғалары, шетелдік қатысуы бар ҚР заңды тұлғалары; ал енді шетелдік жер пайдаланушыларға келесі тұлғалар жатады: Шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар, шетелдік заңды тұлғалар, шетел мемлекеттері, халықаралық ұйымдар мен бірлестіктер.

Мемлекеттік және мемлекеттік емес тұлғалар. Мемлекеттік жер пайдаланушыларға: Мемлекеттік заңды тұлғалар жатады. Мемлекеттік емес тұлғаларға: Азаматтар, мемлекеттік емес заңды тұлғалар, кәсіпкерлер жатады.

1. Тұрақты және уақытша жер пайдаланушылар

2. Бастапқы және кейінгі жер пайдаланушылар. Бастапқы жер пайдаланушыларға: Жерді тікелей мемлекеттен немесе басқа бастапқы жер пайдаланушыдан тәртібі арқылы алған тұлғалар болып табылады. Кейінгі жер пайдалануда бастапқы жер пайдаланушы өзінің биліктік мәртебесін сақтап отырады. Ал кейінгі жер пайдаланушылардың құқықтары бастапқы жер пайдаланушылармен шектеліп отыруы мүмкін.

Жерге меншік немесе пайдалану құқығы: 1) меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау; 2) меншік немесе жер пайдалану құқығын беру;

3) меншік немесе жер пайдалану құқығының әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен ауысуы (мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы) арқылы туындайды.

Меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау, беру және оның ауысуы жер учаскесінің нысаналы мақсаты ескеріле отырып жүзеге асырылуға тиіс.

Меншік немесе жер пайдалану құқығы:1) мемлекеттік органдар актілерінің;2) азаматтық-құқықтық мәмілелердің негізінде;3) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздерде туындайды.

Жерге меншік және басқа да құқықтар келесі негіздер арқылы пайда болу мүмкін:

1. Меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау. Табыстау дегеніміз – жерді тұлғаға тікелей мемлекет арқылы беруін білдіреді. Азаматтарға және заңды тұлғаларға жер пайдалану құқығын табыстау атқарушы органның жер учаскесіне құқық табыстау жөніндегі құзыретіне сәйкес оның шешімі негізінде жүргізіледі.

2. Меншік немесе жер пайдалану құқығын беру; Беру дегеніміз – тұлғаға жерге құқықтың басқа бір тұлғамен азаматтық құқықтық мәміле арқылы беруін білдіреді.

3.Әмбебап, мирасқорлық тәртібі арқылы ауысуы. Әмбебап, мирасқорлық дегеніміз – жерге құқықтың мұрагерлік арқылы пайда болуын білдіреді. Мысалы: мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы, т.б.

Тақырыбы №11. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы

Мақсаты: Қылмыстық құқық ұғымын, оның қағидалары мен мақсаттарын, қылмыстың белгілерін, класификациясын, әсіресе медициналық қылмыстың түрлерін, қылмыстық жауаптылықтың негізін, оның түрлерін түсіндіру, қылмыстық құқықтың ерекшелігін көрсету, медициналық қылмысты сипаттау, оның жауапкершілігін заңнан түсіндіру, ҚР Қылмыстық кодексімен жұмыс жасау.

Жоспары:

1. Қылмыстық заңнаманың міндеттері мен қағидаттары
2. Қылмыс ұғымы, қылмыстық жауапкершіліктің негізі
3. Қылмыстың түрлері мен белгілері, Медициналық қылмыстар
4. Қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босатудың негіздерін анықтайтын заңды нормалардың жиынтығы

Мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін қылмыстық қол сұғудан қорғау барысында туатын қоғамдық қатынастар қылмыстық құқықтың пәні болып табылады.

Қылмыстық құқықтың субъектісіне қылмыс жасаған жеке тұлғалар мен мемлекеттің құзыретті органдары (тергеу, прокуратура, сот т.б.) жатады.

Қылмыстық құқықтық жүйесі жалпы және ерекше сияқты екі бөлімнен тұрады. Қылмыстық құқықтың міндеттері: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделері, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу болып табылады. Қылмыстық заңнамалардың төмендегідей 3 міндетін атап көрсетуге болады:

- 1) қорғау;
- 2) алдын-алу (профилактика);
- 3) тәрбиелік.

Қорғау – қылмыстық-құқықтық шараларды қолдана отырып қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау міндетті. Ол үшін қылмыстық заң қылмыстық әрекеттердің шеңберін, түрін және оған қолданылатын жазаның мөлшерін анықтайды [7].

Алдын – алу (профилактика) міндеті қылмыстың алдын алу, оны болдырмаудың жолдарын қарастыру немесе қылмыс жасаған тұлғаның қайта қылмыс жасамауының алдын алу. Бұл мақсаттар әр түрлі қылмыстық – құқықтық шаралар қолдану арқылы іске асырылады.

Тәрбиелік міндетті қылмыстық құқықтың барлық институттары мен нормалары атқарады (жаза, қажетті қорғаныс, мәжбүрлі қажеттілік т.б.).

Қылмыстық құқықтың қағидаттары деп мемлекеттің қылмыстық құқық саласындағы саясатының, қылмыспен күресудің іс жүзіндегі құралдарының мазмұнының негізіне қойылған тіректі мұраттар мен бастамаларды айтамыз.

Сондай қағидаттардың бірі заңдылық қағидаты. Оның мәні қылмыстық әрекет пен жаза тек қана қылмыстық заңмен анықталуы керек. Әрекет не әрекетсіздік қоғамға қанша қауіпті болса да, егер оларда қылмыстың құрамы болмаса тұлғаны қылмыстық жауапкершілікке жасанды түрде тартуға болмайды.

Азаматтардың заң және сот алдында теңдігі мен заң алдында бірдей қағидаты.

Тек қылмыстық әрекеті не әрекетсіздігі үшін кінәлі болған тұлғаны ғана қылмыстық жауапқа тарту қағидаты.

Негізгі қағидаттардың бірі әділеттілік қағидаты. Оның мәні соттар жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігін, сотталушының жеке басының, оның қылмыс жасағанына дейінгі және қылмыс жасағаннан кейінгі мінез-құлығы ерекшеліктерін, қылмысты ауырлататын және

жеңілдететін жағдайларды, отбасы жағдайларын ескере отырып жаза тағайындаулары қажет.

Қылмыстық құқықтың тағы бір қағидаты ол ізгіліктік қағидат. Ізгілік адамды адам, кісі, тұлға ретінде тану, оның ар-ожданын, намысын, қадір-қасиетін, бақытқа, жақсылыққа, өркениетке ұмтылуын сыйлау, мойындау. Сондықтан, жаза тағайындау барысында ізгілік қағидатына сүйене отырып жасалған қылмысқа тиісті жазадан жұмсақтау жаза тағайындау.

Қылмыстық құқықтың деректік көздеріне әр түрлі қылмыстық заңнамалар жатады. Солардың ішінде ерекше орын алатын қылмыстық заң. Қылмыстық заң жасалған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейтін, мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының нормативті актісі. Қазақстан Республикасында қылмыстық заңның ең маңыздысы 2014 жылы 03 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодекс.

Қылмыстық – құқықтық қатынастар

Қылмыстық іс – қимылдардың, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату, дәрігерлік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану барысында қалыптасады. Жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты қоғамдық қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады. Қылмыстың төмендегідей 4 белгісі бар: қоғамдық қауіптілігі, құқыққа қарама-қайшылығы, кінәлілігі, қылмыстық жауаптылығы.

Кінә. Адам соларға қатысты өз кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеті (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) және пайда болған қоғамдық қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс. Қасақана немесе абайсызда әрекет жасаған адам ғана қылмысқа кінәлі деп танылады. Тікелей немесе жанама ниетпен жасалған әрекет қасақана жасалған қылмыс деп танылады.

Менмендікпен немесе немқұрайдылықпен жасалған әрекет абайсызда жасалған қылмыс деп танылады. Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе, қылмыс менмендікпен жасалған қылмыс деп танылады.

Егер адам қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс және болжап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе, қылмыс немқұрайлықпен жасалған деп танылады.

Қылмыс секілді қоғамдық қауіпті әрекеттің объективті және субъективті белгілерінің қылмыстық заңмен бекітілген жиынтығын қылмыстық құқықта қылмыстың құрамы дейді. Қылмыс құрамының міндетті 4 бөлшегін көрсетеді: қылмыстың объектісі, қылмыстың объективті жағы, қылмыстың субъектісі, қылмыстың субъективті жағы. Бұлар өзара байланысты. Егер жасалған қылмыста қылмыс құрамының аталған бөлшектерінің біреуі болмаса, онда қылмыс құрамы болмайды

және қылмыс жасаған тұлғаны қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды [24].

1. Қылмыстың объектісі – қылмыскердің қиянат жасайтын және де қылмыстық заңдармен қорғалатын қоғамдық қатынастар. Олар мыналар болуы мүмкін: саяси және экономикалық құрылымдар, меншік, адам және оның құқықтары мен бостандықтары, құқықтық тәртіп, сот төрелігі, әскери қызмет.

2. Қылмыстың объективтік жағы – ол қылмыстың сыртқы көрінісіне жататын белгісі:

- қылмыскердің қоғамға қауіпті әрекеті немесе әрекетсіздігі;
- әрекет пен әрекетсіздік арқылы туындаған қоғамға қауіпті нәтиже;
- әрекет пен әрекетсіздік және қоғамға қауіпті нәтиже арасындағы себепті байланыс.

3. Қылмыстың субъектісі – ол қылмыс жасаған уақытта есі дұрыс және 16 жасқа толған адам. Кейбір ауыр қылмыстар үшін (кісі өлтіру, зорлау, адам ұрлау, кісі тонау, қорқытып тартып алу т. б.) қылмыстық жауаптылыққа адам 14 жастан тартылады [7].

Қылмыстық жауапкершілікке тарту көзделген қауіпті әрекет жасаған кезде есі дұрыс емес күйде болған, яғни созылмалы психикалық ауруы, психикасының уақытша бұзылуы, кемақылдылығы салдарынан өзінің іс-әрекетінің іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғына алмаған немесе оған ие бола алмаған адам қылмыстық жауапқа тартылмайды. Бұларға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін. Алкогольді ішімдікті, есірткі заттарды немесе басқа да есеңгірететін заттарды пайдалану салдарынан мас күйінде жасалған қылмыс үшін адам қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды.

4. Қылмыстың субъективтік жағы – бұл адамның қоғамға істеген қауіпті іс-әрекет немесе әрекетсіздігіне және солардан туатын қауіпті нәтижеге психикалық қатынасы. Қылмыстың сыртқы жағын бейнелейтін объективтік жаққа қарағанда субъективтік жақ қылмыстың ішкі мәнін, мазмұнын білдіреді.

Қылмыстың субъективтік жағының мазмұнын мынадай заңдылық белгілері: кінә, қылмыстық ниет, мақсат құрайды. Осы белгілердің жиынтығы қылмыс істеген, яғни қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған адамның жан-дүниесінде орын алған ішкі өзгерістерді, оның санасы мен еркінің өзара байланысын бейнелеп береді.

Кінә – бұл адамның өзінің қасақаналықпен немесе абайсызда істейтін қоғамға қауіпті іс-әрекетіне және оның қоғамға зиянды зардабына деген көзқарастарының жиынтығының көрсеткіші.

Істелген әрбір қылмыс үшін кінәнің болуы – объективті ақиқат. Қылмыс субъектісінің кінәлілігі туралы тұжырымды сот іс бойынша жинақтаған дәлелдемелер арқылы анықтайды. Кінә екі түрлі болады: қасақаналық және абайсыздық. Тікелей немесе жанама ниетпен жасалған

әрекет –қасақана, менмендікпен немесе немқұрайлылықпен жасалған әрекет абайсыздықта жасалған қылмыс деп танылады.

Қылмыстық ниет деп белгілі бір қажеттіліктер мен мүдделердің іштей түрткі болуына байланысты адамның соларды басшылыққа ала отырып, саналы түрде қылмыс істеуге бел бууын, ал қылмыстық мақсат деп адамның қылмыс істеу арқылы болашақта белгілі бір нәтижеге жетуін айтамыз.

Әрбір азаматтың конституциялық борышы – қоғамдық қатынастарды қылмыстық жолмен келтірілген зияннан қорғау. Осы міндетті жүзеге асыруда жеке адамға, қоғамға, мемлекетке қарсы бағытталған іс-әрекеттерді дер кезінде тиюдың, тойтарудың маңызы ерекше. Қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді тойтаруда, оның зияндылығын тиюда, сол қауіпті төндірген адамға материалдық, моральдық және басқа да зиян келтірілуі мүмкін. Мұндай әрекеттер формальдық жағынан алғанда қылмыс құрамына жатуы мүмкін.

Бірақ та бұл әрекеттер белгілі бір жағдайларда қылмыс болып табылмайды. Өйткені мұндай әрекетте қылмыстың материалдық белгісі болып табылатын басты белгі – қоғамға қауіптілік жоқ. Керісінше, мұндай жағдайларда, қоғамдық қатынастарға зиян келтіруге бағытталған қауіпті жою, тойтару қоғамға пайдалы іс-әрекет деп танылады. Қолданылып жүрген қылмыстық заң бойынша бұларға қажетті қорғану; аса мәжбүрлі қажеттілік; қылмыскерді ұстау; орынды кәсіби тәуекел; күштеу немесе психикалық мәжбүрлеу; бұйрықғы немесе өкімді орындау әрекеттері жатады.

Осы аталған жағдайларда істелген әрекет немесе әрекетсіздік сырттай қылмыс белгілеріне ұқсағанымен, оларда қоғамға қауіптілік болмағандықтан, қылмыс қатарына жатпайды.

Қылмыс істеу сатылары. Қылмысты істеу сатылары деп қасақана істелетін қылмысқа дайындалу, оқталудан біткенге дейінгі ерте кезеңдерді айтамыз. Қасақаналықпен істелетін қылмыста бірнеше саты болады. Олар: қылмыс істеуге дайындалу, қылмыс істеуге оқталу және қылмысты аяқтау [24].

Қылмыс – бір адам арқылы немесе бірнеше адамның бірлесуі арқылы істелуі мүмкін. Бірнеше адамның қылмыс істеуінің нәтижесінде істелген қылмыстың мәні, одан туындайтын зиянның мөлшері де жеке адам істеген қылмысқа қарағанда едәуір өзгереді және мұндайда қылмыс істегені үшін жауапты болатын адамдардың санын анықтау қажеттілігі туындайды.

Қылмыстық кодексте көзделген әрекеттер сипатына және қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай қылмыс онша ауыр емес қылмыстарға, ауырлығы орташа қылмыстарға, ауыр қылмыстарға және ерекше ауыр қылмыстарға бөлінеді.

Қылмыстық кодекстің түрлі баптарында немесе баптарының бөліктерінде көзделген, адам солардың бірде – біреуі үшін сотталмаған

немесе заңмен белгіленген негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылмаған екі немесе одан да көп әрекеттерді жасау қылмыстардың жиынтығы деп танылады.

Бұрын қасақана жасаған қылмысы үшін соттылығы бар адамның қасақана қылмыс жасауы қылмыстың қайталануы деп танылады.

Қылмыс бір ғана адам емес бірнеше тұлғалардың ұйымдасуымен де жасалуы мүмкін. Екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы қылмысқа қатысу деп танылады. Ұйымдастырушы, айдап салушы немесе көмектесуші орындаушымен бірге қылмысқа қатысушылар деп танылады.

Қылмысты болдырмайтын мән-жайлар. Кейбір жағдайларда қылмыс жасалған кезде, сол қылмыстың құрамы, оның қоғамдық қауіптілігі сияқты белгісі бола отырса да іс-қимыл қылмыс болып табылмайтын мән-жайлар болады. Ондай мән-жайларға: 1) қажетті қоғану; 2) қол сұғушылық жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру; 3) аса қажеттілік; 4) жедел – іздестіру шараларын жүзеге асыру; 5) орынды тәуекел ету; 6) күшпен немесе психикалық мәжбүрлеу; 7) бұйрықты немесе өкімді орындау [7].

Қылмыспен күресу барысында мемлекет әр түрлі әдістер мен шаралар қолданады. Сондай әдістердің бірі жаза.

Жаза – соттың үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жаза қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға қолданылады және ол адамды құқықтары мен бостандықтарынан Қылмыстық кодекспен көзделген айыру немесе оларды шектеу болып табылады.

Жазаның мақсаты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандыру мақсатында қолданылады. Жаза тән азабын шектіруді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейді.

Қылмыстық жаза тек қана мемлекеттің атынан соттың үкімімен тағайындалады.

Жасалған қылмыстың ауырлығы мен қоғамдық қауіптілігіне байланысты мынадай жазаның негізгі түрлері қолданылады:

- 1) айыппұл салу;
- 2) түзеу жұмыстары;
- 3) қоғамдық жұмыстарға тарту;
- 4) қамаққа алу қолданылуы мүмкін;
- 5) бас бостандығын шектеу;;
- 6) бас бостандығынан айыру;
- 7) өлім жазасы қолданылуы мүмкін;
- 8) тәртіптік әскери бөлімде ұстау; [7].

Сонымен бірге сотталғандарға негізгі жазалардан басқа мынадай қосымша жазалар:

- 1) мүлкін тәркілеу;;

2) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру;

3) белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;

3-1) Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру;

4) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

Айыппұл салу және белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру және қоғамдық жұмыстарға тарту жазалаудың негізі де, қосымша да түрлері ретінде қолданылуы мүмкін.

Соңғы кезде бұқаралық ақпарат құралдарында көп пікірталас тудырып отырған мәселелердің бірі жазаның негізгі және ерекше түріне жататын, адамды өмірінен айыратын өлім жазасы. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 47-бабына сәйкес өлім жазасы – ату жазасы адамдардың қаза табуымен ұштасқан террористік қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс уақытында жасалған аса ауыр қылмыстар үшін ең ауыр жаза ретінде белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы өтінішхат беру құқығы беріледі.

2. Өлім жазасы он сегіз жасқа толмай қылмыс жасаған адамдарға, әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды.

3. Қазақстан Республикасының Президенті өлім жазасын орындауға мораторий енгізген кезде, өлім жазасы туралы үкімді орындау мораторий қолданылған уақытқа тоқтатыла тұрады.

4. Өлім жазасы туралы үкім күшіне енген кезінен бастап ерте дегенде бір жыл өткеннен кейін, сондай-ақ өлім жазасын орындауға мораторийдің күші жойылған соң ерте дегенде бір жыл өткеннен кейін орындалады.

5. Өлім жазасы кешірім жасау тәртібімен өмір бойына бас бостандығынан айыруға немесе белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға қылмыстық-атқару жүйесінің төтенше қауіпсіз мекемесінде жазасын өтей отырып ауыстырылуы мүмкін. Өлім жазасына кесілген адамдардың, өлім жазасын орындауға мораторийдің күші жойылған жағдайда, мораторий енгізілгенге дейін олардың өтінішхат бергеніне немесе бермегеніне қарамастан, кешірім жасау туралы өтінішхат беруге құқығы бар.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар

Қылмыстық жауаптылық деп қылмыс жасаған тұлғаға қоланылатын қылмыстық – құқықтық шаралардың барлығын айтамыз. Негіз болған

жағдайда, қылмыс жасаған тұлға қылмыстық жауаптылықтан жеңілдету мүмкін. Қылмыстық жауаптылық, іс-қимылда белгілі бір қылмыстың құрамы болған кезде жеңілдетеді. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде қылмыстық жауаптылықты жеңілдетудің 11 негізі қарастырылған:

- 1) мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау;
- 2) кінәлі адамның кәмелетке толмауы;
- 3) жүктілік;
- 4) кінәлі адамның жас балаларының болуы;
- 5) медициналық немесе өзге де көмекті көрсету салдарына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін жәбірленушіге тікелей осындай көмек көрсету;
- 6) қылмыстық құқық бұзушылық салдарынан келтірілген мүліктік залалды ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру;
- 7) жеке басындағы, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан не жаны ашығандық уәжімен қылмыстық құқық бұзушылық жасау;
- 8) күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарынан не материалдық, қызметтік немесе өзге де тәуелділігіне қарай қылмыстық құқық бұзушылық жасау;
- 9) қажетті қорғаныстың, аса қажеттіліктің, құқық бұзушылық жасаған адамды ұстап алудың, негізді тәуекелдің, бұйрықты немесе өкімді орындаудың құқыққа сыйымдылық шарттарын бұзу кезінде, жедел-ізвестіру, қарсы барлау іс-шараларын немесе жасырын тергеу іс-қимылдарын жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау;
- 10) жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылыққа түрткі болған заңға қайшы немесе бейморальдық мінез-құлқы;
- 11) шын ниетпен өкіну, айыбын мойындап келу, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылықтың басқа да сыбайлас қатысушыларын әшкерелеуге және қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде алынған мүлікті ізвестіруге белсенді түрде ықпал ету.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстық жауаптылық пен қоса қылмыстық жаздан босату жағдайлары да қарастырылған. Қылмыстық кодексте жазадан босатудың мынандай 8 негіздері көрсетілген: 1) жазаны өтеуден мерзімінен бұрын – шартты

түрде босату (72-бап); 2) жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру (73-бап); 3) жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру (74-бап); 4) ауруға шалдығуына байланысты жазадан босату (75-бап); 5) ауыр мән жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру (76-бап); 6) айыптау үкімінің ескіру мерзімі өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату (77-бап); 7) рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату (78-бап); 7) Сотталғандық (79-бап).[7].

Рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату (78-бап). Рақымшылық жасау туралы актіні адамдардың жеке айқындалмаған тобы жөнінде Қазақстан Республикасының Парламенті шығарады. Қылмысы үшін сотталған адам кешірім жасау кезінде жазаны одан әрі өтеуден босатылуы мүмкін не оған тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін не мұндай адам жазаның қосымша түрінен босатылуы мүмкін. Жазасын өтеген немесе оны одан әрі өтеуден босатылған адамдардан кешірім жасау актісімен сотталғандығы алып тасталуы мүмкін[7].

Сотталғандық (79-бап).

1. Қылмыс жасағаны үшін сотталған адам соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген күннен бастап сотталғандығы өтелген немесе алып тасталған кезге дейін сотталған болып есептеледі. Сотталғандық Қылмыстық Кодекске сәйкес қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы айқындалған кезде және жаза тағайындау кезінде ескеріледі.

2. Жазадан босатылған, сондай-ақ қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адам сотталғандығы жоқ деп танылады.

3. Сотталғандық:

1) шартты түрде сотталған адамдарға қатысты – пробациялық бақылау мерзімі өткен соң;

2) бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның неғұрлым жеңіл түрлеріне сотталған адамдарға қатысты – жазаны іс жүзінде өтеген соң;

3) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін үш жыл өткен соң;

4) ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін алты жыл өткен соң;

5) аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты жазаны өтегеннен кейін сегіз жыл өткен соң жойылады.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күрес

Қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани – мәдени, құқықтық салаларының дамуына барынша кедергі жасайтын қауіпті құбылыстардың бірі сыбайлас жемқорлық. 1998 жылы 2-ші шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңының 2-бабы 1-тармағына сәйкес сыбайлас жемқорлық дегеніміз мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттілігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүлдіктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүлдіктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуын айтамыз [25].

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, парақорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлдікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады.

Тақырыбы №12. Қылмыстық іс жүргізу және азаматтық іс жүргізу құқығының ұғымы

Мақсаты Қылмыстық іс жүргізу құқығын анықтау, қылмыстық және азаматтық іс жүргізу, сот төрелігі ұғымдарын түсіндіру, қылмыстық іс жүргізу және азаматтық іс жүргізу заңдылықтарының уақыттық, кеңістіктік және айналымдық әрекеттерін айыра білу.

Жоспары:

1. Азаматтық іс жүргізу құқығы
2. Азаматтық іс қозғау – процестің және маңызды сатысы
3. Қылмыстық іс жүргізу құқығы
4. Қылмыстық іс қозғау – процестің және маңызды сатысы

Қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғау және құқықтық тәртіпті нығайту үшін мемлекет жүзеге асыратын шараларды орындауда басты роль атқаратын құқық қорғау органдары (прокуратура, алдын-ала тергеу және анықтау жүргізетін органдар) мен сот болып табылады. Бұл мемлекеттік органдардың қызметтері бір-бірімен байланысты болса да, олардың өкілеттіктері бірдей емес. Мысалы, алдын ала тергеу органы істелген қылмысты ашып, оны істеген адамды әшкерелейтін дәлелдемелер жинағанның өзінде айыпталушының кінәлігі жөніндегі мәселелерді шешуге және оған жаза тағайындауға өкілетті емес. Яғни, заңмен орнатылған тәртіп бойынша, алдын ала тергеу жүргізу аяқталған соң қылмыстық іс заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жіберіледі. Ал, прокурор тергеу органдарының жасаған тұжырымдарымен келіскен жағдайда бұл қылмыстық істі тиісті сотқа жіберуге міндетті. Содан кейін сот алдын ала тергеу жүргізу барысында жинақталған дәлелдемелердің және айыптаушы мен қорғаушы жақтарының келтірген дәлелдемелерінің негізінде сотталушының кінәлі немесе кінәсіздігі және оған жаза қолдану немесе қолданбау жөнінде шешім шығарады. Сөйтіп, бұл қызмет тек қана заңда көрсетілген тәртіп бойынша жүзеге асырылады және қылмыс жөнінде заңды қолданумен байланысты болғандықтан қылмыстық процес, яғни қылмыстық іс жүргізу деп аталады.

Сот билігі сотта іс жүргізудің азаматтық қылмыстық және заңмен белгіленген өзге де нысандары арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасында сот әділдігін тек сот қана жүзеге асырады. Соттарда қаралатын істердің көпшілігі азаматтық істер болып табылады. Бұлар – азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, экологиялық, қаржы, салық және ведомствалық бағыныстағы соттардың қарастылығына жатқызылған басқа да құқық қатынастарынан туындайтын даулар.

Азаматтық істерді қарау мен шешу тәртібі азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгіленеді. Азаматтық іс жүргізу құқығы – мемлекет белгілеген құқықтық нормалардың соттардың азаматтық істерді қарау және шешу тәртібін, басқаша айтқанда, азаматтық істер бойынша сот әділдігін сондай-ақ сот қаулыларын мәжбүрлеп орындау тәртібін реттейтін жиынтығы немесе жүйесі [26].

Азаматтық іс жүргізу құқығы жеке, дербес құқық болып табылады, оның да дербес нысанасы және реттеу әдісі бар. Азаматтық іс жүргізу құқығының реттейтін нысанасы сот пен іс жүргізуге қатысушы тұлғалар, яғни азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушылар арасында туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады [26].

Қылмыстық іс жүргізу бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Олар қылмыстық іс жүргізудің сатылары деп аталады. Ол сатылар былайша аталады: 1) қылмыстық іс қозғау; 2) қылмыстарды алдын ала тергеу; 3) басты сот талқылауын тағайындау; 4) басты сот талқылауы

5)апелляциялық саты сотында іс жүргізу; 6) үкімді орындау. Бұл аталғандар қылмыстық іс жүргізудің негізгі сатыларына жатады, яғни, жалпы ереже бойынша, әр қылмыстық іс осы сатылардан өтеді.Аталған сатыларды қылмыстық іс жүргізудің жеке кезеңдері деп түсінуге болады және олардың әрқайсысының өзіне тән міндеттері мен ерекшеліктері бар.

Қылмыстық іс қозғау сатысы. Әр қылмыс бойынша іс жүргізу осы сатыдан басталады. Бұл сатының мәні – өкілетті органдар, олардың лауазымды адамдары қылмыстық белгілері ашылған әр кезде іс жүргізуді бастау туралы тез арада шешім шығарулары қажет. Қылмыстық іс қозғау туралы шешім ғана одан әрі қылмыстық іс жүргізу қызметі толық көлемде атқарылады, яғни алдын ала тергеу немесе анықтама жүргізу арқылы істелген қылмыстың мән-жайларын ашу мүмкін болады. Қылмыстық іс қозғау өкілеттігі прокурорға және алдын ала тергеу жүргізу органдарына (тергеуші, анықтау органдары) берілген.

Қылмыстарды алдын ала тергеу сатысы. Бұл–әр қылмысты тез және толық ашып,айыпты адамды қылмыстық жауапқа тарту мақсатында қолданылатын және заңмен реттеген тергеуші мен анықтау органдарының қызмет жүйесі болып табылады. Қылмыстарды тергеу екі түрде жүзеге асырылады 1) анықтау; 2)алдын ала тергеу.

Алдын – ала тергеу және анықтау қызметі тергеу әрекеттерін (тінту, жауап алу, зат алу және т.б) қолдану арқылы жүргізіледі. Анықтау органдары тергеу әрекеттерімен қатар жедел іздестіру шараларын да қолданып қылмысты ашады. Алдын ала тергеу жүргізу айыпталушы ретінде жауапқа тартумен аяқталмайды. Бұдан әрі қарай істелген қылмыстың мән-жайын толық және жан-жақты ашып зерттеу тергеу органдарының міндеттеріне жатады.

Басты сот талқылауын тағайындау сатысы. Қылмыстық іс айыптау қорытындысымен 1–сатының сотына келіп түскен соң іс жүргізудің жаңа сатысы басталады [27].

Бұл кезде соттың төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья істі осы сотта қарауға қабылдау мәселесін шешеді. Ол үшін судья қылмыстық істің материалдарымен мұқият, толық көлемде оқып танысуы қажет. Егер де алдын ала тергеу және анықтау жүргізу кезінде қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелер істі сот отырысында қарап шешуге жеткілікті болса, онда судья басты сот талқылауын тағайындау туралы қаулы шығарады. Бұдан кейін осы қаулыға сәйкес басты сот талқылауы жүргізіледі.

Басты сот талқылауы. Бұл сатыда алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде жиналған және айыптаушы мен қорғаушы жақтары ұсынған дәлелдемелер жан-жақты зерттеліп, соның негізінде қылмыстық іс бойынша сот төрелігі жүзеге асырылады. Ал басты сот талқылауының өзі бес бөлімнен тұрады:1)дайындық бөлімі; 2)сот тергеуі; 3)соттағы сөзжарыстар; 4)сотталушының соңғы сөзі; 5)үкім шығару.

Апелляциялық тәртіппен істерді қарау. Бұл сатының негізгі мақсаты – заңды күшіне енбеген бірінші сатының соттары шығарған үкімдер мен қаулылардың дұрыстығын (заңдылығын, дәлелдігін) екінші саты сотының тез арада тексеріп, онда қателіктер жіберілген болса, ол қателіктерді уақытында жою болып табылады. Апелляциялық шағымды немесе наразылықты сот үкімдеріне, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының үкімдерін қоспағанда, үкім жарияланған күннен бастап он тәулік ішінде беруге болады. Егерде үкімге апелляциялық шағым берілген болса, онда іс міндетті түрде апелляциялық сатының сотында қаралуы тиіс. Азаматтық іс жүргізу құқығының деректемелері азаматтық істер бойынша сот әділдігін жүзеге асыру тәртібін реттейтін нормалар баянды етілген нормативтік актілер болып табылады. Азаматтық іс жүргізу құқығының аса маңызды деректемесі 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған Қылмыстық-процестік кодексінде айқындалған. Онда азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу егжей-тегжей регламенттелген. Азаматтық іс жүргізу кодексі жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы білімге азаматтық процестің барлық түрлері мен сатыларына қатысты нормалар енгізілген.

Құқықтың осы саласының нормалары “Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі” туралы 1997 жылдың 01 шілдеде конституциялық заң күші бар Жарлығында, “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы” туралы 2017 жылдың 30 маусымында заң күші бар жарлығында, 1996ж. 31 желтоқсан «Мемлекеттік баж туралы» заң мен басқа заңдарда баянды етілген.

Азаматтық іс жүргізу құқығының деректемелері арасында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты Пленумының түсіндірмелері ерекше орын алады. Ғылымда бір авторлар басшылыққа алынатын түсіндірмелер нормативтік сипатта болады деп санайды, басқалары өзгеше пікір ұсынады.

Мемлекетте заң шығарушы және атқарушы билікпен бірдей үшінші билік ретінде соттардың рөлін нығайту Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының басшылыққа алынатын қаулыларын құқық нормалары бар нормативтік актілер санауға негіз береді.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот қорғауының кеңейтілуі азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларын қамтитын заң актілерінің шеңберін ұлғайтады, атап айтқанда сотқа қарасты мәселелер материалдық құқықтық түрлі салаларының заңдарына енгізілген. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы-заң шығару қызметін жүзеге асырған Қазақстан мемлекетінің ең жоғарғы өкілді органы қабылдаған және қылмыстық іс жүргізу қызметінің тәртібі мен мазмұнын айқындайтын нормативтік құқықтық актілер жүйесінен тұрады. Бұл құқықтық актілер 1994 жылғы 13 ақпанда бекітілген құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру кезінде қалыптасты. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық іс

жүргізу тәртібі ҚР Конституциясының нормаларымен, конституциялық заңдармен, ҚР қылмыстық іс жүргізу кодексімен және іс жүргізу тәртібін реттейтін өзге заңдармен айқындалады [27].

2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған Қылмыстық-процестік кодексі қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін құқықтық нормалар жүйеленген түрде баяндалап, тұжырымдалған арнайы заң болып табылады. Бұл кодекс сот төрелігін жүзеге асыру принциптерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін белгілеген конституциялық нормаларға, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген.

Құрамы мен мазмұнына қарай ҚПК жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы бөлімде қылмыстық іс жүргізудің негізгі ортақ ережелері бекітілген: қылмыстық іс жүргізудің міндеттері мен принциптері; қылмыстық іс жүргізудің жалпы шарттары; қылмыстық іс жүргізуді атқаратын мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдардың өкілеттері және т.б ережелер туралы.

ҚПК –нің ерекше бөлімінде іс жүргізу тәртібі біртіндеп өз кезеңімен реттелген қылмыстық істі қозғау, алдын ала тергеу және анықтау жүргізу, бірінші саты сотында іс жүргізу, сот үкімдері мен қаулыларын орындау және т.б. ҚПК –мен қатар қылмыстық іс жүргізу кезінде нақты мәселелерге байланысты басқа да заңдар қолданылады. Ондай заңдарға, жеке алғанда, мыналар жатады: 1997 жылдың 01 шілдедешыққан “Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі жөнінде” конституциялық заң, 2000 жылғы 5 шілдеде шыққан “Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау жөнінде” заң және т.б. Сотта азаматтық іс: 1)өзінің құқығының немесе заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін өтініш жасаған адамның арызы бойынша; 2)прокурордың арызы бойынша; 3)заң бойынша басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгіне алатын болған жағдайда мемлекеттік басқару, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, кәсіподақтың, мекемелердің, ұйымдардың және азаматтардың мәлімдесуі бойынша қозғалады.

Азаматтық іс қозғау –процестің және маңызды сатысы.

Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы152 бабына сәйкес азаматтық іс бойынша арызды қабылдау туралы мәселені судья жеке дара шешеді[26].

Арыз сотқа түскен күннен бастап бес күннің ішінде судья істі қозғау туралы ұйғарым шығарады. Мүдделі адамның құқығын соттың қорғауы іске асырылатыны немесе бұдан бас тартатыны соттың бұл мәселені дұрыс шешетініне байланысты болады.

Азаматтық іс қозғаудың алдында мүдделі адам талап-арыз, шағым (арыз) береді.Талап-арыздың берілмеуімен талап бойынша іс қозғалады. Талап бойынша ісжүргізу азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй және

басқа да құқық қатынастарының туындайтын субъективтік құқық немесе заңмен қорғалатын мүдде туралы дауларды қарау мен шешу жөніндегі соттың азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелген қызметі.

14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтары мен мүдделерін сотта олардың ата-аналары, асырап алушылары немесе қамқоршылары қорғайды, алайда сот мұндай істерге қатысуға кәмелетке толмағандардың немесе әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың өздерін де тартуға міндетті.

Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ психикалық аурудың немесе ақыл-есінің кемістігі салдарынан әрекетке қабілетсіз деп танылған азаматтардың құқықтары мен мүдделерін сотта олардың заңды өкілдері ата-аналары, асырап алушылары және қорғаншылары қорғайды.

Заңда өкілдің өкілеттігі төл құжатпен немесе арнаулы куәлікпен куәландырылады. Басқа өкілдердің істі жүргізуге өкілдігі Азаматтық процестік кодексі 62 бабының талаптарына сәйкес рәсімдеугі тиіс.

Азаматтық істі қозғай отырып, бес күннің ішінде судья ұйғарым шығарады да, сонымен бірге істі өндірісіне қабылдайды және сол кезден бастап нақты іс бойынша процесс пайда болады. Осыдан кейін судья істі соттың қарауына әзірлейді, мұның мақсаты істі дұрыс және мезгілінде қарау мен заңды және негізді сот шешімін шығару болып табылады.

Азаматтық процестік кодексінің 174 бабына сәйкес аталған істерді қоспағанда, азаматтық іс екі ай ішінде қаралуға тиіс. Істі дайындау 7 күн ішінде жүргізіледі, күрделі істер бойынша судья дәлелді ұйғарым арқылы оны бір айға дейін ұзарта алады [26].

Азаматтық процестік кодексінде шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың азаматтық іс жүргізу құқықтарына, шет мемлекеттерге қойылатын талаптарға, шетелдік соттардың сот тапсырмалары мен шешімдеріне, халықаралық шарттарға арналған арнайы бөлім бар.

Қылмыстық процестік басқа сөзбен айтқанда қылмыстық сот ісін жүргізу деп те аталады, қылмыстық процестік заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады. Бұл терминдер бір-біріне қайшы емес, олар бір ұғымды білдіреді деп саналады. Себебі – қылмыстық іс жүргізу алдын ала тергеу органдарының немесе прокурордың қызметімен аяқталмайды, қылмыстық процестіктің жалғасы сот қызметі түрінде атқарылады. Сондықтан қылмыстық процестікті қылмыстық сот ісін жүргізу деп те атауға болады. Яғни, қылмыстық сот ісін жүргізу сот төрелігін жүзеге асырудың бір түрі болып табылады. Осыдан сот төрелігі ұғымының қылмыстық іс жүргізу ұғымымен сәйкес жері көрінеді қылмыстық істі сотта қарап шешу сот төрелігіне жатады. Бірақ та қылмыстық іс жүргізу ұғымы сот төрелігі ұғымымен бірдей емес. Сот төрелігі дегеніміз – бұл соттың қылмыстық істермен қатар басқа да

(азаматтық, әкімшілік) істерді қарап шешу үшін мемлекет атынан атқарылатын қызметтің арнайы түрі болып табылады. "Сот төрелігі" ұғымының тікелей мағынасы –сот қызметі болып табылады да ,ал "қылмыстық іс жүргізу" ұғымы соттың қызметімен қатар алдын ала тергеу органдарының және прокурордың қызметін қамтиды.

Қорытынды

Құқық негіздері пәні заң ғылымдыры бойынша гуманитарлық пәндер жүйесінде ерекше орын алады. Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің қалыптасуы, елде экономикалық реформалардың жүзеге асуы және нарықтық қатынастарға өту кезеңінде құқықтың мән-маңызы айрықша. Әсіресе, тауар-ақша (мүліктік) және басқару қатынастарын құқықтық реттеуде заңдар мен басқа да нормативтік актілердің маңызы ерекше. Сондықтан да бұл пән арқылы Қазақстан Республикасының Конституциясын, оның жаңа қырлары мен ерекшеліктерін және басқа да заңдардың жоғары принциптерін, олардың мағынасы мен мазмұнын, жалпы мемлекетіміздің қоғамдық өмірінің құқықтық негіздерін үйретеді.

Қазақстан Республикасы құқық жүйесіндегі пәндердің ең негізгілері қамтылып, онда Мемлекет және құқық теориясы, Конституциялық құқық, Азаматтық құқық, Әкімшілік құқық, Еңбек құқығы, Қылмыстық құқық, Отбасы құқығы, Қаржы құқығы және Халықаралық құқық салаларынын

жоғары білімді мамандар даярлануда қажетті теориялық түсініктер беріледі.

Аталған пән төмендегі мәселелерді қарастырады:

- мемлекет пен құқықтың, саяси және құқықтық сананың, құқықтық қатынастардың заңдылықтары мен құбылыстарын;

- мемлекеттің Конституциялық құрылысын, мемлекеттік биліктің бөліну теориясы мен тәжірибесін;

- Қазақстанда қолданылатын негізгі құқық нысандары мен салаларының ерекшеліктері;

- мемлекеттік қызмет принциптері мен мемлекеттік қызметкерлердің құқықтық мәртебелерін;

- әкімшілік жауаптылық мазмұнын;

- азаматтық құқықтың жалпы ережелерін, жеке және заңды тұлғалар ұғымы мен олардың мүдделерін қорғау мәселелерін;

- қылмыс ұғымы мен санаттары, себептері және қылмыстық жауапкершілік негіздерін;

- еңбек заңдылықтары, еңбекті қорғау мәселелерін;

- неке және отбасы құқығының негізгі қағидаларын;

- мемлекетіміздің қаржылық қызметінің құқықтық негіздерін;

- азаматтық процестік және қылмыстық процестіктәртібінің негіздерін;

- экологиялық және жер құқығының басты ерекшеліктерін.

ГЛОССАРИЙ

Автономия

- бір мемлекеттің шеңберінде өзін-өзі басқаруға құқық берілген саяси-ұлттық құрылым;

Авторитарлық Конституция - азаматтардың саяси құқықтары мен еркіндіктерін шектейді;

Адам құқықтары

- белгілі бірігілі калуды, өмір сүруді қамтамасыз ететін адамдармен мемлекет арасындағы ережелерді ңезарақатынастары, кепілдіктері;

Адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз - орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтық білімдері мен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі;

Азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруінің еріктілігі принципі; ҚР – сы Конституциясының 24–б ның 1–тармағында бекітілген әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау құқығы барлығына негізделеді;

Азаматтық – адам мен мемлекет арасындағы өзара құқықтар мен міндеттерді білдіретін құқықтық байланыс;

Азаматтық Кодекс– жүйеленген бірегей заң шығарушылық акт;

Азаматтық қоғам құрылымы– бұл оны құрайтын әралуандық пен өзара іс-әрекетті көрсететін және оның тұтастығы мен даму серпінін қамтамасыз ететін қоғамның ішкі құрылымы;

Азаматтық қоғам– бұл сенім мен бейбітшілікті сүю, дәстүрлер мен заңдарды, адамгершілік және рухани идеяларын құрметтеу ахуалын туғызушы, шығармашылық және кәсіпкерлік қызмет еркіндігін қамтамасыз ететін, адамдар мен азаматтардың құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндіктерін туғызатын, мемлекет қызметіне шектеу мен бақылау механизмдерін орнататын нақты адамға бағдарланған еркін демократиялық құқықтық қоғам

Азаматтық хал актілері– адамның құқықтары мен міндеттерінің пайда болуына және тоқтатылуына байланысты оны дараландыратын заңдық ресімделген мән-жайлар;

Акциздар– акциздарды төлеушілер болып акцизделетін тауарларды өндіретін немесе акцизделетін қызмет түрлерін жүзеге асыратын, акцизделетін тауарларды Қазақстан Республикасының территориясына импорттайтын жеке және заңды тұлғалар табылады;

Алименттер– алуға құқығы бар екінші адамға бір адам беруге міндетті болатын асырау қаражаты;

Әділетті басқару органдары– ҚР Президенті – ҚР Үкіметі – ҚР Әділет Министрлігі – Әділет министрліктерінің комитеттері (қылмыстық – атқару жүйесінің мекемелері және Қылмыстық – атқару жүйесінің органдарын қамтитын әділет органдары) – аумақтық әділет органдары;

Әкімшілік– елдегі басқару қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың жиынтық атауы; елбасының, басқа да мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың жұмысты басқаруды ұйымдастыратын қызметкерлер құрамы; Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кіретін жергілікті атқару органының атауы;

Әлеуметтік камсыздандыру– әлеуметтік қорғау жүйесінің халықтың еңбекке жарамсыз бөлігінің қажеттерін қанағаттандыруға жәнәтұрмыс деңгейін қолдауға бағытталған тармағы

Әлеуметтік қорғау– бұл өмірлік қажетті игіліктердің белгілі бір деңгейін (қарттық, денсаулық жағдайына, асыраушысынан немесе жұмысынан айырылуына және басқа да заңды негіздерге байланысты экономикалық белсенділік көрсете алмайтын) және тиісті ақы төленетін

еңбекке қатысу арқылы өзін қамтамасыз ете алмайтын азаматтарға белгілі бір жақсы тұрмыс деңгейін қамтамасыз ету шараларының жүйесі

Әлеуметтік мемлекет– бұл қоғамға қызмет ету және әлеуметтік айырмашылықтарды жоюға ұмтылу, Конституцияны халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларында көрсетілген, жалпы азаматтық құндылықтарға бағдарлау басты міндеттері болып саналатын мемлекет;

Әлеуметтік психология – психология ғылымының өзіндік даму тарихы, зерттеу пәні мен әдістері бар басты салаларының бірі;

Әлеуметтік салықты төлеушілер – заңды тұлғалар, жеке кәсіпкерлер, жеке нотариустар, адвокаттар;

Біліктілік талаптары– мемлекеттік әкімшілік қызметті атқаруға үміткер азаматтарға оның кәсіби даярлығының, деңгейін, құзыреттілігін және нақты әкімшілік қызметке сәйкес келуін анықтау мақсатында қойылатын талаптар;

Біліктілік талаптары– мемлекеттік әкімшілік қызметті атқаруға үміткер азаматтарға оның кәсіби даярлығының, деңгейін, құзыреттілігін және нақты әкімшілік қызметке сәйкес келуін анықтау мақсатында қойылатын талаптар;

Банк маркетингісі – бұл клиентураның нақты қажеттіліктерін ескере отырып, банк өнімдерінің ең тиімді әрі пайдалы нарықтарын іздестіруге және пайдалануға бағытталған қызмет түрі;

Банк ісі – қарыз капиталын жинақтаумен және оны бөлумен шұғылданатын кәсіпкерліктің ерекше түрі;

Банк(итальянша *banco* – үстел) – ақша қаржылары мен қорларын жинақтау, беру, мемлекеттер, кәсіпорындар (фирмалар), мекемелер және жеке адамдар арасындағы өзара төлемдер мен ақшалай есеп айырысуда делдалдықты жүзеге асыру, ақшаның белгілі бір түрін айналымға қосу, ақша мен құнды қағаздар шығару, алтынмен, шетелдік валютамен түрлі операциялар жасау және басқа да қызметтер атқаратын қаржы мекемесі;

Банктік қызмет – Банктік операцияларды жүзеге асырумен байланысты қызмет;

Бастапқы жер пайдаланушылар– жер пайдалану құқығын осы Кодекстің 32-бабында көзделген тәртіппен тікелей мемлекеттен не осы құқықтан айыру тәртібімен басқа да бастапқы жер пайдаланушылардан алған тұлғалар;

Бәсең маркетинг –банктің қызметі мен жағдайы, оның қызмет пайдасы туралы материалдардың баспасөзде жариялануы; Нарықтағы өз орнын нығайтқысы келетін банктер маркетингтің осы екі тәсілін пайдалануы керек;

Бәсең сайлау құқығы–сайланып қойылатын лауазымға үміткерлік құқығы беріледі;

Билеуші партиялар – қолдарына мемлекеттік билікті ген, қоғам дамуының басты бағыттары мен сипатына ықпал етуге мүмкіндік алған партиялар;

Билік ету құқығы дегеніміз мүліктің заң жүзіндегі тағдырын белгілеудің заңмен қамтамасыз етілуі; Меншік құқығының, мерзімі шексіз;

Бипатризм – қос азаматтық;

Біртұтас мемлекет – аумақтық құрылымында басқа мемлекеттік құрылымдарға ие емес мемлекет;

Бюрократия – лат; bureau – бюро, канцелярия және грек, kratos – күш, билік, үстемдік; канцелярияның билігі – атқарушы билік орталықтарының қоғам мүшелерінің еркінен тыс қалуына негізделген саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйе;

Демографиялық сегменттеу жеке тұлғалар нарығымен байланысты; Бұл сегменттеу халықты әлеуметтік-кәсіби жағынан (жұмысшыларға, қызметкерлерге, еркін кәсіп иелеріне, дәрігерлерге, сәулетшілерге, заңгерлерге және жеке тұлғаларға) бөлуге, сондай-ақ жасына, жынысына, отбасы жағдайына, табысына, білім деңгейіне қарай бөлуге негізделеді;

Демократия – сөзі (гр; demos – халық және гр; kratos – билік) деген сөздерінен шыққан, яғни “халық билігі” деген мағынаны білдіреді;

Демократиялық Конституция – жеке және заңды тұлғаларға еркіндік пен кең құқықтар береді;

Еркін дауыс беру – Республика азаматтарының сайлауға қатысуы ерікті болып саналады;

Еркіндік – адамның немесе жеке ұлттың, халықтың өз мүдделері мен мүмкіндігіне сай әрекет етіп, өз қалауын жүзеге асыруы;

Жай заңдар – қоғамның, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының барлық жақтарын реттейді;

Жақын туыстары – ата-аналар, балалар, асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек ағалы-інілер мен апалы-сіңлілер (аға-қарындастар), ата, әже, немерелер;

Жалған неке – отбасын құру ниетінсіз заңда белгіленген тәртіппен жасалған және ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін туғызбайтын неке;

Жалпыға бірдей сайлау құқығы; Тиісті жасқа толған барлық азаматтардың шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық, мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатынасына, сеніміне, тұрғылықты жеріне және т.б. қарамастан сайлау және сайлау құқығына ие екендігін білдіреді;

Жанама сайлау, яғни Парламент Сенаты депутаттарының төте емес сайлауы, оған мәслихаттардың сайлаушы-депутаттары қатысады және теңдей негіздерде бір дауысқа иелік етеді;

Жанама салықтар – бұл белгілі тауарлар мен қызметтерге салынатын салықтар;

Жасырын дауыс беру; Сыртқы ықпалдың әсерінен тәуелсіз, өз еркін білдірген сайлаушы–азаматтар осы қағидалармен қамтамасыз етіледі;

Жеке табыс салығын төлейтіндер – салық салу нысандары бар резидент және резидент емес жеке тұлғалар;

Жеке тұлға – құқық субъектілері мен заң міндеттерін, құқықтық қатынастарды алып жүретін адам; мына санаттардың біріне жататын: заң қабілеттігіне ие мемлекет азаматы, шетел азаматы, азаматтығы жоқ тұлға;

Жеңілдіктер олар әр түрлі болады және әдетте, мемлекеттік қызметшілердің тиісті санаттарына қарай тағайындалады;

Жер– Қазақстан Республикасының егемендігі белгіленетін шектегі аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез келген еңбек процесінің аумақтық негізі;

Жер кадастры– жер туралы мәліметтер жүйесі, мемлекеттік кадастрлардың құрамдас бөлігі;

Жер қойнауын пайдалану амалдарын орындау бойынша салық салу іс-әрекеттері табыстан тыс пайдаға, арнайы төлемдерге, бонустарға, роялтиға және салық салу тәртібін орнатады;

Жер құқығы қатынастары– жерге меншік құқығын және өзге де құқықтарды жүзеге асыра отырып, жер ресурстарын басқаруға, жекелеген субъектілерге жер учаскелерін бекітіп беруге байланысты жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі құқықтық қатынастар;

Жер пайдалану құқығы– тұлғаның мемлекеттік меншіктегі жер учаскесін өтеулі және (немесе) өтеусіз негізде шектеусіз мерзімге (тұрақты жер пайдалану) немесе белгілі бір мерзім ішінде (уақытша жер пайдалану) иелену және пайдалану құқығы;

Жер ресурстары– қоғамның материалдық, мәдени және басқа да қажеттерін қанағаттандыру үшін шаруашылық және өзге де қызмет процесінде пайдаланылатын немесе пайдаланылуы мүмкін жер;

Жер учаскелерінің нысаналы мақсатының жіктемесі– аумақты аймақтарға бөлуге сәйкес учаске аумағын және онда орналасқан үйлер мен ғимараттардың (Үй-жайлардың) функционалдық мақсатының (пайдаланылуының) үлгісі мен түрі бойынша жер учаскелерін мақсатты пайдалану түрлерін топтастыру;

Жер учаскесі– осы Кодексте белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілетін, тұйық шекара ішінде бөлінген жер бөлігі;

Жер үлесі– жер учаскесіне құқықтар мен міндеттерге басқа тұлғалармен бірге қатысудың осы Кодексте және Қазақстан Республикасының өзге де заң актілерінде белгіленген тәртіппен және жағдайларда бөліп шығарылуы мүмкін сан жағынан айқындалған үлесі;

Жергілікті салық– салықтың мөлшері жергілікті үкіметтің шешімімен анықталатын салық;

Зайырлы мемлекет– дін, діни бірлестіктер мемлекетпен байланысты емес, қандай салада болсын оның саясатына ықпал ете алмайтын,

мемлекеттік органдардың қызметіне, білім беру жүйесіне және т.б. араласуға құқығы жоқ мемлекет;

Заңшығарушыбилік –заңшығарумен, оныбекіту, өзгерту немесе жою мен айналысатын билік, парламент;

Заң, құқықта (ағылш; law) – мемлекет белгілеген бүкіл нормативтік-құқықтық актілер, жалпыға бірдей міндетті ережелер; мемлекеттік биліктің жоғары өкілетті органы қабылдаған немесе тұрғындардың тікелей ерік білдіруі арқылы қабылданған, неғұрлым маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік акт;

Заңгер (Juristтің немісі, Jurist ағылшынша) (jus латынша – құқық) – құқықтануға, заң ғылымдары бойынша маман; құқықтың төңірегіндегі жаттығу қайраткері;

Заңды қылық – заңда белгілі бір әрекет нақ сондай зардап шектіруге бағытталғанына немесе бағытталмағанына қарамастан, белгілі бір заңдық зардаптарға байланыстырылатыны заң жүзінде дұрыс әрекет;

Заңды тұлға – шаруашылық жүргізетін немесе мүліктік жекелендіруді жедел басқаратын, бұл мүлікке өз міндеттілігімен жауап беретін, мүліктік және мүліктік емес құқықты иеленетін әрі жүзеге асыратын, сотта талапкер, болмаса жауапкер міндетін атқаратын меншік құқығына ие ұйым;

Заңды тұлғалар–мемлекеттер, оның органдары, территориялық құрылымдар, мекемелер, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, саяси партиялар және т.б.

Заңды тұлғаларға табыс салығы– корпорациялардың (фирмалардың) пайдасына салынатын салық;

Заңды факт – азаматтық құқық нормаларында көзделген факт;

Заңдық Конституция–жоғарғы заңдық күшке ие, негізгі заң;

Заңдылық принципі мемлекеттік қызметшілер лауазымдық міндеттерін атқарған және олардың құқықтарын қамтамасыз еткен кезде ҚР–сы Конституциясы мен заңдарының өзге нормативтік құқықтық актілерден жоғары күші болатындығын білдіреді;

Заңнама – мемлекетке нақты түрде қолданылып отырған нормативтік – құқықтық актілердің жиынтығы;

Зейнетақы – белгілі бір заңды оқиға туындаған кезде немесе тұлға белгіленген жасқа толған кезде азаматтарға мемлекет есебінен Орталықтан немесе жинақтаушы зейнетақы қорларынан өмір сүрудің негізгі көзі ретінде төленетін ай сайынғы ұзақ мерзімді ақшалай төлем (әлеуметтік зейнетақылар – мүгедектігіне, асыраушысынан айырылуына, еңбек сіңірген жылдары үшін төленетін);

Иелену құқығы дегеніміз мүлікті іс жүзінде иеленуді жүзеге асыруды заң жүзінде қамтамасыз ету;

Иммиграциялық жер қоры– оралмандарға беру үшін резервке қалдырылған және арнайы жер қоры құрамына кіретін жер учаскелері;

Инвестициялық банктер– кәсіпкерлерге қарыз берсе, ол инновациялық банктер технологиялық жаңалықтарды өңдеуді және оны несиелеуді игереді;

Индивидуалдық табыс салығы– бұл жеке табыстар салығы, салық төлеуші физикалық тұлғаның табыстарынан (әдетте жылдық) алынатын салым болып табылады;

Ипотекалық банктер –жерді және жылжымайтын мүліктерді кепілдікке алып, ұзақ мерзімге несие береді; Олар ипотекалық облигация, акция және басқа бағалы қағаздарды сату, арқылы ақша жинақтайды;

Кәсіподақ, кәсіби одақтар – өндірістегі және өндірістен тыс салалардағы қызметкерлерді біріктіретін, өз мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін құрылатын ерікті ұйымдар; қызметінің сипаты мен кәсіби мүдделерінің ортақтығына қарай ұйымдасқан азаматтардың бұқаралық ерікті қоғамдық бірлестіктері;

Келтірілген зиянның орнын толтыру дегеніміз– зақымданған қызметкердің еңбекке қабілеттілігін жоғалту, не онын төмендеуі салдарынан жоғалтқан жалақысының, табысының мөлшерінде (немесе олардың тиісті бөлігі мөлшерінде) ақша сомасын төлеуді, біржолғы жәрдемақы төлеуді және денсаулығының бұзылуына байланысты шығарылған қосымша шығындарының орнын толтыруды білдіреді;

Кодекс – нақты қоғамдық қатынастарды реттейтін, құқықты рәсімдерді біріктіріп жүйелендіретін заңдар жинағы;

Кондоминиум – жылжымайтын мүлікке меншіктің (өзге де құқықтың) ерекше нысаны, бұл ретте жылжымайтын мүліктің жекелеген бөліктері жеке және (немесе) заңды тұлғалардың бөлек (дербес) меншігінде (өзге де құқықта) болады, ал жылжымайтын мүліктің бөлек меншікке жатпайтын бөліктері, оның ішінде жер учаскесі де, оларға ортақ үлестік меншік құқығымен (өзге де ортақ құқықпен) тиесілі болады және бөлек (дербес) меншігіндегі (өзге де ортақ құқықтағы) жылжымайтын мүлік бөліктеріне құқықтардан ажыратылмайды;

Конституция (латынның лат;constitutio – яғни «құрылым» сөзінен шыққан) –Мемлекеттің негізгі заңы, елдегі барлық басқа заңдарға қатысты жоғары заңды күшке ие заң немесе заңдар тобы;

Конституциялық заң–Конституцияның нормаларын нақтылайтын заңдар;

Конституциялық заңдар – негізгі қоғамдық қатынастарды реттейтін, арнайы тәртіппен қабылданған, ағымдағы заңдылықтың негізі болып табылатын, Конституцияда тура көрсетілген заңдар;

Конституциялық құқық – бұл ҚР конституциялық құрылыс негізін, адам мен азаматтың, мемлекеттік құрылыстың, мемлекеттік билік органдарының жүйесін, жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару негізін реттейтін құқық нормаларының жиынтығын көрсететін ҚР жетекші құқық саласы;

Конституциялық құқық ғылымы– конституциялық құрылыстың институттарында бекітілген мемлекеттік-құқықтық және мемлекеттік биліктің іске асырылуы байланысты болатын – ерікті қоғамдық қатынастардың дамуы заңдылықтары жайындағы ғылыми білімдер жүйесі;

Конституциялық құқықтық объектілері– шынайы әрекет құбылыстары негізінде құқық қатынастарының субъектілерінің құқықтық байланысқа түсуі;

Конституциялық құқықтық субъектілері– бұл конституциялық – құқықтық қатынасқа қатысушылар;

Конституциялық құрылыс– бұл мемлекетті құқыққа бағындыруды қамтамасыз ететін және оны конституциялық мемлекет ретінде сипаттайтын мемлекетті ұйымдастыру формасы;

Конституциялық-құқықтық нормалар мемлекеттік органдар арқылы қабылданады; Олар, басқа да заңдық нормалар сияқты екі түрлі: реттеуші және құқық қорғаушылық қызметтерін атқарады; Осыған сәйкес реттеуші және құқық қорғаушылық нормаларына бөлінеді;

Корпоративті табыс салығын төлейтіндер – жалпыға ортақ тәртіпті қолданатын ҚР-ның резидентзаңды тұлғалары, ҚР-да тұрақты мекеме арқылы өз қызметтерін жүргізіп жатқан резидент емес заңды тұлғалар;

Көлік құралдарына салынатын салық төлеушілер – меншік құқында салық салу нысандары бар жеке тұлғалар, меншік құқында салық салу нысандары бар заңды тұлғалар мен олардың құрылымдық бөлімшелері;

Көтермелеу шаралары көтермелеудің жалпы шаралары еңбек туралы заңдармен, мемлекеттік қызметшілердің нақтылы санаттарының құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін қарайтын құқықтық актілермен тағайындалады;

Криминология(лат;crimen/criminis– қылмыс гр;logos– сөз, ұғым, ілім) –қылмысты, оның себептерін, қылмыскердің жеке басын зерттейтін, сондай-ақ оның алдын алу шараларын жасайтын ғылым;

Қазақстан патриотизм принципі, (гректің patriotes – отандас, patris – отан дегені) – мемлекеттік қызметінің өз Отанын, халық сүйетіндігін, оларға деген терең сезімін, берілгендігін, республиканың тәуелсіздігін нығайтуға, онда өркениетті демократиялық қоғам құруға, елдің экономикасы мен мәдениетін, ең алдымен өз халқының тілі мен дінін дамытуға бар білімі мен күш-ждігерін аянбай жұмсайтындығын білдіреді;

Қорғаншы (қамқоршы) – қорғаншылық пен қамқоршылық жөніндегі міндеттерді жүзеге асыру үшін заңда белгіленген тәртіппен тағайындалған адам;

Қорғаншы және қамқоршы орган– республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органы;

«Қағида»– тұлғалардың мінез құлықтары туралы ереже;

«Қоғам»– мемлекеттің объективті негізгі іспетті, соның базисі , өзгеше тіршілік ету ортасы;

«Құқық»– жалпыға бірдей міндетті мемлекет қамтамасыз ететін нормалардың жиынтығы

Қорғаншылық (қамқоршылық) – кәмелетке толмағандардың және сот әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеттілігі шектеулі) деп таныған адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың құқықтық нысаны;

Қорғаныс – Қазақстанның егемендігін, аумақтық тұтастығын және оның шекараларына қол сұғылмауын қорғауға әзірлігін қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатын саяси, әскери, экономикалық, экологиялық және әлеуметтік – құқықтық сипаттағы мемлекеттік шаралар жүйесі;

ҚР Қорғаныс министрлігі– бұл қарулы күштерге әскери–саяси басшылықты, ҚР Қорғаныс құрылысын және ҚР Қарулы күштерінің түрлерін басқаруды жүзеге асыратын ҚР қарулы күштерінің орталық мемлекеттік атқарушы әскери басқару органы;

ҚР Ішкі Істер органдары– ҚР заңдарына сәйкес анықтау, алдын ала тергеу мен жедел іздестіру қызметін, сондай–ақ қоғамдық тәртіпті сақтау мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қылмыстық және өзге де қол сұғушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі атқарушылық және өкімді функцияларды жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік орган болып табылады;

Құқық (ағылш;1; law (наука); 2; right) – мемлекет орнатқан және оның күшімен қорғалатын, жалпыға бірдей қоғамдық қатынастарды реттейтін тәртіп ережелерінің (нормалардың) жиынтығы;

Құқық дегеніміз – белгілі бір мемлекетте қабылданған және қолданылып жүрген барлық құқықтық нормалардың белгілі нормативтік құқықтық актілерді де көрсетеледі;

Құқық жүйесінің басты саласы – конституциялық құқық болып табылады;

Құқық нормасы дегеніміз – мінез–құлық, тәртіп ережесі, тіршілік процесіндегі тәртіп пен мінез–құлық, ережелерінің үлгісі;

Құқық саласы–біртекті белгілермен нақты бір қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы;

Құқық функциясы дегеніміз қоғамдық қатынастарға құқықтың ықпал етуінің негізгі бағыттары;

Құқықтық доктриналар–атақты заңгер ғалымдардың еңбектері

Құқықтық идеология дегеніміз құқықтық сананың құқықты және өмір шындығының құбылыстарын тұғырнамалық түрде бейнелеп, бағалайтын заңдық ұғымдарды, принциптерді, теорияны құрайтын жоғарғы қабаты;

Құқықтық қатынастар–бұл құқықтық нормалармен реттелетін немесе солардың негізінде пайда болған қоғамдық қатынастар;

Құқықтық мәдениет– белгілі бір мемлекеттіктің, этникалық қауым мүшелері қабылдаған, олардың қызметін реттеу үшін пайдаланылатын құндылықтар, құқықтық идеялар, сенім–нанымдар, мінез–құлық қалыптары, құқықтық дәстүрлер жүйесі;

Құқықтық мемлекет– бұл құқық, заң үстемдік ететін, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын танитын және оған кепілдік беретін жерде бәрінің заң және тәуелсіз сот алдындағы теңдігі қамтамасыз етілетін, ал билікті ұйымдастыру негізі болып биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөліну қағидалары қаланған демократиялық мемлекет;

Құқықтық психология болып жатқан оқиғалар мен құбылыстардан қызбалықпен, тіпті есі кете терең әсер алуға қабілетті адамға тән психикамен байланысты;

Құқықтық сана – мемлекетпен құқық және криминалогия теориясының категориясы; Құқықтық сана құқықтық мәні бар құбылыстардың көрінісімен және құқықтық мәні бар құндылықтармен, құқықтық пайыммен, парыздық құқықтық тәртіппен байланысты қоғамдық, топтық, жеке сана аясын қамтиды;

Құқықтың қайнар көздері – құқық қалыптастыратын әлеуметтік факторлардың жиынтығы;

ҚҰС дегеніміз – тауар (жұмыс, қызмет) өндірісі және айналымы процесінде қосылып, сатылған кезде салық салынатын айналымның бір бөлігін бюджетке төлеу, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының территориясына тауарды импорттаған кезде төленетін төлем;

Лауазымды адам– ұдайы, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша өкімет өкілінің міндеттерін жүйеге асыратын не мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық өкім берушілік немесе әкімшілік–шаруашылық қызметтерді орындайтын адам;

Лауазымдық өкілеттік– заңдарда белгіленген құқықтары мен негізгі міндеттері бар мемлекеттік қызметшілер өз қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге жауап беретінін, нақты мемлекеттік лауазыммен көзделген өкілеттік;

Міндетті жинақтаушы деңгейде – міндетті зейнетақы жарналары мен әлеуметтік аударымдар есебінен қалыптасқан жинақтаушы зейнетақы қорларынан (бұдан әрі – ЖЗҚ) зейнетақы және Мемлекеттік, әлеуметтік сақтандыру қорынан (бұдан әрі – МӘСҚ) әлеуметтік төлемдер төленеді;

Маркетинг – бұл тауарлар мен қызмет көрсетулердің ағынын өндірушіден тұтынушыға бағыттайтын кәсіпкерлік қызметтің түрі; Ол тек нарыққа және нақты тұтынушыға қажетті өнімді өндіруге әрі өткізуге бағдарланады;

Материалдық жағдай– жалақының, зейнетақының, басқа да табыстардың болуы немесе болмауы; олардың мөлшері; мүліктің болуы;

еңбек қабілетін жоғалту дәрежесі; отбасының басқа мүшелерінен материалдық көмек алуы немесе алмауы;

«Мемлекет»– қоғамның елдің, халықтың ресми өкілі;

«Мүліктік қатынастар» дегеніміз– мүлікті иелену, пайдалану және билік етуге (басқа біреуге беру) байланысты қатынастар;

Мәні бірдей жұмыстарды орындағаны үшін еңбекке ақыны тең төлеу принципі; ҚР-сы Конституциясының 24 – б-ның 2 – тда бекітілген әркімнің өз еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына құқығы бар деген ережеге негізделеді;

Мәслихат– тиісті әкімшілік–аумақтық бөлініс қарамағындағы аймақтың жай–күйіне жауапты жергілікті өкілдік орган;

Медицина(лат;medicina: medicus– дәрігерлік, емдік) – адамдардың денсаулығын сақтау мен нығайту, сырқаттарды емдеу мен аурудың алдын алу, денсаулық және жұмысқа қабілеттілік жағдайында, адамзат қоғамында ұзақ өмір сүруге жетуді көздейтін тәжірибелік іс-әрекеттің және ғылыми білімдердің жүйесі;

Мемлекет– белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін, қоғам табиғатынан туындайтын ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан жүйесі, саяси билік ұйымы;

Мемлекеттік әкімшілік қызмет санаты– мемлекеттік әкімшілік қызметшілер атқаратын, лауазымдық өкілеттіктің көлемі мен сипатын көрсететін әкімшілік лауазымдар жиынтығының саралаушылық сипаттамасы;

Мемлекеттік әкімшілік қызметші– мемлекеттік саяси қызметшілердің құрамына кірмейтін, мемлекеттік органда тұрақты кәсіби негізде лауазымдық өкілеттікті жүзеге асыратын мемлекеттік қызметші;

Мемлекеттік қызмет– мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі;

Мемлекеттік қызметші– мемлекеттік органда заңдарда белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттен не Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің қаржысынан ақы төленетін қызметті атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттікті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы;

Мемлекеттік лауазым– мемлекеттік органның нормативтік құқықтық актілермен белгіленген лауазымдық өкілеттік пен лауазымдық міндеттердің ауқымы жүктелген құрылымдық бірлігі;

Мемлекеттік саяси қызметші– тағайындалуы (сайлануы), босатылуы және қызметі саяси–айқындаушы сипатта болатын және саяси мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін жауап беретін мемлекеттік қызметші;

Мемлекеттік билік– тікелей мемлекеттің өзі жүргізетін немесе өзінің атынан жүргізуге өкілеттілік беріп, өз жәрдемімен өзге бір ұйым, мекеме арқылы жүргізетін қоғамдық биліктің бір түрі, мемлекеттік басқару органдарының жиынтығы;

Мемлекеттік биліктің заң шығарушысы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуіне қарамастан, мемлекеттік қызмет жүйесінің біртұтастық принципі; Бұл республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол аталған тармақтардың тежемдік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады деген; Конституцияның 3-бабының 4-тармағына негізделген;

Мемлекеттік егемендік – бұл елдің ішіндегі мемлекеттік биліктің бәрінен жоғары тұрушылығы және халықаралық қатынастар аясындағы шетел мемлекеттерінің билігінен оның тәуелсіздігі болып саналады;

Мемлекеттік қызмет дегеніміз – мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі;

Мемлекеттік қызметті өткеру – бұл ұзаққа созылатын процесс, ол мемлекеттік қызметшілердің қызметке кіргеннен бастап одан шыққанға дейін атқаратын қызметтерін дәйекті түрде ауыстыруынан көрініс табады;

Мемлекеттік қызметші–мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі;

Мемлекеттік қызметшілердің кәсібилік және жоғары біліктілік принципі; Мемлекеттік лауазымның бос орнына (ваканцияға) кандидатты іріктеген кезде пайдаланылатын негізгі белгілер;

Мемлекеттік билік – барлық адамдарға міндетті заңдарды шығаруға жеке-дара құқығы бар, заңдар мен ұйымдарды сақтау үшін ерекше күштеу аппаратына сүйенетін саяси биліктің түрі;

Меншік құқығының объектілері– мемлекеттік және жеке меншіктегі жер;

Меншік – өндіріс құралдарын иелену және қоғамда жасалған материалдық және материалдық емес игіліктерді бөлісу жөніндегі объективті қоғамдық қарым-қатынастары; Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады;

Меншік құқығы – субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы;

Мұрагерлік салық– жылжымайтын мүліктермен және құнды қағаздармен жасалатын келісімдерге салынатын салықтар;

Мүлік– заңды немесе жеке тұлғаның меншігіндегі, иелігіндегі немесе басқаруындағы заттардың, материалдық құндылықтардың жиынтығы;

азаматтық құқықтардың (ең алдымен меншік құқығының) материалдық нысаны;

Мүлік салығы– меншікке әлеуметтік сақтандыруға, жалақы қорына және жұмысшы күшіне (әлеуметтік жарнамалар деп аталатындар) салынатын салықтар, пайданы шетелге аударған үшін салынатын салықтар;

Мүліктің шарттық режимі– ерлі-зайыптылардың және олардың осы некеден туған балаларының неке шартымен белгіленген меншігінің режимі;

Нарықты сегменттеу – банктің қызмет көрсетудің үлкен іс-тәжірибесін және білімін қажет ететін күрделі әрі еңбек сыйымдылығы бар процесс; Сегменттеудегі мақсат – қандай да бір тұтынушылардың тобын белгілі бір нарыққа бөліп қана қоймай, сонымен бірге, банктің осы қызмет түріне әр түрлі талап қоя алатын тұтынушылар мен пайдаланушыларды іздеп табу;

Натурализация–шетелдіктерді азаматтыққа алу;

Неке– ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ;

Неке жасы– адамның некеге тұру құқығына жеткендегі;

Несие – ақша сияқты тарихи экономикалық дәреже болып табылады; «Кредит» деген сөз, «қарызға», «несие» деген «kredo»– сенемін деген мағына беретін латынша «kreditum» деген сөзден шығады;

Несие жүйесі– жалпы банктердің (ұлттық және коммерциялық) және банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыратын банктік емес мекемелердің жиытығы;

Несие формасы – несие қатынасының сырттай нақты көрініс табуы; Ол несие қатынасының мәні мен ұйымдастырылуын синтездейді; Несие қатынасының формасы мен мазмұны ажырағысыз әрі диалектикалық жағынан біртұтас болады;

Норматив(лат;normatio– ретке келтіру) – жұмыс уақытының, материалдық және қаржы ресурстарының салыстырмалы түрде пайдаланылу дәрежесін сипаттайтын есептік көрсеткіш;

Октраирленбеген Конституциялар–жоғарғы заң шығарушы органдармен немесе референдумда қабылданған Конституциялар;

Орталық банктер міндеті – ұлттық ақша өлшемінің төлемі қабілеттілігі мен валюталық курсының тұрақтылығын қамтамасыз ету, банк жүйесінің өтімділігі мен тұрақтылығын, төлем жүйесінің тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ету;

Отбасы– некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы;

Отбасылық жағдай– некеде тұрғандағы немесе айырылысқандағы жағдай, балалардың немесе отбасының басқа да мүшелерінің болуы немесе болмауы;

Оттация–азаматтықты таңдау;

Өзіндік қосалқы шаруашылық– ауылдық жерде және қала маңындағы аймақта орналасқан жер учаскесінде өз қажеттерін қанағаттандыруға арналған қызмет түрі;

«Принцип» (қағидат) термині латынның сөзі – бастау, негіз дегенді білдіреді;

Пайдалану құқығы дегеніміз мүліктен оның пайдалы табиғи қасиеттерін алудың, сондай-ақ одан пайда табудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі;

Парламент –Республиканың заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғары өкілді органы болып табылады

Партия (лат; partis – бөлік, топ) – жеке дауыспен немесе жеке музыка аспапта орындау үшін жазылған оркестрлік музыка драма немесе ансамбльдік шығарманың құрамды бөлігі;

Патронат– уәкілетті мемлекеттік орган мен баланы тәрбиелеуге алуға тілек білдірген адамның (патронат тәрбиешінің) жасасқан шарты бойынша ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар азаматтардың отбасына тәрбиелеуге берілетін тәрбие нысаны;

Пәрменді – жәрдемақылар атаулы болуы тиіс, яғни оны алуға құқығы бар және оған аса мұқтаж адамдарға беріледі;

Принцип– негізгі ереже, басқарушыидея;

Репродукциялық денсаулық– адамның толымды ұрпақ туғызуға қабілетін көрсететін денсаулығы;

Республикалық салық– төлем соммасы тең үлесі республикалық бюджетке және салық төлеуші қала немесе аудан бюджетіне түсуі;

Референдум–мемлекет өміріне қатысты мәселелерді бүкіл халықтық дауыс беру;

Ротация– мемлекеттік саяси қызметшілерді мемлекеттік органдардың арасында, сондай-ақ мемлекеттік органның құрылымдық бөлімшелерінің арасында лауазымдық ауыстыру;

Сайлау жүйесі –заңмен белгіленген ережелер, принциптер және бағамдардың жиынтығы, олардың көмегі арқылы дауыс беру нәтижелері анықталады

Салық – мемлекет бекіткен, міндетті ақшалай немесе натурамен жасалатын төлем болып, белгілі бір мөлшерде, қайтарымсыз, эквивалентсіз және тұрақты түрде төленеді;

Салық жүйесі –мемлекетте алынатын салық түрлерінің, оның құру мен алудың нысандары мен әдістерінің, салық органдарының жиынтығы;

Сана – бейнеге сүйене қоғаммен қарым-қатынасқа түсе алатын адам қабілеттілігі, адамның заттармен байланыс іс-әрекеті, табиғи және мәдени қатынасы, қашықтағы, жақындағы адамдар өзара қатынасы мен қызметі,

яғни осы образдарды өзінің мінез-құлық бағытында әдіс-тәсілі ретінде пайдалану;

Саяси тәртіп (режим)– бұлүстемдік етуші саяси идеологиямен және қоғамның саяси мәдениеті деңгейімен келісілген билікті жүзеге асыру процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы; Қазақстан Республикасында демократиялық саяси тәртіп (режим) жария етілген;

Саяси тәртіп (режим)– бұлүстемдік етуші саяси идеологиямен және қоғамның саяси мәдениеті деңгейімен келісілген билікті жүзеге асыру процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы; Қазақстан Республикасында демократиялық саяси тәртіп (режим) жария етілген;

Сот – сот төрелігін жүзеге асыру, құқық бұзушыларға мәжбүрлеу шараларын қолдану жолдарымен қоғамның және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін заңсыз қол сұғушылықтан қорғайтын мемлекеттік орган;

Суррогат ана– суррогат ана болу шартына сәйкес тапсырыс берушілер үшін қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологиялар қолданылғаннан кейін құрсақ көтеретін және бала (балалар) туатын әйел;

Суррогат ана болу шарты–некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) және балалы болғысы келетін адамдар мен қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолдану жолымен бала көтеруге және тууға өз келісімін берген әйел арасындағы нотариатта куәландырылған жазбаша келісім;

Суррогат ана болу – сыйақы төлене отырып, суррогат ана мен ерлі-зайыптылар арасындағы шарт бойынша, күні жетпей босану жағдайларын қоса алғанда, бала (балаларды) көтеру және туу;

Сыртқы істерді басқару органдарының жүйесі– ҚР Президенті – ҚР Үкіметі – ҚР СІМ– ҚР БҰҰ және басқа да халықаралық ұйымдар жанындағы тұрақты өкілдіктері – ҚР аумағындағы СІМ өкілдіктері– Шет елдердегі ҚР дипломатиялық өкілдіктері – Шет елдердегі ҚР консулдық өкілдіктері;

Тең сайлау құқығы;Осы қағидалар негізінде барлық азаматтар, дауыс беруде ешқандай басымдық алмай, бір дауысқа ие бола отырып, сайлауға теңдей негіздерде қатысады;

Теория(гр;theoria– пайымдау, анықтау) – белгілі бір құбылыстың, шындықтың заңдылықтары мен байланыстары жайлы жан-жақты, толық мағлұмат беретін тұжырым;

Төлеушілер – меншік құқында, тұрақты жер пайдаланушы құқында және алғашқы қайтарымсыз уақытша жер пайдалану құқында салық салу нысандары бар жеке және заңды тұлғалар;

Төте сайлау;Сайлаушылар өздерінің өкілдерін тікелей сайлайды;

Тікелей салықтар– төлем қабілеттігіне тікелей пропорционалды болатын салықтар;

Уақытша Конституция– елдің түпкілікті конституциялық құрылымын әзірлеу қажет болатын өтпелі кезеңде қабылданады;

Ұйым– белгілі бір ниеттер мен мақсаттарды орындау үшін құрылған және ережелердің ресми құрылымымен, биліктік қатынастармен, еңбек бөлінісімен, шектеулі қабылдаумен сипатталатын ұжым түрі;

Ұлттық психология– философиялық және социологиялық әдебиетте көп талқыланып, зерттеліп келе жатқан категориялардың бірі; Солай болса да бұл ұғымның айналасында пікірталастар жиі болып тұрады; Біз ұлттық психология ұғымының мәнін түсіну үшін, оны төмендегідей бірнеше қырынан қарастырып көрейік;

Үкімет– мемлекеттік биліктің жоғары атқарушы органы; Үкімет түрлі елдерде түрліше аталуы мүмкін: мысалы, министрлер кеңесі, министрлер кабинеті, мемлекеттік кеңес, т;б

Фашизм – (лат; fascismo, fascio – диктаторлық шыбық будасы, билік белгісі)– 1919 жылыИталиядапайда болған саяси ағым, I дүниежүзілік соғыстан кейін социалистік қозғалыстың тармақталып, басқа елдерге, оның ішіндеГерманияғалезде таралып, национал–социализм аталуы;

Шетелдік жер пайдаланушылар– шет мемлекет азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар, шет мемлекет заңдарына сәйкес құрылған заңды тұлғалар (шетелдік заңды тұлғалар), шет мемлекеттер, халықаралық бірлестіктер мен ұйымдар;

Экономика(гр; Oikonomia – үй шаруашылығын жүргізу өнері) – материалдық игіліктерді өндіру, айырбастау, бөлу және тұтыну үрдісі кезінде адамдар арасында пайда болатын өндірістік қатынастар;

Экспортталып жатқан мұнай, газды конденсат үшін ренталық салық–мұны төлеушілер болып мұнай шикізатын, газды конденсатты экспортқа шығаратын жеке және заңды тұлғалар табылады, алайда бұлардың ішіне өнімді бөлісу туралы контракт жасасқан жер қойнауын пайдаланушылар кірмейді;

Эстетика(грек; aisthetikos – сезіну, сезімдік) – адамның дүниені эстетикалық тұрғыдан ұғынып-түсіну заңдылықтары туралы, әсемдік заңдарын арқау еткен шығармашылықтың мәнісі мен формалары туралы ғылым;

Этика(грек; ethos – дағды, әдет–ғұрып) – зерттеу нысаны мораль, адамның мінез-құлқы болып табылатын ежелгі теориялық пәндердің бірі;

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1.Марксизімнің мемлекет туралы анықтамасы:

- A. таптық келісімділіктің құралы
- B. таптық биліктің құралы
- C. заң және құқықтың қайнар көзі
- D. ұлттық қоғамдастықтардың мүддесі
- E. көпшілікке бағындыру құралы

2.Казахстан ... мемлекет.

- A. федеративтік
- B. конфедеративтік
- C. унитарлы
- D. тоталитарлық
- E. монархиялық

3.Мемлекеттік құрылым нысаны бойынша мемлекеттің түрлері:

- A. монархия және республика
- B. демократиялық және демократиялық емес
- C. унитарлық және федеративтік
- D. парламенттік және президенттік
- E. этатистикалық және құқықтық

4.Қоғамдық қатынасқа қатысушылардан құқықтары мен міндеттерін анықтайтын нормалар:

- A. сыйақылаушы
- B. реттеуші
- C. қорғаушы
- D. құқық қорғаушы
- E. рұқсат беруші

5.Азаматтық құқықтық қатынастардағы жеке субъект:

- A. заңды тұлғалар
- B. мемлекет
- C. қоғамдық бірлестіктер
- D. жеке тұлғалар
- E. коммерциялық емес заңды тұлғалар

6.Азаматтық құқықтық қатынастардың ұжымдық субъект:

- A. мүліктер
- B. құқық қабілеттілік
- C. диспозиция
- D. заңды тұлғалар
- E. жеке тұлғалар

7.Әлеуметтік нормалар түрлеріне жатпайды:

- A. моральдық нормалар
- B. құқық нормалары
- C. техникалық нормалар
- D. діни нормалар
- E. салт, дәстүр

8.Азаматтардың негізгі құқықтық қасиеттері:

- A. құқық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі
- B. жеке және заңды тұлғалар
- C. мемлекет және құқық
- D. сайлау және сайлану
- E. субъект, объект және мазмұны

9.Саяси режим түрлері:

- A. унитарлы және федеративті
- B. республикалық және монархиялық
- C. президенттік және парламенттік
- D. жалпы және ерекше
- E. демократиялық және демократиялық емес

10.Мемлекеттің билік нысанының дұрыс емес түрі:

- A. фашистік мемлекет
- B. абсолюттік монархия
- C. конституциялық монархия
- D. парламенттік республика
- E. президенттік республика

11.ҚР еңбек туралы заңдар кодексі қабылданған:

- A. 17 желтоқсан 1998ж
- B. 30 тамыз 1995ж
- C. 11 қазан 2000ж
- D. 15 мамыр 2007ж
- E. 23 шілде 1999ж

12.ҚР қылмыстық кодексі қабылданған:

- A. 21 желтоқсан 1995ж
- B. 19 маусым 1997ж
- C. 10 желтоқсан 1995ж
- D. 16 шілде 1997ж
- E. 30 тамыз 1995ж

13. Отбасы құқығының қағидасына ... жатпайды.

- A. теңдік
- B. бір некелік
- C. бәсекелестік
- D. жасөспірімдердің құқығын қорғау
- E. отбасы істеріне ешкімнің араласпауы

14. Құқықтың қайнар көзіне ... жатпайды.

- A. заңды тұлға
- B. құқықтық әдеп-ғұрып
- C. заң прецеденті
- D. нормативтік келісім шарт
- E. нормативтік құқықтық акт

15. Заңды тұлғаларға ... жатпайды.

- A. акционерлер
- B. серіктестік
- C. адвокаттар
- D. қорлар
- E. кооперативтер

16. Зайырлы мемлекеттің сипаты:

- A. жалпы адами құндылық
- B. тең формалы діндердің болуы
- C. автономдық құрылымдардың болуы
- D. ресми мемлекеттік діннің болуы
- E. діни саяси партиялардың болуы

17. Унитарлық мемлекет ... аумақ.

- A. ресми мемлекеттік құрылымы жоқ
- B. жалпы азаматтық құндылықтар болатын
- C. құрамында мемлекеттік автономиялық дербестілігі жоқ
- D. ресми мемлекеттік діні бар
- E. таптық құндылықтар болатын

18. ҚР партия жүйесінің сипаты:

- A. партиясыз
- B. екі партиялы
- C. бір партиялы
- D. Либералды
- E. көппартиялы

19. Қазақстан Республикасының Президенті:

- A. биліктің бірден бір қайнар көзі
- B. атқарушы биліктің басшысы

- C. ең жоғарғы лауазымды тұлға
- D. сот қызметін қадағалайды
- E. парламенттің жұмысын бақылайды

20. Азаматтық құқықта міндеттемені орындауды қамтамасыз ету әдісіне

... енбейді.

- A. кепілдік
- B. айып пұл
- C. кепіл пұл
- D. сотқа шағым
- E. өсім пұл

21. Ерлі – зайыптылардың әр қайсысының жеке мүлкіне ... жатпайды.

- A. некеге дейінгі
- B. некеде сыйға алынған
- C. мұрадан өткен
- D. некедегі
- E. жеке пайдалануындағы

22. Қазақстан Республикасындағы биліктің қайнар көзі:

- A. халық
- B. президент
- C. парламент
- D. азаматтар
- E. үкімет

23. Сотта некені жарамсыз деп тану:

- A. өз еріктерімен некеден ажырасса
- B. егер ерлі-зайыптылардың бір-біріне мүліктік талаптары болса
- C. егер біреуі басқа некеде тұрса
- D. ерлі -зайыптылардың біреуі 3 жылдан көп мерзімге сотталса
- E. 15 жасқа дейінгі балалары болса

24. Мемлекеттік билік органдарының қызметін ұйымдастыру және оны

жүргізу тәртібі :

- A. билік
- B. бағыну
- C. өзін-өзі басқару
- D. басқару

Е. билік және басқару

25.Қазақстан Республикасының ұлттық–мемлекеттік құрылым пішіні:

- А. унитарлы
- В. федеративті
- С. консервативті
- Д. демократиялық
- Е. президенттік

26.Құқықтық норманың негізгі бөлімі:

- А. оферта
- В. гипотеза
- С. диспозиция
- Д. санкция
- Е. құрылым

27.Заңды тұлғаның түрлері:

- А. нотариус және адвокат
- В. мемлекет және діни
- С. жалпы және ерекше
- Д. заңды және заңды емес
- Е. коммерциялық және коммерциялық емес

28.Мемлекет пен адам арасындағы тұрақты саяси құқықтық байланыс

...

деп аталады.

- А. әрекетке қабілетті
- В. құқықтық статус
- С. азаматтық
- Д. құқыққа қабілеттілік
- Е. әлеуметтік тәннділік

29.Мемлекеттік билікті ұйымдастыру және оны жүргіздің негізгі әдістерінің жиынтығы ... деп аталады.

- А. мемлекеттің нысаны
- В. мемлекеттің механизмі
- С. мемлекеттік аппарат
- Д. билік формасы
- Е. саяси тәртіп

30.Билік жүргізудің әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы:

- А. билік формасы
- В. саяси тәртіп
- С. мемлекеттік механизмі

- D. мемлекеттік аппарат
- E. мемлекеттің құрылымдық нысаны

31. Құқықтық мінез – құлық ережесін ... бекітеді.

- A. қоғам
- B. әлеуметтік топтар
- C. сот билігі
- D. президенттік билік
- E. мемлекет

32. Жоғарғы заңдық күші бар нормативтік – құқықтық акт:

- A. сот шешімі
- B. жарлық
- C. заң актілері
- D. мәлімдемелер
- E. конституция

33. Нақты қоғамдық қатынастардың тобын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы:

- A. актілер
- B. құқық саласы
- C. заңдар
- D. құқық жүйесі
- E. жай заң актілері

34. Жеке адамның өз әрекетімен құқыққа ие болып, құқықтық міндеттер атқару мүмкіндігі ... деп аталады.

- A. құқықтық қабілеттілік
- B. әрекет қабілеттілігі
- C. заңды тұлға
- D. субъект
- E. объект

35. Субъектінің құқыққа ие болып және міндет атқару мүмкіндіктері ... деп аталады.

- A. әрекет қабілеттілігі
- B. заңды тұлға
- C. құқық қабілеттілік
- D. құқық міндеттілікті тұлға
- E. қабілеттілігі жоқ тұлға

36. Еңбек құқығының негізгі қағидаларының бірі:

- A. еңбек бостандығы

- B. ереуілге қатысу құқығы
- C. еркін шешім қабылдау
- D. сыйақы алу
- E. пайда жасауға қатысу

37.Қолданыстағы еңбек заңдары ... жұмыс уақытын бекітеді.

- A. толық,қысқартылған және толық емес
- B. нормаланған не нормаланбаған
- C. бірқалыпты, қысқартылған және толық емес
- D. толық емес және бірқалыпты
- E. толық емес, толық және бірқалыпты

38.Заңды фактіге ... жатады.

- A. негізгі және баламасы
- B. оқиға және әрекет
- C. диспозиция, гипотеза, санкция
- D. заңды және заңды емес
- E. шарт және міндет

39.Жұмыс уақытының бірқалыпты ұзақтығы аптасына...сағат.

- A. 40
- B. 7
- C. 36
- D. 24
- E. 22

40. Тарифтік нормамен бекітілген жұмысшылардың атқарған еңбегіне төленуге міндетті ақы:

- A. өмір сүру минимумы
- B. сый ақы
- C. келісімді ақы
- D. жалақы
- E. толық емес жалақы

41.Қолданыстағы жалақы жүйесі:

- A. аванс және жалақы
- B. кесімді баға және кесімді жүйе
- C. сыйақы және жалақы
- D. біліктілікті және кесімді сыйақы
- E. прогрессивтік және кесімді

42.Еңбек тәртібін сақтаудың негізі ... нақтыланады.

- A. еңбек келісім – шартында
- B. еңбек туралы заңда

- C. кәсіподақ келісiмiнде
- D. «кәсiп орын туралы»заңда
- E. iшкi еңбек ережелерiнде

43.Тәрiптiк жазаның негiзгi түрi:

- A. жаза белгiлеу
- B. айып пұл
- C. жұмыстан босату
- D. сотқа тарту
- E. әкiмшiлiк жаза

44.Тәрiптiк жаза терiс қылық жасаған күннен бастап ... уақыт өткен соң

қолданбайды.

- A. 6 ай
- B. 1 жыл
- C. 1 ай
- D. 3 ай
- E. 5 ай

45.Тәрiптiк жазаға тарту туралы бұйрықпен қызметкердi ... таныстырады.

- A. кәсiподақ арқылы
- B. ауызша
- C. жеке қол қою арқылы
- D. жарнамалап
- E. кепiлдiк жасау арқылы

46.Қылмыстық құқықтың негiзгi мақсаты:

- A. президенттi қорғау
- B. қылмыстың алдын алу
- C. шекараның бiртұтастығын сақтау
- D. саяси құрылымды қорғау
- E. экономикалық құрылымды арттыру

47.Қылмыстық құқықтың негiзгi қағидасы:

- A. құқық шығармашылық
- B. гуманизм
- C. үйлесiмдiлеу
- D. атеизм
- E. бәсекелестiк

48.Қылмыстық құқықтың қайнар көзi:

- A. әкiмшiлiк заң
- B. ҚР конституциясы

- C. қылмыстық кодекс
- D. әкімшілік құқық бұзушылық кодексі
- E. азаматтық кодекс

49. Қылмыстық кодекстің бөлімдері:

- A. жалпы және қосымша
- B. негізгі және тәуелді
- C. жалпы және арнайы
- D. заң және актілер
- E. жалпы және ерекше

50. Қылмыстық заңмен тиым салынған әрекет және қылмыстың сипаты:

- A. заңдылық
- B. құқықа қарсы
- C. құқық тәртіптік
- D. кінәлілік
- E. соттылық

51. Қылмыстық заңмен бектілген қоғамдық қауіпті әрекетті қылмыс ретінде анықтайтын белгілердің жиынтығы:

- A. қылмыстың құрамы
- B. қылмыстың өсуі
- C. ауыр қылмыс
- D. өте ауыр қылмыс
- E. қылмыстың құрылымы

52. Қылмыс құрамының бір элементі:

- A. дәлелдеме
- B. жазалау
- C. субъект
- D. кінәліклік
- E. сотталу

53. Тұлғаның өз әрекетіне жауап беріп оған басшылық ете алатын мінез-

құлқы ... деп аталады.

- A. әрекетке қабілетті
- B. жауаптылыққа қабілетті
- C. құқық қабілеті
- D. бірқалыптылық
- E. әрекетке қабілетсіздік

54. Психикалық жабырқаудың салдарынан қылмыс жасағанда өз

әрекетіне жауап бере алмайтын адамның мінез – құлығы:

- A. әрекетке қабілетсіз
- B. құқық әрекеті жоқ
- C. абайсыздық әрекет
- D. жауаптылыққа қабілетсіз
- E. бірқалыптылықты емес әрекет

55.Қылмыстың құрамының субъективті жағы:

- A. әрекет
- B. әрекетсіздік
- C. кінә
- D. құрал
- E. жаза

56.Қылмыстық құқықта қатысушылардың бірі:

- A. көмектесуші
- B. қаржыландырушы
- C. қылмыскер
- D. әрекетке қабілетті
- E. орындаушы

57.Билік нысаны ретінде монархияның түрлері:

- A. президенттік және парламенттік
- B. унитарлы және федеративті
- C. демократиялық және демократиялық емес
- D. абсолюттік және шектеулі
- E. корольдік және тирандық

58.Әкімшілік жазаға ... айып салады.

- A. жоғарғы сот үкімімен
- B. серіктестік сот
- C. арнайы өкілділік берілген органдар
- D. ұжым жиналысы
- E. кәсіподақ ұжымы

59.Әкімшілік жауапкершіліктің субъектілері:

- A. ұжымдық бірлестіктер
- B. судьялар
- C. әкімшілік
- D. әрекетке қабілетсіздер
- E. жергілікті әкімшілік

60.Әкімшілік жазаға тарту салдары ... әкелмейді.

- A. жауапкершілікке

- B. айып пұлға
- C. сотталған деген айыпқа
- D. затты тәркілеуге
- E. 15 сөткеге қамауға

ТЕСТ ЖАУАПТАРЫ

1	B	11	D	21	D	31	E	41	B	51	A
2	C	12	D	22	A	32	E	42	E	52	C
3	C	13	C	23	C	33	B	43	C	53	B
4	B	14	A	24	D	34	B	44	A	54	D
5	D	15	C	25	A	35	C	45	C	55	C
6	D	16	B	26	C	36	A	46	B	56	E
7	C	17	C	27	E	37	C	47	B	57	D
8	A	18	E	28	C	38	B	48	C	58	C
9	E	19	C	29	A	39	A	49	E	59	A
10	A	20	D	30	B	40	D	50	B	60	C

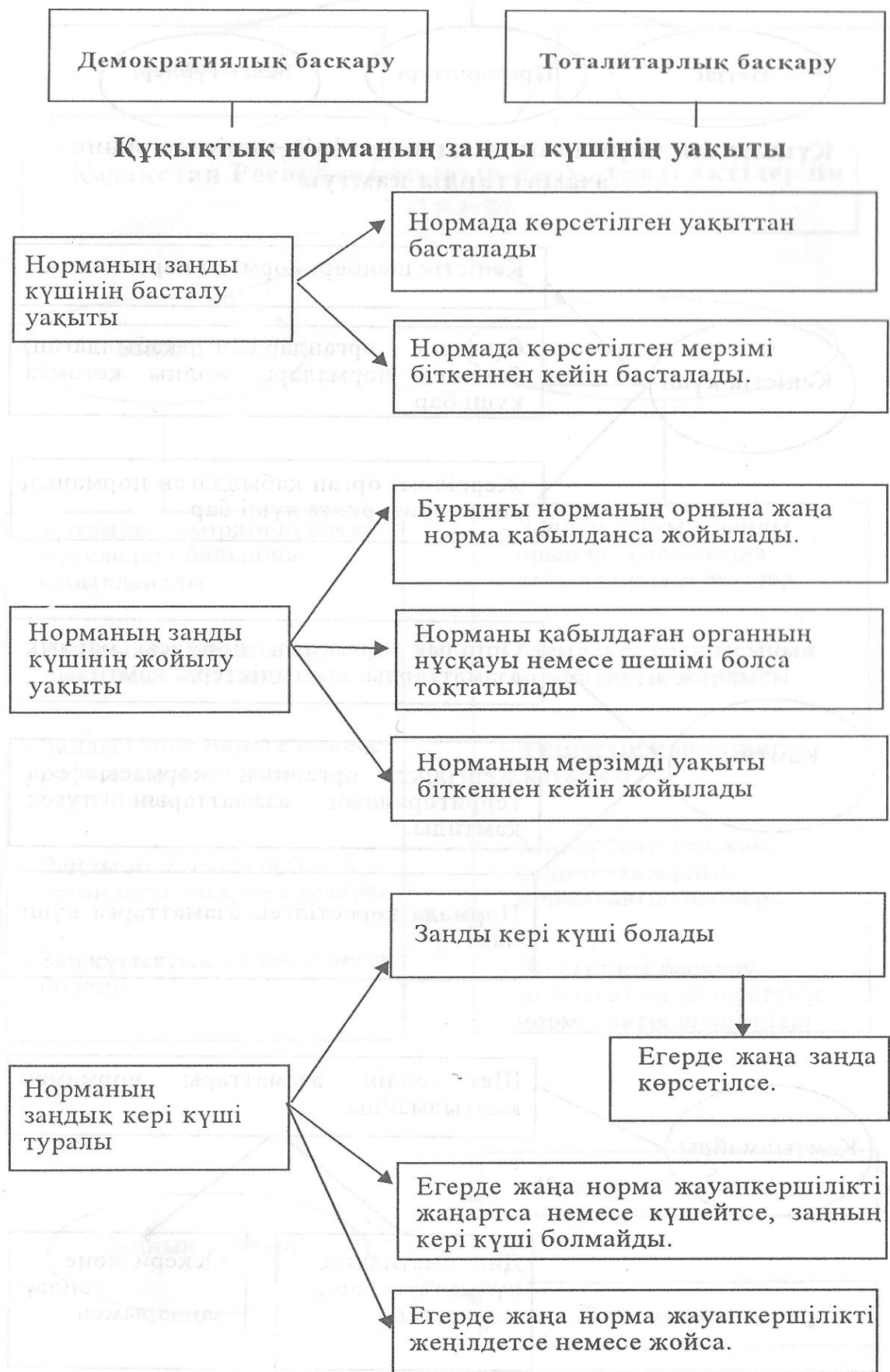

Мемлекеттің функциялары

Мемлекетті саяси басқаруының нысаны

Мәмілелер

Мәмілелер – азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттер

Мәмілелерді жіктеу

Ерік білдіру бойынша:

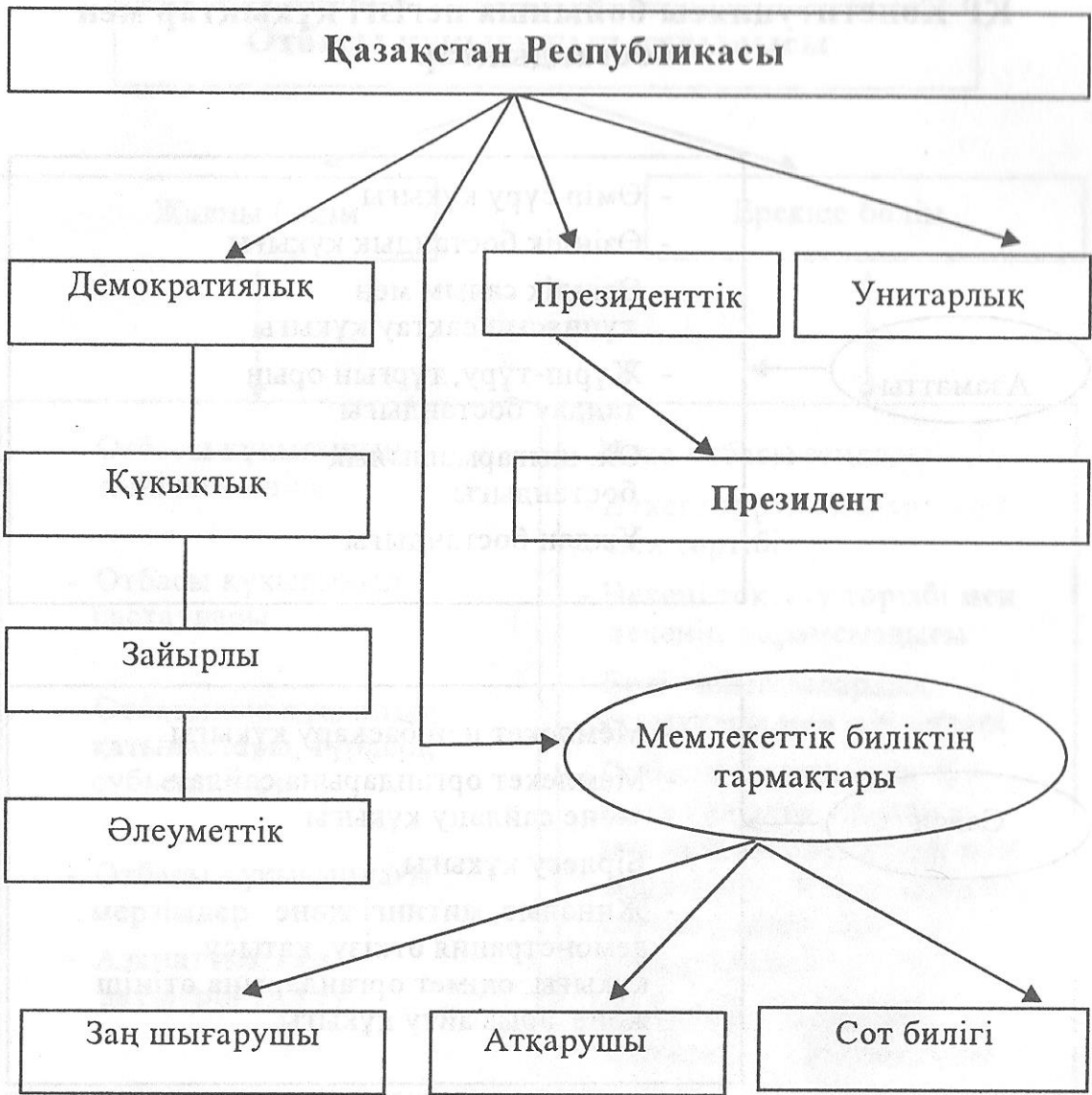
1. біржақты
2. екіжақты
3. көпжақты

Жасалу түріне байланысты:

1. ауызша
2. жазбаша
3. жай жазбаша
4. нотариальды куәландыру
5. үндемей әрекет жасау арқылы

Жарамсыз мәмілелердің жіктеуі

- Абсолютті жарамсыз немесе болымсыз.
- Заңдарға сәйкес келмейтін.
- Жалған мәмілелер.
- Әрекет қабілеттілігі жоқ адамдар.

Құқықтық тәртіп, оның заңмен және заңдылықпен қатынасы

Құқықтық тәртіп – барлық мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, азаматтардың құқықтық норманы дұрыс, қатаң орындай арқылы қоғамда дамыған тәртіптің қалыптасуы.

Заңдар – Құқықтық тәртіптің нормативтік негізі.

Заңдылық – қоғамдық қатынастарға қатысушылардың заңдар мен заңдарға негізделген актілердегі құқық нормаларын жүзеге асыруда өздеріне басшылық етіп алатын, ұстанатын принципі.

Құқықтық тәртіп – заңдылықтың, құқықтық норманың қатаң орындалуының қортындысы.

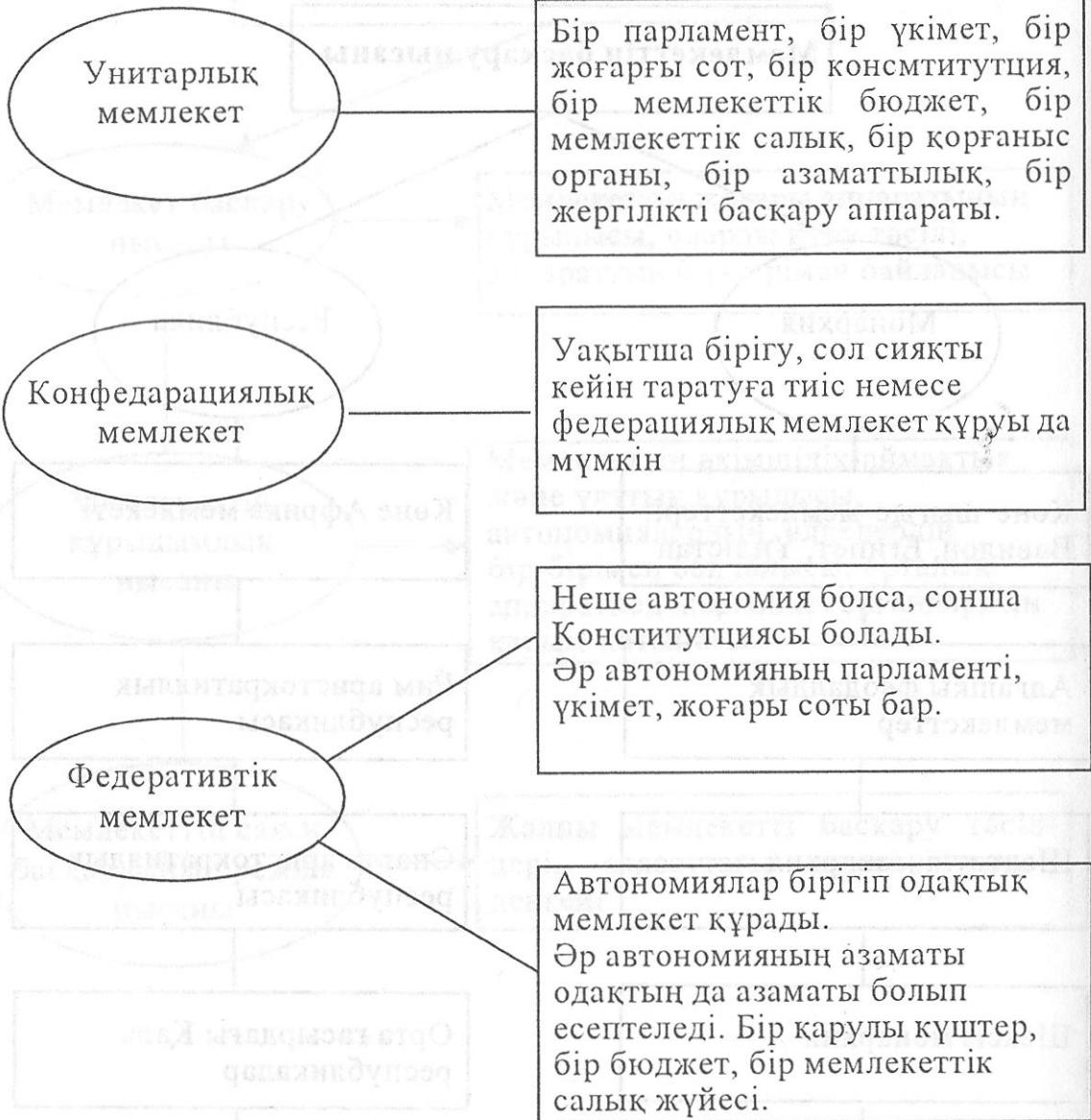
Мемлекеттің басқару нысаны

Мемлекеттің нысаны

Мемлекеттің құрылымдық нысаны

Құқықтық қатынас – мемлекеттік кепілді құқықтық норма арқылы басталатын екі жақты құқығы мен міндеті бар қоғамдық қатынас.

ҚР Конституциясы бойынша негізгі құқықтар мен бостандықтар

Азаматты

- Өмір сүру құқығы
- Өзіндік бостандық құқығы
- Өзіндік салым мен құпиясын сақтау құқығы
- Жүріп-тұру, тұрғын орын таңдау бостандығы
- Ой, шығармашылық бостандығы
- Ұждан бостандығы

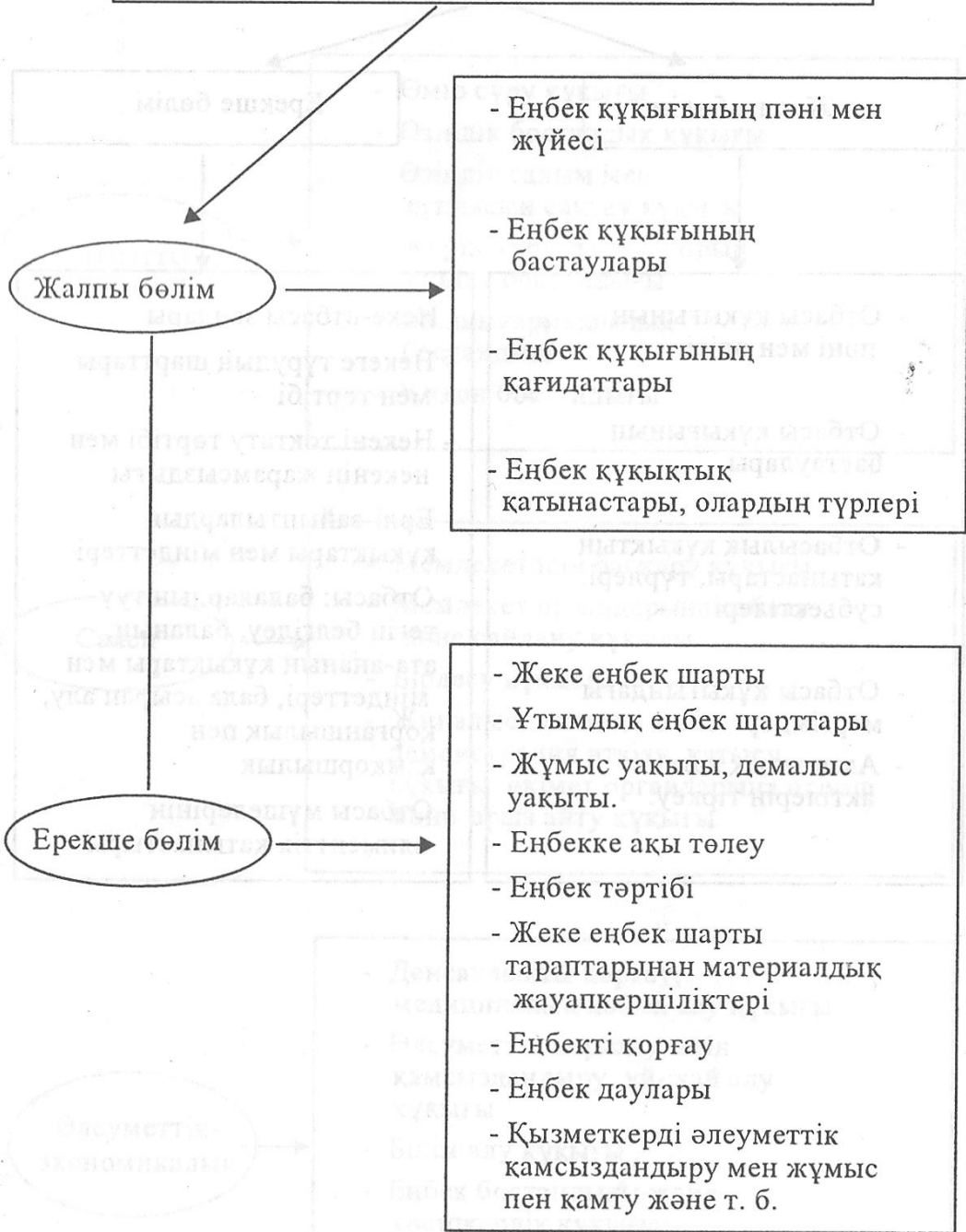
Саяси

- Мемлекет ісін басқару құқығы
- Мемлекет органдарына сайлау және сайлану құқығы
- Бірлесу құқығы
- Жиналыс, митингі және демонстрация өткізу, қатысу құқығы өкімет органдарына өтініш және арыз айту құқығы

Әлеуметтік-экономикалық

- Денсаулықты қорғау, медициналық көмек алу құқығы
- Әлеуметтік қорғану, өзін қамсыздандыру, үй-жай алу құқығы
- Білім алу құқығы
- Еңбек бостандығы және кәсіпкерлік құқығы
- Жекеменшік құқығы
- Денсаулық лайықты табиғи ортаның сақталуы құқығы.

Еңбек құқығының құрылымы

Қазақстан Республикасының нормативті актілердің түрлері

Зандар

- Қоғамдық өмірдің күрделі мәселелері бойынша қабылданады.
- Айырықша заң шығару жолымен бекітіледі.
- Заңды Парламентте немесе референдум арқылы бекітіледі.
- Заңды мемлекеттің басқа органдары өзгерте алмайды.
- Заң құқықтық жүйенің негізі болады.

Заңға тәуелді актілер

- Заңнан туатын, заңды орындау барысында қабылданатын актілер.
- Мемлекет басшысының нормативтік жарлығы.
- Үкіметтің нормативтік қаулысы.
- Министрліктер және ведомствалардың нормативтік актілері.
- Жергілікті басқару мемлекеттік аппараттың нормативтік шешімдері.

Заңның түрлері

Конституциялық

Жай заңдар

Мемлекет белгілері

Мемлекеттің егемендігі

Құқықтық жүйенің болуы

Билеуші органдардың болуы

Халықтың аулақ болуы

Басқару аппаратының болуы, басқарудан басқа істермен шұғылданбайтын адамдардың болуы

Арнаулы қаражат қорларын құру үшін салықтар жинау

Мемлекеттің тәуелсіздігін қамтамасыз ететін, қоғамдық тәртіп сақтайтын органдардың болуы

Әскер

Полиция

Барлау

Ішкі әскер

Құқықтың мазмұны мен белгілері

Құқықты бұзу, оның түрлері

Құқықтық сана – адамның құқықтық нормалардың мазмұнын, оның бағытын, әсерін жан-жақты түсіну, сол арқылы өзінің сана сезімін дамыту, нығайту.

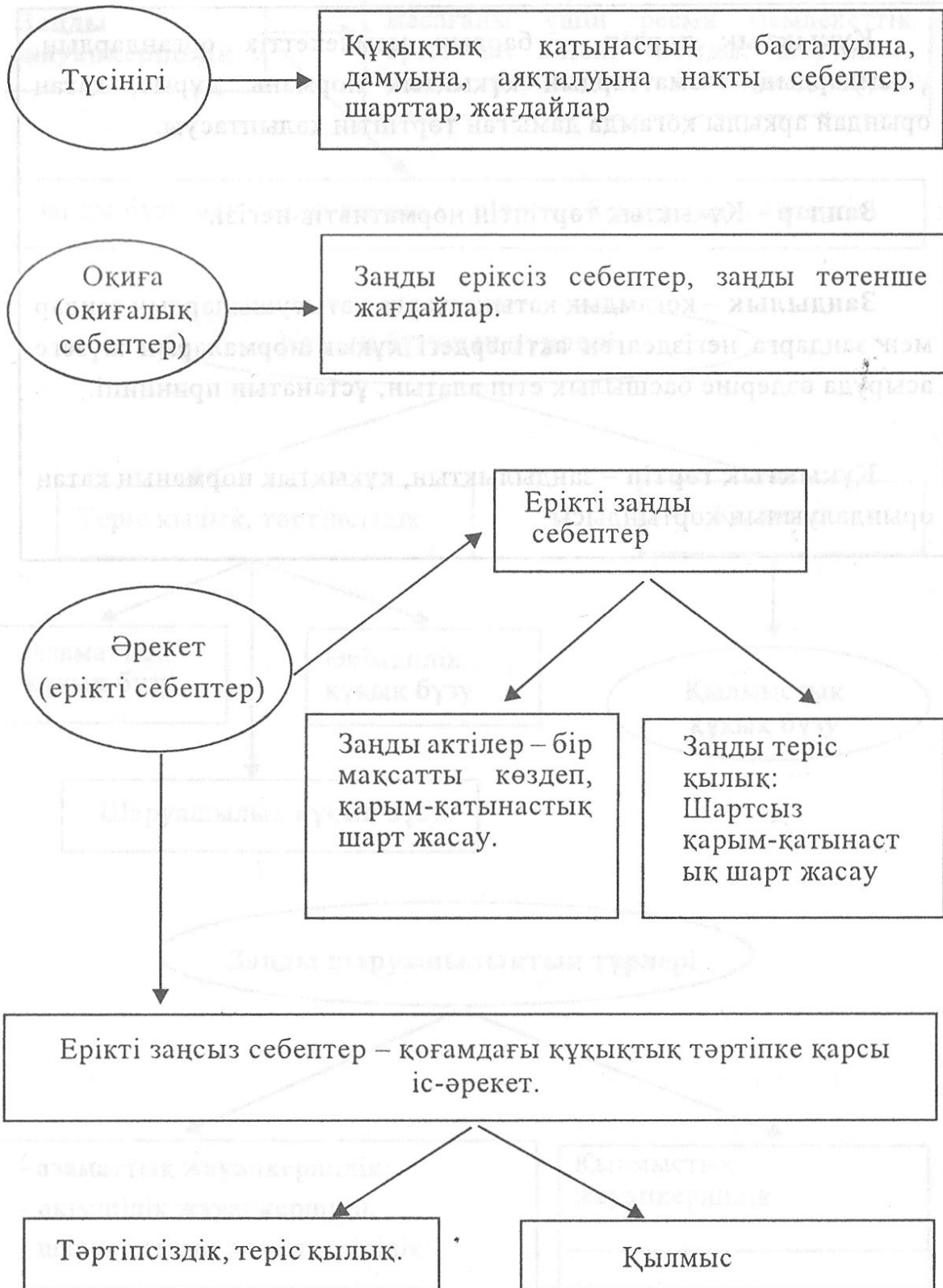
Белгілері

- Құқықтық идеология;
- Құқықты құрметтеу;
- Құқықтық идеялар;
- Құқықтық нанымдар;
- Құқықтық түсініктер;
- Құқықтық анықтамалар;
- Құқықтық білімдер;

- Құқықтық психология;
- Құқықтық көзқарас;
- Құқықтық сезім;
- Заңды сақтау дағдысы;
- Құқықтық дәстүрлер;
- Құқықтық көңіл;
- Құқықтық бағыттама.

Заңды шарттар – себептер

Заңды тұлғалар

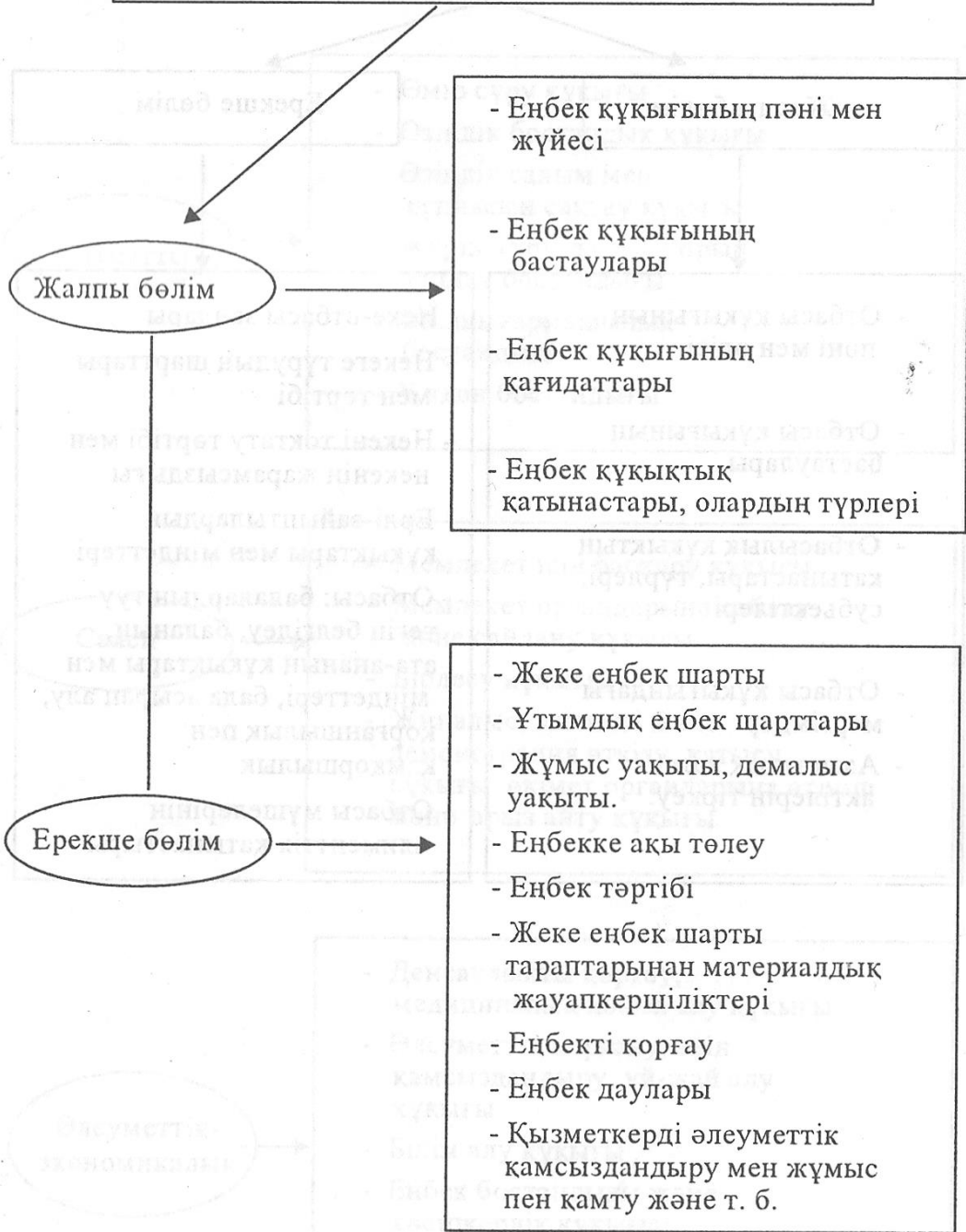

Әкімшілік құқықтық қатынастар – мемлекеттік басқарушы органдардың басқарушы-жарлықшы қызметін реттейтін құқықтық рәсімдер жиынтығы

Әкімшілік құқықтық қатынастар – мемлекеттік қызметтің барысын, атқарушы органдардың қызметін, атқарушы органдардың азаматтармен, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдармен бірлескен іс-әрекеттерін, әкімшілік құқық

Еңбек құқығының құрылымы

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баянов Е. Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқық негіздері 1, 2 кітап. Алматы., 2011ж. – 620 б.
2. Оспанов К.И. Құқық негіздері. Алматы., 2010 ж., – 250 б.
3. А.Ибраева, Н.Ибраев. Теория государстваи права. – Алматы., 2010. – 220 б.
4. Сапарғалиева Ғ. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы., 2011 ж., – 190 б.
5. Қазақстан Республикасының 1995 ж. 30.08. қабылданған Конституциясы,(1998 ж.07.10, 21.05.2007,10.03.2017 ж. енгізілген өзгерістермен және толықтырулармен); –40б.
6. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңы 1995 ж.
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 ж. 03., 16.07.–160 б.
8. Қазақстан Республикасының құқық қорғау қызметі туралы 2011 ж., 06. 01.Заңы. – 52 б.
9. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2014ж., 05.07. – 244 б.
10. Қазақстан Республикасының 11.07.2017 ж., Азаматтық кодексі (жалпы бөлім); –178 б.
11. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексі, 2011 ж., 26.12. –205 б.
12. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы: оқулық, 2008 ж.– 306 б.
13. Алтынбасов Б.Ө. Құқық негіздері. Оқу құралы. Астана: «МастерПо», 2012 ж., –115 б.
14. Қаржы құқығы: Оқулық Найманбаев С.М. – Алматы., 2011ж.– 300 б.
15. «Инвестициялар туралы» заң 2003ж., 8.01. 8 б.
16. Қазақстан Республикасының Салық Кодексі. 2017 ж., 25.12 – 466 б.
17. Қаржы құқығы. Практикум., Найманбаев. –Алма., 2010ж., – 240 б.
18. Қазақстан Республикасыны Еңбек кодексі 2015 ж., 23.11. – 144 б.
19. Қасиенова К.М., Танирбергенова Р.К.Құқық негіздері. Семинар сабақтарына арналған әдістемелік нұсқау. – Алматы, 2010ж.,– 80 б.
20. Баймуратова Г.Ә. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы: оқу әдістемелік нұсқау, 2010ж.,– 100 б.
21. Тинистановна С.С. Құқық негіздері: оқу құралы, Талдықорған: ЖМУ, 2012ж., –190б.
22. Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексі, 09 01. 2007 ж., – 188 б.
23. Қазақстан Республикасының Жер Кодексі, 2003ж., 20.06. – 116 б.

24.Әлдибеков Ж.С. Қазақстан Республикасы мемлекет және құқық тарихы (дәрістер жинағы). – Алматы: Жеті жарғы, 2012ж.,– 200б.

25.Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы, 2015ж., 18.11. – 12 б.

26. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, 2015ж., 31.10.(2018.05.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)–124 б.

27. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі, 2014ж., 04.06.– 350 б.

